

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, етнології та історіографії.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів.

На основе опубликованных материалов и архивных источников освещаются актуальные вопросы истории Украины, всемирной истории, этнологии и историографии.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, ethnical studies and historiography are examined.

For scientists, professors, graduate students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Т.В. Алент'єва, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, академік НАН України, д-р іст. наук, проф.; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, академік АПН України, д-р іст. наук, проф.; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Т.Г. Таїрова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.Т. Юнгблюд, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 21.05.14 (протокол № 9)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Антоненко В. Грошова реформа 1922–1924 років: сучасна історіографія проблеми.....	5
Гончар Б., Гончар Ю. "Силова дипломатія" США в Азійсько-Тихоокеанському регіоні за президентства Б. Обама.....	8
Гузь Н. Початковий етап співпраці України та Ради Європи.....	12
Заболотна І. Теоретичні проблеми джерелознавства в науковому доробку Івана Крип'якевича та Мирона Кордуби: порівняльний аспект.....	15
Зубко А. Особові прізвиська князів в династії Рюриковичів.....	19
Казьмирчук М. Київський державний університет у спогадах викладачів та студентів (1930–1960).....	23
Коваленко Н. Удосконалення методичних основ побудови науково обґрунтованих сівозмін у землеробстві України в кінці XIX – на початку XX століття.....	27
Ковбасюк С. "Хромоклазм" доби Реформації: генеза, теорія, практики (1490 –1580-ті).....	30
Козлітін В. Тернистий шлях Сербії до Євросоюзу (1991–2006).....	32
Крижевський А. Дослідження античних пам'яток північного Причорномор'я професорами Університету св. Володимира.....	39
Лукач І. Латиноамериканська дипломатія державного секретаря США Е.Руа (1905–1909) та доктрина Монро.....	42
Магурчак А. Питання УНДО у світлі листування Андрія Жука і Романа Перфецького протягом 1925–1926 років.....	45
Машевський О., Брайлян Є. Британсько-французьке суперництво в Карибському басейні у XVII–XVIII століттях.....	48
Ніколайчук О. "Полное собрание законов Российской Империи" як джерело з історії Кримських походів 1687–1689 років.....	52
Оліянчук А. Основні етапи дослідження козацьких формувань Лівобережжя України в XIX столітті.....	54
Парахіна М. Проблеми і завдання розвитку українсько-російської музейної міждержавної практики 1991–2013 років.....	57
Слободян Н. Зовнішня політика "змін" Барака Обама.....	60
Тарнавський А. Проблеми виховання національної самосвідомості молодого покоління у творах Шевченка та Грінченка.....	64

СОДЕРЖАНИЕ

Антоненко В. Денежная реформа 1922–1924 годов: современная историография проблемы.....	5
Гончар Б., Гончар Ю. "Силовая дипломатия" США в Азиатско-Тихоокеанском регионе в период президентства Б. Обамы.....	8
Гузь Н. Начальный этап сотрудничества Украины и Совета Европы	12
Заболотная И. Теоретические проблемы источниковедения в научном наследии Ивана Крипякевича и Мирона Кордубы : сравнительный аспект	15
Зубко А. Личные прозвища князей в династии Рюриковичей	19
Казьмирчук М. Киевский государственный университет в воспоминаниях преподавателей и студентов (1930–1960)	23
Коваленко Н. Усовершенствование методических основ построения научно обоснованных севооборотов в земледелии Украины в конце XIX – в начале XX века.....	27
Ковбасюк С. "Хромоклазм" времен Реформации: генезис, теория и практики (1490 – 1580-е).....	30
Козлитин В. Тернистый путь Сербии к Евросоюзу (1991–2006)	32
Крижевський А. Изучение античных памятников Северного Причерноморья профессорами Университета св. Владимира.....	39
Лукач И. Латиноамериканская дипломатия Государственного секретаря США Э. Рута (1905-1909) и доктрина Монро.	42
Магурчак А. Вопрос УНДО в контексте переписки Андрея Жука и Романа Перфецкого в течение 1925–1926 годов.....	45
Машевский О., Брайлян Е. Британско – Французское соперничество в Карибском бассейне в XVII–XVIII веках.....	48
Николайчук О. "Полное собрание законов Российской империи" как источник по истории Крымских походов 1687–1689 годов.....	52
Олиянчук А. Основные этапы исследования казачьих формирований Левобережья Украины в XIX столетии.....	54
Парахина М. Проблемы и задачи развития украинского-российской музейной межгосударственной практики в 1991–2013 годах.....	57
Слободян Н. Внешняя политика "изменений" Барака Обамы.....	60
Тарнавский А. Проблемы воспитания национального самосознания молодого поколения в произведениях Шевченко и Гринченко	64

CONTENTS

Antonenko V. The Monetary Reform of 1922–1924: Modern Historiography of the Problem	5
Gonchar B., Gonchar Yu. The USA "diplomacy of force" in the Asia-Pacific region under the presidency of B. Obama.....	8
Guz N. Early stage of collaboration between Ukraine and the Council of Europe	12
Zabolotna I. Theoretical problems in source scientific heritage by Ivan Krypyakevych and Myron Korduba: comparative aspect	15
Zubko A. Personal sobriquets of princes in the Ruric dynasty.....	19
Kazmyrchuk M. Kyiv State University in the memories of teachers and students (1930–1960).....	23
Kovalenko N. Improvement of methodical bases of construction of scientifically reasonable crop rotations in agriculture of Ukraine in the end XIX – in beginning of XX of century	27
Kovbasiuk S. "Chromoclasme" of the Reformation epoch: genesis, theory and practices (1490 – 1580s)	30
Kozlitin V. Thorny way of Serbia to the European union (1991–2006)	32
Kryzhevskiy A. Antiquities research of the Northern Black Sea by professors of Saint Vladimir University	39
Lukach I. U.S. Secretary of State Elihu Root's (1905–1909) Latin-American diplomacy and the Monroe Doctrine.	42
Magurchak A. UNDA question in the light of correspondence between Andriy Zhuk and Roman Perfets'kyi 1925–1926.....	45
Mashevsky O., Braylyan E. British – French rivalry in the Caribbean in the XVII–XVIII centuries.....	48
Nickolaychuk O. "Complete collection of laws of Russian empire" as a source of the history of the Crimean campaigns 1687–1689.....	52
Oliianchuk A. The main stages of researches of cossack's formations from Left-Bank of Ukraine in XIX century	54
Parakhina M. Problems and tasks of development of the Russian-Ukrainian museum interstate practice 1991–2013	57
Slobodian N. Foreign policy of the "changes" B. Obama	60
Tarnavskiy A. Problems of education of the younger generation of national identity in the works of Shevchenko and Hrinchenka.....	64

ГРОШОВА РЕФОРМА 1922 – 1924 РР.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Аналізуються російські та українські історико-економічні дослідження початку XXI ст. з історії грошової реформи 1922–1924 рр., визначаються основні тенденції сучасної історіографії проблеми.

Ключові слова: неп, грошова реформа, історіографія, фінансова політика, Г. Я. Сокольников.

Розпад наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. Радянського Союзу спричинив появу низки суверенних держав, які постали перед нагальною потребою вироблення власних орієнтирів державного, соціально-економічного та національно-культурного будівництва. Одним із першочергових завдань країн пострадянського простору, зокрема й України, стало становлення національних фінансових систем. Важливою складовою цього процесу є відродження місцевих фінансів: обласних, районних, міських, селищних і сільських бюджетів. Розв'язання цієї проблеми тісно пов'язано з проведенням реформи місцевого самоврядування, утвердженням принципів правової, організаційної, фінансової самостійності місцевих органів влади, покликаних дбати про добробут своїх мешканців. На сьогодні в Україні нараховується 459 міст, в них проживає понад 31 млн. осіб, що становить близько 69 % від загальної кількості населення нашої держави. Через обмежені фінансові можливості місцевої влади, нестабільність прибуткових джерел міських бюджетів гальмується вирішення найбільш актуальних життєвих проблем людей, занепадає міське господарство, погіршується ситуація у сфері освіти, культури, охорони здоров'я.

У пошуках шляхів вирішення актуальних проблем українського сьогодення науковці звертаються до вивчення історичного досвіду минулих років. Становище державних і місцевих фінансів незалежної України чимось нагадує ситуацію, в якій опинилася Українська СРР на початку 1920-х рр., коли фінансова система імперських років була повністю зруйнована більшовиками в результаті політики "воєнного комунізму", а становлення радянської системи фінансів тільки-но розпочалося. В умовах глибокої соціально-економічної кризи, яка стала наслідком ліквідації товарно-грошових відносин, натуралізації економіки, більшовицький уряд був змушений погодитися на часткове відновлення ринкових методів господарювання, що було закріплено рішенням X з'їзду РКП(б) у березні 1921 р. З початком втілення в життя курсу нової економічної політики постала необхідність формування радянської бюджетної системи і бюджетних відносин на різних рівнях. Історичні уроки становлення системи місцевих, а в тому числі й міських, бюджетів невідомої доби можуть стати корисними для вирішення аналогічних проблем українського сьогодення, мають велике науково-пізнавальне значення.

Паралельно зі становленням бюджетних відносин у першій половині 1920-х рр. у СРСР також відбувалася грошова реформа. Вона стала одним із найуспішніших заходів у процесі стабілізації фінансової системи держави. Вивчення історії грошової реформи 1922 – 1924 рр. розпочалося ще у 20-ті рр. XX ст. і триває до сьогодні. Російські та українські дослідники виділяють три етапи в історіографії проблеми: 1920-ті рр. – поява перших публікацій, переважно прикладного характеру; 1930 – 1980-ті рр. – побіжне висвітлення грошової реформи, головним чином у зв'язку із дослідженням інших проблем; від початку 1990-х рр. і до сьогодні – зростання наукового інтересу до вивчення теми, поява ґрунтовних досліджень з історії грошової реформи 1922 –

1924 рр. в рамках переосмислення соціально-економічних процесів доби непу на основі нових методологічних позицій. Російські історики йдуть далі – і в межах останнього етапу виокремлюють дослідження 2000-х рр., мотивуючи тим, що вони відходять від загальної ідеалізації грошової реформи, притаманної історіографії 1990-х рр., і починають об'єктивне вивчення проблеми, відзначаючи як плюси, так і мінуси реформи. На відміну від досліджень попередніх років, історіографія початку XXI ст. з цієї проблеми ще не була узагальнена, тому потребує окремого наукового аналізу.

Теоретичним і прикладним питанням грошової реформи присвячено низку досліджень в російській історичній науці. Так, необхідність проведення грошової реформи висвітлено у роботі російських економістів В.Д. Білоусова та В.О. Бірюкова [2], які дослідили фінансову політику більшовиків після жовтневої революції 1917 р., зокрема спроби відміни грошей в роки "воєнного комунізму" та їх результати. У статті показано, що, характерні й для економічного розвитку європейських країн-учасниць I Світової війни занепад фінансової системи і грошового обігу, поширення натуральних відносин, посилення централізованого державного управління в цей період в Радянській Росії були сприйняті як ознаки, передумови та докази істинності марксистського прогнозу про неминучість відмирання грошей після пролетарських революцій. У ході дослідження були простежені основні заходи держави у справі налагодження безгрошового товарообігу (розформування Народного банку, відміну грошових розрахунків між державними підприємствами тощо), відзначено, що головним генератором цієї ідеї виступав В.І. Ленін. Дослідники показали, що всі спроби більшовицької партії відмінити гроші виявилися невдалими. Попри це, принципи політики безгрошового обігу продовжували розроблятися та обговорюватися навіть тоді, коли вже було прийнято рішення про перехід до нової економічної політики. Як відзначили автори, це пов'язано з неготовністю і небажанням правлячої верхівки відступити від військово-адміністративних, насильницьких методів господарювання.

Значну увагу в російській історіографії приділено проблемі авторства грошової реформи 1922 – 1924 рр. Більшість дослідників погоджуються з тим, що велике значення для успішного здійснення реформи мало призначення на посаду народного комісара фінансів СРСР Г.Я. Сокольникова. Проте, до сьогодні тривають дискусії щодо його безпосередньої ролі у цьому процесі. Одні автори вважають його організатором і теоретиком грошової реформи. Так, М.М. Альтман стверджує, що немає жодних причин сумніватися в тому, що авторство грошової реформи належить Г.Я. Сокольникову. На основі аналізу документів з особового фонду наркома фінансів, що зберігаються в РДАСПІ, дослідниця дійшла висновку, що теоретичні, організаційні і практичні кроки реалізації реформи були напрацьовані ним особисто. Він зумів об'єднати досвід і знання своїх колег, інтегрувати ідеї, визначити суть фінансової політики в той період і нести повну відповідальність за проведену ним реформу, підкреслює М.М. Альтман у своїй статті

[1]. Інші автори, зокрема М.С. Буров, Ю.О. Лебедєв, не визнають Г.Я. Сокольникова єдиним творцем грошової реформи 1922 – 1924 рр., схиляючись до думки про її колективне авторство [3, 10]. Важливу роль у розробленні та проведенні грошової реформи досвідчених спеціалістів у сфері фінансів – Л.Н. Юровського, М.М. Кутлера, З.С. Коцеленбаума – відзначає також у своїй статті А.А. Круглов [8]. При цьому усі дослідники сходяться на тому, що заслуга залучення до роботи в Наркоматі фінансів СРСР загалом та до розроблення основних принципів реформування грошового обігу зокрема талановитих вчених-теоретиків та чиновників з дореволюційним досвідом роботи у сфері фінансів належить саме Г.Я. Сокольникову. Значно більшу роль, підкреслюється в сучасній історіографії, нарком фінансів відіграв у практичній реалізації грошової реформи.

Хід та результати грошової реформи 1922 – 1924 рр. простежено у дисертаційних роботах О.С. Соколова "Фінансова політика радянської держави в роки непу (1921 – 1929 рр.)" [16] та С.І. Лаврененка "Фінансова реформа в умовах нової економічної політики (1921 – 1924 рр.)" [9]. В них поетапно розкривається процес стабілізації грошового обігу, формування грошової системи та її структура. Дослідники проаналізували фінансово-економічне становище, в якому опинився СРСР внаслідок політики "воєнного комунізму", заходи Народного комісаріату фінансів з нормалізації грошового обігу у першій половині 1920-х рр., його діяльність в умовах закріплення результатів грошової реформи. Особливу увагу в дослідженнях приділено з'ясуванню ролі Г.Я. Сокольникова, наркома фінансів СРСР у 1923 – 1926 рр., у здійсненні грошової реформи. У дисертації О.С. Соколова реформування фінансової системи Радянського Союзу розглядається в контексті гострої внутрішньопартійної боротьби між прихильниками і противниками нової економічної політики. Автор детально проаналізував погляди керівників РКП(б), їх практичну діяльність у сфері товарно-грошових відносин у першій половині 1920-х рр., а також розвиток грошового обігу і кредиту в умовах переходу до індустріалізації та поступової ліквідації елементів нової економічної політики. Дослідження С.І. Лаврененка відрізняє те, що реформування грошової системи він розглянув у тісному зв'язку з іншими заходами Наркомфіну, що були покликані стабілізувати фінансове становище СРСР загалом. Зокрема, значну увагу автор приділив висвітленню становлення податкової системи, розвитку державних кредитів і внутрішніх позик, оздоровлення державного бюджету шляхом скорочення державних витрат. З-поміж факторів, що сприяли успішному проведенню грошової реформи, С.І. Лаврененко особливо виділяє швидкий розвиток народного господарства, а також підкреслює важливу роль у цьому процесі Держбанку. Відзначаючи загалом успішний характер реформи, її ключове значення для відновлення економіки Радянського Союзу, російські історики разом з тим вказують, що вона не досягнула в повній мірі поставленої мети, залишивши невирішеними низку проблем. Причини цього криються не в економічній, а політичній площині, що в першу чергу пов'язано з прорахунками партійно-державного керівництва країни.

Проблеми фінансової політики 1920-х рр. аналізуються також у роботах С.І. Дегтева [6] та В.І. Попіріна [7]. В ході дослідження автори порушують питання про двоїстість і суперечливість заходів у сфері грошового обігу в період нової економічної політики. Даючи оцінку проведеній грошовій реформі, С.І. Дегтев наголошує, що її можна вважати успішною виключно з погляду обслуговування депресивної економіки. Дослідник ствер-

джує, що реформа грошової системи не була продуманою до кінця. З огляду на це вона може вважатися лише вдалим прикладом перспективного ситуативного рішення. На думку В.І. Попіріна, неоднозначні підсумки грошової реформи 1922 – 1924 рр. були зумовлені загалом суперечливим характером непу, який поєднав у собі два взаємовиключні регулятори – економіку централізованого кількісного планування і ринкову економіку, не виробивши при цьому жодних механізмів вирішення конфліктів між ними.

Регіональні особливості проведення грошової реформи 1922 – 1924 рр. стали об'єктом вивчення російських істориків О.Г. Феклістова [17], І.А. Чуканова [19], Н.І. Волосухіної [5]. Значну увагу дослідники присвятили аналізу фінансово-економічного становища губерній Середнього і Нижнього Поволжя напередодні проголошення непу. Також в роботах відображається процес становлення регіонального фінансового апарату. Простежуючи основні етапи здійснення реформи на місцях, автори висвітлюють низку проблем, які постали перед місцевими органами влади в ході реалізації заходів Наркомфіну з оздоровлення грошового обігу: випуск місцевих "сурогатних" грошей, перебої у постачанні грошових знаків з центру, зумовлені цим спекуляції на "чорному ринку" тощо. Попри деякі суперечності у здійсненні реформи, дослідники схвально оцінюють її вплив на стабілізацію фінансово-економічної ситуації в регіонах.

Вплив податкової системи СРСР 1920-х рр. на проведення грошової реформи прослідкувала у своїй статті Н.І. Волосухіна [4]. Дослідниця розкрила взаємозв'язок між становленням податкової системи радянської держави та нормалізацією грошового обігу, показавши, що оподаткування населення було практично єдиним способом повернення до державної скарбниці хоча б невеликої частини від величезної грошової маси, яка щодня друкувалася. У роботі доведено, що упродовж 1922 – 1923 рр. прямі і непрямі податки грали головну роль у наповненні державного бюджету, відповідно – і в нормалізації грошового обігу, створюючи таким чином матеріальну базу для подальшого проведення грошової реформи. З кінця ж 1923 р., як підкреслила авторка, роботу радянської податкової системи було переорієнтовано на нове завдання, зокрема – витіснення приватного капіталу з економічного сектору країни.

Дослідженню проблем грошового обігу, які постали в СРСР після завершення реформи – в середині 1920-х рр., та політики держави з перетворення червінця на світову валюту присвятила статтю І.М. Левічева [11]. У роботі показано, що в економічній політиці радянської влади у 1925 – 1927 рр. відбувалися постійні коливання між інфляційним фінансуванням та спробами відновити стійкість грошової системи, доведено, що це було наслідком нерозважливої політики держави на валютному ринку. Окрім цього, значну увагу авторка приділила аналізу того впливу, що мала внутрішньопартійна боротьба на процес регулювання грошового обігу в країні.

Проблема грошової реформи 1922 – 1924 рр. знайшла відображення також і в дослідженнях українських істориків. Проте, на відміну від російської, українська історіографія початку XXI ст. з цієї проблеми представлена лише кількома науковими працями. Так, поки що єдиним в Україні комплексним дослідженням на цю тему стала дисертація Н.С. Носань "Грошова реформа 1922 – 1924 рр. в УСРР: історичний аспект" [12]. У роботі проаналізовано як внутрішньогосподарські, так і зовнішньоекономічні чинники, що зумовили її проведення, а також організаційно-функціональні особливості цього процесу в Радянській Україні. Дослідниця присвятила значну увагу висвітленню фінансових відносин між

Українською СРР та Російською СФРР, відзначила високий рівень нормативно-правового забезпечення грошової реформи [13]. В ході дослідження доведено, що реформування грошового обігу в першій половині 1920-х рр. не зводилося до механічної заміни однієї валюти іншою, а було комплексом широкомасштабних заходів. Розкриваючи локальну специфіку проведення грошової реформи в Україні, Н.С. Носань детально зупинилася на проблемах постачання грошових знаків із центру, дослідила склад грошової маси, швидкість її обігу, особливості подолання розмінних криз, своєрідних умовах грошового обігу в прикордонній смузі. Авторка проаналізувала наслідки проведеної грошової реформи для економіки УСРР, а також вказала на серйозні прорахунки в її реалізації. Важливе місце в роботі зайняло висвітлення соціальних аспектів реформування грошової системи, зокрема впливу нововведень на добробут громадян Радянської України періоду непу.

Місце грошової реформи 1922–1924 рр. у здійсненні нової економічної політики висвітлено у дослідженнях О.А. Пиріг [14, 15]. Проаналізувавши механізм розробки та проведення заходів зі стабілізації грошової системи в СРСР, дослідниця дійшла висновку про очевидний взаємозв'язок та взаємообумовленість стану ринкових відносин і грошової системи першої половини 1920-х рр. З одного боку, саме допущення ринкових відносин в економіку РСФРР та УСРР спричинило грошову реформу 1922–1924 рр., з іншого – в цілому успішне її проведення сприяло стабілізації цін, розвитку торгівлі, розширенню товарно-грошових відносин між містом і селом.

Вплив грошової реформи на бюджетну систему і бюджетні відносини 1920-х рр. розкривається у монографії О.В. Чеберяко "Бюджетна система в УСРР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування", яка вийшла друком у 2012 р. [18]. Упродовж тривалого часу – навіть попри своєрідний "бум", що спостерігався у вивченні непу у першій половині 1990-х рр., – ця тема залишалася "білою плямою". На сьогодні це – єдина праця в сучасній історико-економічній літературі, в якій пов'язано грошову реформу 1922–1924 рр. з історією становлення державного бюджету, особливостями створення і функціонування місцевих бюджетів 20-х рр. XX ст. Аналізуючи як організаційно-технічну, так і функціонально-економічну складові реформи, дослідниця доводить, що вона в цілому сприяла упорядкуванню бюджетних відносин, особливо розрахунків державного та місцевих бюджетів. При цьому, як показала у своїй роботі авторка, вплив грошової реформи на бюджет був опосередкований: нова радянська валюта мала вплив на стабілізацію кредитно-банківської системи, відтак і на фінансування промисловості, транспорту, що у свою чергу полегшувало бюджетне навантаження.

Таким чином, поява на початку XXI ст. нових ґрунтовних досліджень з історії грошової реформи 1922–1924 рр. засвідчує відродження наукового інтересу до окресленої проблеми. Як показав аналіз сучасної історіографії, значно більше уваги вивченню реформи грошового обігу першої половини 1920-х рр. приділили російські історики та економісти. Російська історіографія представлена як комплексними працями, які простежують передумови, розкривають хід і результати державних заходів щодо стабілізації грошового обігу в СРСР в період нової економічної політики, так і дослідженнями окремих аспектів цієї проблеми: фінансового становища країни напередодні переходу до нової економічної політики, регіональних особливостей прове-

дення грошової реформи, її впливу на розвиток ринкових відносин тощо. Сучасна українська історіографія грошової реформи 1922–1924 рр. обмежується лише кількома науковими працями, в яких, однак, порушуються проблеми, які раніше не були предметом спеціальних досліджень. При цьому, незважаючи на те, що вивчення історії грошової реформи 1922–1924 рр. сягає ще 20-х рр. XX ст., окремі проблеми до сьогодні залишаються невисвітленими, зокрема – вплив грошової реформи на становлення та функціонування міських бюджетів.

На відміну від історіографії 1990-х рр., для робіт, які з'явилися на початку XXI ст., притаманний принципово інший, значно критичніший підхід до аналізу грошової реформи 1922–1924 рр. та її місця в реалізації окремих аспектів непу. Не заперечуючи цілком очевидні досягнення реформи, сучасні дослідження розкривають водночас і її недоліки, прорахунки. Переосмислення історії грошової реформи з погляду не лише її здобутків, але й негативного досвіду дає можливість формувати більш ґрунтовні підходи до вирішення завдань сьогодення.

Список використаних джерел

1. Альтман М. М. Личность реформатора: нарком финансов Г.Я. Сокольников (1888 – 1939 гг.) / М. М. Альтман // Денежные реформы в России: история и современность. – М., 2004. – С. 158–162.
2. Белоусов В.Д. Попытка отмены денег в годы военного коммунизма / В. Д. Белоусов, В.А. Бирюков // Вест. Моск. ун-та. Серия 6. Экономика. – 2012. – № 2. – С. 25–34.
3. Буров М.Е. Г.Я. Сокольников – первый нарком финансов СССР / М. Е. Буров // Вест. Саратов. гос. соц.-экон. ун-та. – 2009. – № 5. – С. 167–170.
4. Волосухина Н. И. Налоговая система советского государства в первой половине 1920-х гг. и ее влияние на проведение денежной реформы / Н. И. Волосухина // Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2011. – № 3 (28). – С. 292–295.
5. Волосухина Н. И. Финансовая политика советского государства в условиях проведения денежной реформы 1922–1924 гг. (на материалах Нижнего Поволжья) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Волосухина Н. И. – Астрахань, 2012. – 19 с.
6. Дегтев С. И. Реформа денежной системы в заповской России / С. И. Дегтев // Денежные реформы в России: история и современность. – М., 2004. – С. 133–152.
7. Денежная реформа 1922–1924 гг. Роль "золотого червонца" в условиях нэпа // Попырин В. И. Очерки истории денег в России / В. И. Попырин. – М.: Финансы и статистика; ИНФРА-М, 2010. – С. 97–119.
8. Круглов А. А. Золотой червонец (к 90-летию денежной реформы 1922–1924 гг.) / А. А. Круглов // Финансист. – 2012. – № 129. – С. 28–30.
9. Лавренко С. И. Финансовая реформа в условиях новой экономической политики (1921–1924 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Лавренко С. И. – М., 2009. – 26 с.
10. Лебедев Ю. А. Григорий Яковлевич Сокольников (к 125-летию со дня рождения) / Ю. А. Лебедев // Финансист. – 2013. – № 138. – С. 20–22.
11. Левичева И. Н. Проблемы денежного обращения в СССР в середине 1920-х годов / И. Н. Левичева // Вест. Банка России. – 28 дек. 2005. – № 70 (868).
12. Носань Н. С. Грошова реформа 1922–1924 рр. в УСРР: історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. С. Носань. – Черкаси, 2009. – 21 с.
13. Носань Н. С. Підготовка до завершення грошової реформи 1922–1924 рр. в УСРР – заміни радзнака казначейським карбованцем / Н. С. Носань // Наук. пр. Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Сер.: Історичні науки. – 2009. – Т. 94, вип. 81. – С. 23–28.
14. Пиріг О. А. Місце грошової реформи 1922–1924 рр. у здійсненні нової економічної політики / О. А. Пиріг // УІЖ. – 2000. – № 3. – С. 92–102.
15. Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект : автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Пиріг О. А. – К., 2002. – 29 с.
16. Соколов А. С. Финансовая политика Советского государства в годы нэпа : автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Соколов А. С. – М., 2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissertat.com/content/finansovaya-politika-sovetskogo-gosudarstva-v-gody-nepa-1921-1929-gg>.
17. Фекилистов А. Г. Финансовая политика органов местной власти Среднего Поволжья в период проведения денежной реформы 1922–1924 годов : дис. ... канд. ист. наук / Фекилистов А. Г. – Пенза, 2002. – 214 с.
18. Чеберяко О. В. Бюджетна система в УСРР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування / О. В. Чеберяко. – К.: Нілан-ЛТД, 2012. – 438 с.
19. Чуканов И. А. Проведение денежной реформы в Среднем Поволжье в период нэпа (1922–1924 гг.) / И. А. Чуканов, А. И. Чуканова // Вест. Екатеринбург. ин-та. – 2012. – № 1(17). – С. 136–139.

В. Антоненко, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДЕНЕЖНАЯ РЕФОРМА 1922 – 1924 ГГ.: СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье анализируются российские и украинские историко-экономические исследования начала XXI в. по истории денежной реформы 1922–1924 гг., определяются основные тенденции современной историографии проблемы.

Ключевые слова: нэп, денежная реформа, историография, финансовая политика, Г.Я. Сокольников.

V. Antonenko, Graduate student

National Taras Shevchenko University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE MONETARY REFORM OF 1922 – 1924: MODERN HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Russian and Ukrainian historical and economical researches of the early XXI century concerning the history of the monetary reform of 1922–1924 are analyzed in the article. The basic features of the modern historiography of the problem are also defined.

Key words: NEP, monetary reform, historiography, financial policy, G.Ya. Sokol'nykov.

УДК94(73)"2001/...":327(5+7)

Б. Гончар, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ,
Ю. Гончар, канд. іст. наук, доц.
КНПУ ім. М. Драгоманова, Київ

"СИЛОВА ДИПЛОМАТИЯ" США В АЗИЙСКО-ТИХООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНІ ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА Б. ОБАМИ

Аналізується військова стратегія адміністрації Б. Обама в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Розкривається зміст американських концепцій "зміщення точки опори" до Азії та "відновлення балансу" в Азії.

Ключові слова: США, адміністрація Б. Обама, Азійсько-Тихоокеанський регіон, концепції, військова стратегія.

Наприкінці 2011 р. і на початку 2012 р. адміністрація Барака Обама виступила з серією заяв про геополітичну ініціативу "зміщення точки опори" до Азії (pivot to Asia) та перенацілювання стратегічних пріоритетів США на Азійсько-Тихоокеанський регіон (АТР) під гаслом "відновлення балансу" (rebalancing). Нові акценти в зовнішній політиці Вашингтона засвідчують намір розширити та інтенсифікувати вже й так значну роль США в АТР, особливо в південній частині цього регіону. Для досягнення цієї мети адміністрація Б. Обама мала намір підвищити значення АТР у військовому плануванні, зовнішньополітичних і економічних заходах США. Виступаючи 17 листопада 2011 р. в парламенті Австралії, американський президент розкрив основні ідеї "зміщення точки опори" до Азії [1]. Сполучені Штати, підкреслив Б. Обама, "були і завжди будуть тихоокеанською державою", яка мусить враховувати "безмежний потенціал Азійсько-Тихоокеанського регіону". Тому США мають намір "відігравати більшу і довготривалу роль у формуванні цього регіону і його майбутнього".

Особливу увагу президент приділив військовій складовій політики США. Відзначаючи необхідність зміцнення й модернізації американських військових позицій в АТР, Б. Обама стверджував: "... Ми направимо необхідні ресурси на підтримку нашої сильної військової присутності у цьому регіоні. Ми збережемо нашу унікальну здатність проєкціувати силу і стримувати загрози миру".

Визнаючи необхідність скорочення військового бюджету через фінансово-економічні ускладнення, зокрема, через виснажливі війни в Іраку та Афганістані, Б. Обама вважає за потрібне зберігати та розширювати військові зобов'язання Вашингтона в АТР. "Із завершенням сьогоденних війн (маються на увазі війни США в Іраку та Афганістані – автори), я дав розпорядження моїй команді з національної безпеки зробити нашу присутність і місію в Азійсько-Тихоокеанському регіоні вищим пріоритетом – заявив президент США. – І, як наслідок, скорочення оборонних витрат США не відбудеться, і я повторюю, не відбудеться за рахунок Тихоокеанської Азії" [1].

Перенацілювання стратегії США на АТР пов'язане, перш за все, з тим, що центр ваги світової економіки і міжнародної політики переміщується з Атлантики до Тихого океану, де знаходяться країни, які найбільш динамічно розвиваються навіть в умовах сучасної глобальної кризи. Особливо важливу роль відіграють азійські "центри сили" – Китай та Індія, яка примикає до АТР. Після 2000-го року Азія стала для Сполучених Штатів найбільшим джерелом імпорту (32,2% світового імпорту) і другим за величиною ринком експорту (23,5% світового експорту) після Північноамериканського регіону (26,6% світового експорту) [2].

Як найбільш населена частина світу і найбільш швидко зростаюча економічна зона Азія очікувано стане навіть більш життєвою для процвітання США в майбутньому. Вашингтон посилює участь у процесах регіональної інтеграції в АТР, демонструючи прагнення зміцнити тут свої економічні позиції, отримати ширший доступ на ринки країн, що розвиваються і, перш за все, на китайський. США активізували відносини з АСЕАН, відновили діяльність у Східноазійському самміті, брали активну участь у самміті Азійсько-Тихоокеанського економічного співтовариства, досягли значного успіху у створенні Транстихоокеанського партнерства тощо.

Особливе занепокоєння американського керівництва викликають проблеми безпеки регіону, де посилюється нестабільність, зростає загроза поширення ядерної зброї, з'являються осередки радикалізму і тероризму. Стабільність регіону ускладнюється низкою історичних і територіальних суперечок, у які втягнута більшість країн регіону. В Східно-Китайському морі Китай і Японія претендують на континентальний шельф, де є поклади газу, сперечаються через приналежність островів Сенкаку, які знаходяться під управлінням Японії. Ці суперечки торкаються і США, які мають з Японією Договір про взаємну безпеку. Намагання Пекіна воз'єднатися з Тайванем також ускладнюються американсько-тайванськими союзними зв'язками. У Південно-Китайському морі Китай сперечається з В'єтнамом, Індонезією, Брунеєм, Малайзією, Філіппінами через приналежність

Парасельських островів та островів Спратлі. Зберігаються суперечності між Китаєм і Індією. Зростання конфліктності провокує нарощування військових приготувань країнами регіону, особливо Китаєм. Такий розвиток подій сприймається у США як загроза їхнім національним інтересам. У документі американського міністерства оборони "Національна військова стратегія Сполучених Штатів Америки – 2011. Перенацілювання військового лідерства Америки" підкреслюється: "Стратегічні пріоритети й інтереси нації все більше пов'язані з Азійсько-Тихоокеанським регіоном. Частка глобального багатства регіону збільшується, забезпечуючи зростаючі військові запити. Це спричиняє швидку зміну архітектури безпеки регіону, створюючи нові виклики і загрози для нашої національної безпеки і лідерства" [3].

Особливе занепокоєння Вашингтона викликає зростаюча активність зовнішньої та оборонної політики Пекіна, що є наслідком збільшення економічної та геополітичної ваги Китаю. Безпрецедентне економічне зростання, а також успішне протистояння наслідкам світової економічної кризи, дали Пекіну можливість значно розширити його участь у важливих міжнародних економічних і політичних процесах. Посилюється і військова могутність Китаю. А вже КНР швидкими темпами створює міжконтинентальні балістичні ракети, здатні нести ядерні боезаряди, стратегічну авіацію, сучасний океанський військово-морський флот, системи космічної зброї. Нарощування Китаєм військового потенціалу та розширення його геополітичного впливу зокрема, через активізацію участі в таких регіональних механізмах, як АСЕАН, АТЕС, ШОС тощо, свідчить про намір Пекіна перетворити свою державу на провідну регіональну силу у Східній Азії. Тим самим Китай, на думку американських стратегів, кидає виклик Сполученим Штатам у АТР. У Вашингтоні розуміють, що в довготривалій перспективі поява Китаю як геополітичної сили може реально впливати як на економіку, так і на безпеку США. Так, представники Пентагону переконані, що "тривале економічне піднесення Китаю протягом десятиріч очікувано сприятиме його військовій модернізації та експансії його інтересів у межах і поза межами регіону" [3].

Вже на рубежі XX – XXI ст. стало очевидним, що США втрачають як глобальне, так і регіональне лідерство. Беззастережне економічне домінування США в Азії минуло. "США повинні визнати, що їхній вплив зменшився після того, як Азія стала економічно динамічною", – відзначають американські аналітики К. Бейкер і В. Глоссерман [4]. Одночасно, недостатня увага попередніх адміністрацій Б. Клінтона і Дж. У. Буша до економічних проблем регіону та до розвитку політичних відносин з азійськими країнами, антиісламська риторика Вашингтона під час антитерористичних заходів, непопулярні війни в Іраку і Афганістані – усе це спричинило зменшення ролі США у світовій політиці й ослабило політико-дипломатичний вплив США в АТР. Радник президента Обама з національної безпеки Том Донілон, пояснюючи причини "відновлення балансу" в АТР, відзначив, що Сполучені Штати приділяли надто багато уваги різним іншим регіонам, включаючи Близький Схід, недооцінюючи АТР, який врешті став американським "ключовим географічним дисбалансом" [5].

"Відповідь" США на проблеми в АТР була традиційною – перехід до "дипломатії присутності" – нарощування в регіоні американської військової сили. Вашингтон почав виділяти більше ресурсів для АТР ще з 1997 р., коли до острова Гуам було переведено з Європи атомний підводний човен. На о. Гуам і території Японії за

президентства Б. Клінтона і Дж. У. Буша були розміщені практично всі типи військово-морських і військово-повітряних збройних сил США. Підписавши в 2005 р. "Стратегічну рамкову угоду" з Сінгапуром, США взяли участь у розбудові військово-морської бази в Чанджі для розміщення там свого авіаносного з'єднання. Адміністрація Буша зміцнила військове співробітництво з Японією і Філіппінами, направила додатковий авіаносець на Тихоокеанський театр військових дій (ТВД). У 2005 р. Пентагон оголосив про намір США розмістити 60% американських субмарин в Азії. Незважаючи на війну в Іраку і Афганістані, військове фінансування Тихоокеанського ТВД залишалось на високому рівні [6, 78]. Усе ж стратегічні ініціативи адміністрації Б. Обама були націлені на масштабніше, більш різке зростання військової діяльності США в АТР.

Адміністрація Барака Обама, яка прийшла до влади на початку 2009 р., проголосила головною метою своєї зовнішньої політики відновлення глобального лідерства США шляхом зміцнення їх геополітичних позицій в різних регіонах світу. АТР, як вже відзначалося, посів провідне місце в системі регіональних пріоритетів зовнішньої політики Обама.

Загальні підходи Б. Обама до відносин з азійськими країнами намітилися ще під час передвиборчої президентської кампанії. В програмній статті Обама, надрукованій у "Форейн афферс", а також у платформі Демократичної партії 2008 р. говорилося про "зобов'язання" США в Азії, які "ґрунтуються на збереженні міцних відносин з такими союзниками як Японія, Австралія, Південна Корея, Таїланд, Філіппіни та поглибленні зв'язки з демократичними партнерами подібними Індії" [7].

Наголошувалося також на необхідності створення ефективної інфраструктури за участю країн Східної Азії в протидії "транснаціональним загрозам". Щодо відносин з КНР, то Обама пообіцяв: "Я буду заохочувати Китай, як зростаючу силу, відігравати відповідальну роль у вирішенні спільних проблем XXI століття. Ми будемо змагатися з Китаєм у одних сферах і співробітничати в інших" [8].

Прийшовши до влади, адміністрація Б. Обама виявляла зростаючу зацікавленість до участі в азійських справах, намагалася зміцнювати зв'язки з союзниками і партнерами, а також співробітництво з Китаєм у двосторонніх, регіональних і глобальних питаннях. Вона демонструвала намір розглядати Китай як рівноправного партнера, відносна важливість якого в АТР зростає. Перший закордонний візит держсекретар США Г. Клінтон здійснила навесні 2009 р. до Японії, Республіки Корея та Китаю. В листопаді цього ж року до країн АТР здійснив поїздку президент Б. Обама. В Китаї він провів переговори з головою КНР Ху Цзіньтао і прем'єром Держради КНР Вень Цзя-бао. В прийнятій Спільній заяві було проголошено наміри двох країн створити "позитивну всеосяжну" співпрацю XXI століття. Ще раніше у квітні 2009 р. на зустрічі Б. Обама і Ху Цзіньтао на самміті Великої 20-ки дві сторони вирішили заснувати "Американсько-китайський стратегічний і економічний діалог".

Слід відзначити, що більшість заходів у рамках переміщення центру тяжіння інтересів США до АТР, та "відновлення балансу" сил є продовженням і розширенням політики, яку здійснювали попередні американські адміністрації, як і початкова адміністрація Б. Обама. Так, представники дослідницької служби Конгресу США підкреслюють: "Зростаюча увага адміністрації до Азійсько-тихоокеанського регіону є значною мірою зміною в засобах (тобто, рівнем ресурсів і лідируючої уваги до цієї частини світу), аніж зміною політичних цілей.

Основні інтереси США в регіоні, включаючи стабільність, свободу навігації, вільне здійснення торгівлі, сприяння демократії та правам людини, суттєво не змінилися. Окрім цього в основі азійсько-тихоокеанської політики Обама є довготривала увага до подолання напруженості в китайсько-американських відносинах, намагання у той же час поглибити інтеграцію Китаю в міжнародне співтовариство" [2]. Але після 2011 р. з'явилося кілька нових аспектів азійської стратегії США. Серед них варто відзначити: "нові військові пріоритети і розгортання, безумовно більш інтегрований і цілісний регіональний підхід до Азійсько-Тихоокеанського регіону, а також таке бачення географії регіону, що включає Індійський океан" [2].

В контексті "відновлення балансу" адміністрація Обама фактично подвоїла зусилля попередніх адміністрацій в нарощуванні військової присутності в АТР [6]. Міністерство оборони США заявило про продовження розгортання в Тихому й Індійському океанах 11 авіаносців. До 2020 р. в акваторію Тихого океану буде передислоковано 60% американських військово-морських сил. Протягом наступних п'яти років у регіоні Тихого океану буде збільшена кількість військово-повітряних сил США. Пентагон передає в розпорядження Тихоокеанського командування новітні види озброєння, включаючи субмарини, винищувачі п'ятого покоління, такі як F-22-s і F-35-s, а також розвідувальні платформи. Поширюється система радарів і протиракетної оборони у відповідь на небезпечну і дестабілізуючу поведінку Північної Кореї. "Президент Обама зробив модернізацію оборонних позицій Америки в Азійсько-Тихоокеанському регіоні вищим пріоритетом, – підкреслюється в передвиборчій платформі Демократичної партії в 2012 р. – Ми дотримуємося зобов'язань у підтримці й поглибленні партнерства з нашими союзниками в регіоні: Австралією, Японією, Новою Зеландією, Філіппінами, Південною Кореєю і Таїландом. Ми зберігаємо сильну присутність у Японії і на Корейському півострові, щоб стримувати і попереджувати провокації з боку таких країн як Північна Корея, одночасно збільшуючи нашу присутність у Південно-Східній Азії та в Австралії" [9].

Кількісно і якісно збільшується американська військова присутність у Австралії. Тут, на військовій базі поблизу міста Дарвін до 2016 р. будуть розміщені 2500 американських морських піхотинців (250 чоловік у 2012 р.) за ротаційним принципом на шість місяців. Заплановано відкрити для ВМС США військово-морську базу Стерлінг, що знаходиться на австралійському узбережжі Індійського океану. Американські військові літаки отримують більший доступ до австралійських аеродромів.

Усе більшу роль у військових приготуваннях США відіграють Сінгапур і Філіппіни. На 2013 р. було заплановано розмістити 4 прибережні бойові кораблі США на військово-морській базі Сінгапуру. Військове співробітництво США з Філіппінами передбачає розміщення американської розвідувальної авіації та більший доступ американців на військові бази на їх території. В 2012 р. розпочалися переговори про відновлення військової бази в Субік-Бей, яка в другій половині ХХ ст. була головним форпостом США в регіоні (в 1992 р. місцевий парламент прийняв рішення про закриття бази).

Особливу увагу адміністрація Обама приділяє зміцненню і розширенню оборонних зв'язків з країнами-союзниками регіону. Так, американський міністр оборони Леон Панетта, говорячи про відновлення і розширення зобов'язань США в АТР, підкреслив: "Сутністю нашого відновлення балансу є модернізація нашої існуючої ме-

режі союзів безпеки і партнерства в регіоні, а також нові відносини з питань безпеки" [10]. Сполучені Штати намагаються спонукати своїх союзників, щоб вони брали на себе більшу відповідальність за безпеку регіону.

Нового змісту набули військово-політичні союзи Вашингтона з Японією та Південною Кореєю. США надають силам самооборони Японії допомогу в здійсненні військових операцій поза межами її території, а також зміцнюють військові сили Республіки Корея. Якщо адміністрація Дж. У. Буша вивела з Південної Кореї 40% американських військ і зменшила масштаби і частоту військових навчань американських і південнокорейських збройних сил, то адміністрація Б. Обама повернула цю тенденцію у зворотному напрямку. Була збільшена кількість американських військовослужбовців і військової техніки на півострові і розширене оборонне співробітництво Вашингтона і Сеула. Намагаючись подолати історичні суперечності між своїми союзниками, Сполучені Штати "продовжують працювати з Японією і Південною Кореєю щоб допомогти у зміцненні зв'язків безпеки між ними, посилити військове співробітництво і зберегти регіональну стабільність" [3].

Адміністрація Б. Обама сприяла формуванню військово-морської коаліції в Південно-Китайському морі. Доповнюючи зв'язки США з Філіппінами і В'єтнамом, Японія підписала договір про стратегічне партнерство з двома країнами, розширюючи їх оборонне співробітництво і військові обміни. В 2012 р. австралійські, японські і південнокорейські військові вперше брали участь у щорічних американсько-філіппінських військових навчаннях "Балікатан" ("плече до плеча").

Таким чином внаслідок реалізації стратегії "відновлення балансу" американські військові сили будуть дислоковані в АТР більш широко і охоплюватимуть значну територію, що дасть їм можливість діяти як силам швидкого реагування. Поєднання військово-морських сил, морської піхоти і ВВС, а також розташування їх за ротаційним принципом дозволяє формувати менш затратні і мобільні військові об'єднання, здатні діяти автономно і на великих відстанях. Одночасно американське військове керівництво розраховує на активне залучення до спільних дій в забезпеченні безпеки союзників і партнерів.

Особливістю політики "відновлення балансу" в АТР є те, що вона спирається на військові, дипломатичні та економічні ініціативи, як складові частини одного пакету заходів. Адміністрація Б. Обама демонструє більш інтегрований підхід до регіону, в якому різні засоби сили і впливу використовуються більш зважено і узгодженим способом. Так, прикладом скоординованих дій Білого дому, міністерства оборони і держдепартаменту може бути їх спільна пропозиція бюджету на 2013 рік, що має на меті запобігти скороченню військових витратів США на АТР, на відміну від інших регіонів [2].

Іншим новим елементом політики адміністрації Обама стало ширше географічне бачення АТР, що включає прибережні райони Південної Азії. Такий підхід визначається стратегічною важливістю енергетичних ресурсів і торгівлі, що здійснюються через Індійський океан і Малакську протоку до промислових центрів Східної Азії (50% світових контейнерних перевезень і 70% нафти і бензину) [2]. Зростаюче стратегічне суперництво між Китаєм і Індією перетворює субрегіон Індійського океану на важливий об'єкт американської політики "зміщення точки опори" до Азії. Оголосивши Індію новим союзником, адміністрація Обама засвідчила намір будувати довготривалі відносини з Індією у сфері економіки і безпеки. Індія

поступово відходить від традиційного принципу неприєднання до міжнародних військових союзів.

Новими союзниками США в регіоні оголошено В'єтнам, Шрі-Ланку і навіть Непал. Військове відомство США розпочало діалог з В'єтнамом про повернення американських кораблів на базу в Камрані, яку Росія з економічних міркувань залишила в 2002 р. У серпні 2011 р. вперше за 40 років відбувся візит американських військових кораблів у В'єтнам. Тоді ж дві країни підписали меморандум взаєморозуміння відносно оборонного співробітництва. Сполучені Штати зміцнюють також співробітництво з Камбоджею, з якою з 2011 р. організують щорічні військово-морські навчання.

Стратегія "відновлення балансу" має на меті збереження і посилення глобального лідерства Америки за допомогою підтримки вигідного для США балансу сил у АТР і світі в цілому. США демонструють прагнення за допомогою "силової дипломатії" встановити військовий контроль над вибухонебезпечним регіоном і нівелювати чи обмежити вплив нових регіональних "центрів сили", зокрема Китаю. При цьому США заперечують, що усі їх зусилля мають антикитайський підтекст, але військово-морське будівництво і підбір американських союзників дозволяють стверджувати, що мова йде про створення Сполученими Штатами системи баз і союзів, що оточують Китай. Американська стратегія "оточення Китаю" доповнюється планами Пентагону створити глобальну за масштабами систему протиракетної оборони, яка здатна паралізувати можливості балістичної зброї Китаю. "Силова дипломатія" Вашингтона справляє подразнюючий вплив на Пекін. "Для Вашингтона неможливо ігнорувати співробітництво з Китаєм у регіоні [АТР – автори], але його зміцнілі військові позиції та інтенсивні військові навчання, без залучення Китаю, зашкодили взаємній довірі, – Відзначає дослідник з Китайського інституту міжнародних відносин Шен Ясмей. – Тісніші військові зв'язки з азійськими союзниками, особливо з країнами, які мають спільні територіальні домагання з Китаєм, посилили стурбованість відносно американського втручання в регіональні проблеми" [11]. І дійсно, аналізуючи "силову дипломатію" США в АТР, представник міністерства оборони Китаю Чен Яншен заявив, що будь-який рух у бік зміцнення військових союзів у регіоні відображає "менталітет холодної війни" і є "шкідливим для взаємної довіри і співробітництва між країнами в регіоні" [2]. Заходи Вашингтона, спрямовані на реалізацію стратегії "відновлення балансу" в Азії, сприймаються Пекіном як практичні кроки до стримування і обмеження регіонального впливу Китаю, що не може не посилювати напруженість у двосторонніх відносинах. Нарощування американського військового потенціалу в АТР може викликати і викликає більшу недовіру в Китаї та створює міжнародну напругу. Дослідники із Інституту Брукінгса визнають: "Стратегія відновлення балансу в Азії має сенс, але створює ризик того, що Вашингтон не зможе спростувати китайські підозри, які можуть ще більше ускладнити американсько-китайські відносини" [12].

Незважаючи на значні зусилля адміністрації Обами щодо тіснішої співпраці з Китаєм, відносини між двома державами не були простими. Окрім збереження "традиційних" суперечностей у відносинах США і КНР (китайська торговельна експансія на американський ринок, проблеми Тайваню, Тибету і прав людини в Китаї) полем протистояння стало Південно-Китайське море, де у відповідь на досить жорстку і непоступливу позицію Пекіна у територіальних суперечках, Вашингтон став на сторону країн із Асоціації країн Південно-Східної Азії (АСЕАН). Одночасно США закликали усі сторони вирішувати свої територіальні суперечки у відповідності з

міжнародними законами і, зокрема, Конвенцією ООН з міжнародного права. Значну напруженість у регіоні викликало одностороннє проголошення Пекіном особливої зони повітряної оборони у Східно-Китайському морі в листопаді 2013 р., що було сприйняте Сполученими Штатами та їхніми союзниками як демонстрація Китаєм сили в АТР. Віце-президент США Джо Байден, який у грудні 2013 р. відвідав Японію і Південну Корею, висловив стурбованість китайською спробою односторонньої зміни статус-кво Східно-Китайського моря. Виступаючи в Манілі, держсекретар США Джон Керрі в грудні 2013 р. заявив, що Сполучені Штати не погоджуються з проголошеною Китаєм особливою зоною повітряної оборони у Східно-Китайському морі і "не визнають її". "Зона не повинна встановлюватися, а Китай повинен утримуватися від здійснення подібних односторонніх дій будь-де в регіоні і, особливо, в Південно-Китайському морі" [13].

Дії Китаю оцінюються багатьма американськими аналітиками як ознака зростаючої самовпевненості та наступальності зовнішньої політики Пекіна. Але значного погіршення у відносинах у США і Китаю вдалося уникнути, що певною мірою відображає зрілість американсько-китайських відносин і тривале бажання лідерів обох країн утримувати суперечності у рамках. Регулярні зустрічі на вищому рівні створили сильні стимули для стабілізації відносин і визначили сфери співробітництва, хоч подальше втілення цих намірів часто зазнавало невдачі. Зокрема, адміністрація Обами докладала значних зусиль щодо залучення Китаю до співробітництва з денуклеаризації Корейського півострова, мирного вирішення іранської ядерної проблеми, забезпечення стабільності й безпеки Афганістану та припинення конфлікту в Судані. Одночасно США підтримували з Китаєм стратегічний діалог безпеки і співробітництва з таких проблем як антипіратство і морська безпека.

В цілому сучасна "силова дипломатія" США в Азійсько-Тихоокеанському регіоні має досить суперечливий характер. Стратегія "відновлення балансу" направлена на забезпечення американського домінування в АТР за допомогою підтримки вигідного для США балансу сил. США демонструють прагнення обмежити регіональний вплив Китаю, встановити контроль над вибухонебезпечним регіоном для непоширення зброї масового ураження, боротьби з тероризмом, поширення демократії та американських цінностей. У той же час провідна роль Пентагону в розробці стратегічних контурів політики США в АТР призводить до широкої милітаризації регіону, що не сприяє його стабільності.

Список використаних джерел

1. Remarks By President Obama to the Australian Parliament [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/11/17/remarks-president-obama-australian-parliament>.
2. Pivot to the Pacific? The Obama administration's "rebalancing" toward Asia. Congressional Research Service March 28, 2012/ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.fac.org/sgp/crs/natser/R42448.pdf>.
3. The National Military Strategy of the United States of America 2011/ Redefining America's Military Leadership [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.jcs.mil/content/files/2011-02/020811084800_2011_nms_08_FEB_2011.pdf.
4. US alliances in Asia: Doing more with less // Pac Net №12. Pacific Forum CSIS. Honolulu, Hawaii. [Електронний ресурс] – Режим доступу: P.g. Pac 1312. Q pdf – Dobe Reader.
5. Remarks by Tom Donilon, national security advisor to the president: "The United States and the Asia-Pacific in 2012". [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2013/03/11/remarks-tom-donilon-national...>
6. Ross P. The problems with the Pivot. Obama's new Asia Policy is unnecessary and counterproductive // Foreign Affairs. November/December, 2012. – P. 20-82.
7. Democratic National Platform. 2008. Renewing America's promise [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.democrats.org>.
8. Obama Barack. Renewing America's Leadership // Foreign Affairs. July/August, 2007 [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<http://www.foreignaffairs.org/20070701faessay86401-BarackObama-renewing-American-leadership>.

9. Moving America forward. 2012. Democratic National Platform. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.assets.dstatic.org/dncplatform/2012.national-platform>.

10. The force of the 21 st century. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.defense.gov/speeches/speech.aspx?speechID=1742>.

11. China daily. August 3, 2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.china.org.cn/world/2012-08/03/content_26113184.htm.

12. Indyk M.S., Libertal G., O'Hanlon M.E. Scoring Obama's foreign policy // Foreign Affairs. May/July 2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.metu.edu/tz/~utuba/Induk.doc>.

13. Remarks. John Kerry, Secretary of state, department of Foreign Affairs Manila, Philippines. December 17, 2013 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.state.gov/secretary/remarks/2013/12/218835.htm>.

Надійшла до редколегії 12.02.14

Б. Гончар, д-р ист. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна,

Ю. Гончар, канд. ист. наук, доц.

КНПУ ім. М. Драгоманова, Київ, Україна

"СИЛОВАЯ ДИПЛОМАТИЯ" США В АЗИАТСКО-ТИХООКЕАНСКОМ РЕГИОНЕ В ПЕРИОД ПРЕЗИДЕНТСТВА Б. ОБАМЫ

В статье анализируется военная стратегия администрации Б. Обамы в Азиатско-Тихоокеанском регионе. Раскрывается содержание американских концепций "смещение опорной точки" в Азию и "возобновление баланса" в Азии.

Ключевые слова: США, администрация Б. Обамы, Азиатско-Тихоокеанский регион, концепции, военная стратегия.

B. Gonchar, Doctor of History, Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,

Yu. Gonchar, PhD (equiv. in History), Associate Prof.

M. Dragomanov National Pedagogical Univ. of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE USA "DIPLOMACY OF FORCE" IN THE ASIA-PACIFIC REGION UNDER THE PRESIDENCY OF B. OBAMA

The article examines B. Obama administration military strategy to the Asia-Pacific region. It analyzes the substance of American concepts "pivot" to Asia and "rebalancing".

Key words: USA, B. Obama administration, Asia-Pacific region, concepts, military strategy.

УДК 94(477) "1992-1995"

Н. Гузь, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ ТА РАДИ ЄВРОПИ

Досліджується початковий етап співпраці України та Ради Європи в 1992–1995 рр., визначаються основні зовнішньополітичні орієнтири незалежної України.

Ключові слова: геополітичне положення, зовнішня політика, співпраця, Україна, Рада Європи.

Після проголошення незалежності Україна стала повноправною учасницею міжнародних відносин. З огляду на глибоку політичну та соціально-економічну кризу, в якій опинилася молода держава на початку 90-х років ХХ століття, Україна потребувала розробки стратегії і тактики своєї зовнішньополітичної діяльності. Надважливим завданням у цей період для України було налагодження плідного, взаємовигідного співробітництва з іншими державами та використання кращого їхнього досвіду в політичному, економічному та суспільному розвитку. Геополітичне положення України визначали наступні чинники: розміщення країни у центрі глобального поясу найвищого політичного та соціально-економічного розвитку; проходження територією України так званих "розколів" між західнохристиянським і східнохристиянським та ісламським цивілізаційними об'єднаннями; розташування України між європейською та азійською системами, а також її входження у так званий "євразійський діаметр" (Португалія – Франція – Німеччина – Польща – Україна – Росія – Китай – Бірма – Таїланд – Малайзія – Сінгапур); середнє положення України між євроатлантичною зоною інтеграції та Російською Федерацією. В зв'язку з цим українську геостратегію почали визначати три основні орієнтири зовнішньополітичних взаємодій, а саме: євразійський (Росія та СНД), західний (Польща, Західна Європа та США) та південно-східний (Балкани, країни Сходу та Туреччина) [1]. Так, в період становлення незалежної держави почали розроблятися концепції зовнішньої політики України

щодо Російської Федерації, країн колишнього Радянського Союзу, а також країн Північної та Південної Америки. Почали окреслюватись перспективи політичного і економічного співробітництва України з країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Проте найбільша увага приділялася інтегруванню в європейський правовий, культурний та інформаційний простір. Прагнення України увійти до світового та європейського співтовариства простежувалося зокрема в її бажанні співпрацювати зі спеціалізованими установами та організаціями. Найавторитетнішою загальноєвропейською міждержавною інституцією була Рада Європи, заснована ще 5 травня 1949 року, в рамках якої колишні вороги в двох світових війнах стали стратегічними союзниками і партнерами [2, с.8].

Україна мала певне зацікавлення у європейському регіоні і до її національних інтересів у той період належали: становлення та розвиток як незалежної держави; повернення до європейського простору; посилення економічного та політичного потенціалу; орієнтація на інтеграцію до ЄС та поглиблення партнерства з НАТО; зміцнення партнерства з США та країнами Західної Європи; зміцнення відносин з сусідніми країнами (Польщею, країнами Балтії та Вишеградської групи), а також розвиток рівноправних відносин з Російською Федерацією. Співпраця України з Радою Європи могла допомогти задоволенню деяких національних інтересів держави. Саме тому, вже 18 грудня 1991 року Міністерство закордонних справ України звернулося до Ради Європи з пропозицією обговорити форми співпраці. У відповідь

Організація запросила делегацію Верховної Ради України взяти участь у 43-й спеціальній сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПА РЄ), яку планувалося провести в лютому 1992 року в Палаці Європи у Страсбурзі. На цій сесії, що проходила з 1 по 6 лютого, представники від України на чолі з Іваном Плющем були присутні в статусі "запрошених". Саме тоді Голова Верховної Ради України І. Плющ від імені парламенту офіційно звернувся до головуючого на Асамблеї Джефрі Фінсберга з заявою про надання Україні статусу "спеціально запрошеного", який уже одержали деякі країни Східної Європи [3, с.74].

У квітні 1992 року Генеральний секретар Ради Європи Катрін Лялюм'єр запросила до Страсбургу делегацію українських юристів. У своєму документі "Відносно з Україною" Рада Європи висловлювала рекомендації, що стосувалися розгляду Комітетом міністрів питання про приєднання України до низки європейських конвенцій, зокрема, Європейської культурної конвенції, Конвенції про інформацію відносно іноземного законодавства, Конвенції про основні принципи транспортного співробітництва між територіальними громадами і органами влади. Також були надані рекомендації щодо можливості запрошення України у якості спостерігача на засідання Європейського комітету з кримінальних проблем, Європейського комітету з правового співробітництва, Керівного комітету з прав людини та Керівного комітету з питань місцевих і регіональних влад.

29 червня 1992 року міністр закордонних справ України Анатолій Зленко надіслав Генеральному секретарю Ради Європи Катрін Лялюм'єр офіційного листа, в якому просив розглянути заяву про членство України в організації [4, с.192]. І це було не безпідставно, адже в перші роки незалежності Верховна Рада України після гострих політичних дискусій прийняла більше, ніж 50 законів, які сприяли розвитку демократичного суспільства. Це були, зокрема, закони "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" (квітень 1991 року), "Про свободу совісті і релігійних організацій" (квітень 1991 рік), "Про громадянство України" (листопад 1991 рік), "Про національні меншини" (червень 1992) та інші. Всі вони відповідали кодексу європейської демократії. Таким чином Україна на практиці демонструвала намір стати учасницею конвенцій РЄ, приєднатися до міжнародних угод.

Вже 14 липня 1992 року Київ відвідала представницька делегація Ради Європи, очолювана головою Комітету міністрів цієї організації Хікметом Четіном та Генеральним секретарем Катрін Лялюм'єр. В цей час стало зрозуміло, що прагнення до співпраці було взаємним. Адже, попри низку проблем, які могли уповільнити вступ України до Ради Європи, Хікмет Четін під час візиту зазначив, що Україна – "...дуже важлива країна в регіоні. Маючи населення понад 50 мільйонів чоловік, дуже багаті природні ресурси і вигідне географічне розташування, Україна займає важливе місце в Європі" [5, с.18]. Зустрічі делегації з Президентом України, Прем'єр-міністром та Головою Верховної Ради засвідчили взаємну зацікавленість у продовженні діалогу і наявність реальних можливостей для вступу України до Ради Європи.

Після проголошення Україною наміру набути членства в Раді Європи значно активізувалося співробітництво між нашою державою та цією міжнародною організацією на урядовому та парламентському рівнях [2, с.9]. Це поставило Верховну Раду України перед необхідністю створити Робочу групу для підтримання постійних зв'язків з Радою Європи, регулярної участі в засіданнях сесії комітетів ПА РЄ та реальної підготовки для вступу до Ради Європи. Таку групу було створено, і до її складу ввійшли 12 депутатів Верховної Ради України:

С. Батюшко, І. Бойко, Б. Горинь, М. Істратенко, А. Касьяненко, А. Лобенко, А. Матвієнко, Б. Мельник, С. Павлюк, О. Перепадін, М. Ревенко та М. Шульга [6, с.9].

16 вересня 1992 року Верховна Рада України отримала статус "спеціально запрошеного гостя" в ПАРЕ. Цей статус було запропоновано запровадити ще на початку 1989 року Пітером Сагером, швейцарським депутатом та одним з основних на той час критиків східноєвропейських комуністичних режимів [7, с.41]. Пізніше цей статус за іронією долі почав надаватися колишнім країнам радянського блоку, в тому числі й Україні. Отримання статусу "спеціально запрошеного гостя" дало змогу депутатам парламенту та членам Уряду нашої держави брати участь в роботі Ради Європи, і це розглядалося як перший крок до офіційного вступу до організації [2, с.8].

Найтісніші зв'язки Робоча група Верховної Ради встановила з Комітетом по зв'язкам з країнами – не членами Ради Європи. Українська делегація брала участь практично в кожному його засіданні, одне з яких відбулося в Києві у травні 1993 року. Саме тоді члени Комітету ознайомилися зі станом додержання прав людини в Україні, зустрілися з представниками різних громадських організацій, посадовими особами державних органів, лідерами політичних партій та народними депутатами. Членами Комітету було відзначено, що законодавство України почало процес адаптації до міжнародних норм і стандартів. Верховна Рада України прийняла понад 50 важливих законів і постанов про права людини, що має важливе значення для демократичних перетворень суспільства.

Щодо співпраці України з Радою Європи на урядовому рівні, то для координації та організації роботи Уряду та різних урядових організацій України з Радою Європи 30 червня 1993 року була створена Державна міжвідомча комісія з питань вступу України до Ради Європи на чолі з заступником міністра закордонних справ Борисом Тарасюком. До неї увійшли 17 членів: Тарасюк Б. І., Шевчук П. І., Недригайло В. М., Цупренко П. Г., Гайсинський Ю. О., Погрібний А. Г., Яковина М. М., Сорокін А. П., Рубан Ю. Г., Передерій В. Г., Гамачек В. А., Барабаш В. В., Терьохін С. А., Гончарук М. О., Юричко В. В., Толочко П. П. та Михайлюк П. Г. Комісія покликана була здійснювати контроль за ходом реформування національного законодавства і приведення його у відповідність до загальноєвропейських і світових стандартів [3, с.74]. Представники України брали активну участь у робочих органах Комітету міністрів Ради Європи, а також залучалися до розробки Рамкової конвенції про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Прикладом плідної взаємодії держав у рамках Ради Європи була Віденська зустріч 32-х країн-членів Організації, яка відбулася 8-9 жовтня 1993 року, і засвідчила розширення організації та її політику відкритості. Ініціаторами Зустрічі були Президент Франції Ф. Міттеран і Канцлер Австрійської Республіки Ф. Враніцький. Вперше за час існування організації разом зібралися глави та перші особи тих країн, які входили до складу Ради Європи. Ця зустріч виявилася не лише першою на такому високому рівні, але й найбільш представницькою, адже до столиці Австрії не приїхали лише три керівники країн-членів Ради Європи – Англії, Греції і Угорщини. Як представник Президента України в цій зустрічі брав участь міністр закордонних справ Анатолій Зленко, який під час свого виступу наголосив на тому, що "...прийом України у Раду Європи буде великою допомогою у нашому русі шляхом демократії і свободи, стане гарантією необоротності цього історичного процесу. Разом з

тим він стане нашим внеском у зусилля Ради Європи, що стосуються вирішення завдань, які стоять перед нами" [8, с.143]. Результатом Зустрічі стало прийняття Віденської декларації разом з "Декларацією і Планом дій боротьби з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю" від 9 жовтня 1993 року, в якій визнавалося значення Ради як загальноєвропейської організації, здатної "на рівноправній основі і через постійно діючі структури" вітати нові демократії в Європі [9, с.114]. На Віденській зустрічі також було узгоджено три нові першочергові напрями діяльності, а саме: реформування механізму контролю за дотриманням Європейської конвенції з прав людини; захист національних меншин; боротьба з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом та нетерпимістю. Ці пріоритетні вектори діяльності Ради Європи були викладені в Віденській декларації одразу ж після преамбули у вигляді трьох додатків [10]. Віденська зустріч засвідчила прагнення держав-членів Ради Європи зміцнити позиції Організації та розширити сферу її впливу на європейському континенті.

В середині квітня 1994 року в Страсбурзі відбулася зустріч французького прем'єра Е. Балладюра з латвійським Президентом Г. Улманісом, під час якої обговорювалися ініціативи України, Франції та Польщі щодо створення структур безпеки у Центрально-Східній Європі. Саме тоді Генеральний секретар Ради Європи заявив, що "Україна до 1995 року може стати повноправним членом організації, а його основним завданням є трансформація колишніх країн соціалістичної орієнтації в держави плюралізму та демократії" [11, с.5]. У цей час країни з могутнім воєнним та економічним потенціалом (Німеччина, Франція, Велика Британія, Російська Федерація) намагалися відтворити у Європі нові центри сили з залученням до їх орбіти держав найближчого оточення або держав, що не мають чітко визначеного зовнішньополітичного курсу. Тогочасна військово-політична обстановка в Європі та довкола України характеризувалася розвитком відносин партнерства та співробітництва між країнами Заходу та колишнього Варшавського Договору, їх активною участю у створенні нової багатокомпонентної структури європейської колективної безпеки, яка набувала дедалі більшого динамізму [12]. У зв'язку з цим вступ України до Ради Європи набував іншого відтінку, адже міг сприяти розширенню європейського центру сили.

У зв'язку зі складною політичною, соціальною та економічною ситуацією в Україні, наслідком якої було проголошення дострокових парламентських та президентських виборів, 18-20 травня 1994 року Київ відвідала делегація Секретаріату Ради Європи на чолі з директором політичного департаменту Хансом Петером Фуррером. Візит мав на меті вивчити ситуацію та прослідкувати за перебігом подій. Окрім того упродовж проведення виборів в Україні перебували спостерігачі від Парламентської Асамблеї Ради Європи, які дійшли висновку, що "виборчий процес відбувся у відповідності до закону, та вибори були вільними та відкритими, незважаючи на безперечно недосконалий закон про вибори" [13]. Загалом же, після здійснених впродовж 1994 року на прохання ПА РЄ кількох візитів, Рада Європи констатувала прогрес в процесі приведення законодавства нашої держави до європейських стандартів. Адже у результаті підготовчої роботи для вступу до Ради Європи Україна підписала або ратифікувала ряд міжнародно-правових документів цієї організації. Так, наприклад, 24 лютого 1994 року Верховна рада України прийняла Закон "Про приєднання до Європейської культурної конвенції", який набув чинності 13 червня цього ж року. А вже 14 вересня 1994 року набув чинності Закон України "Про приєднання до Євро-

пейської конвенції про інформацію щодо іноземного законодавства та Додатковий протокол до неї", який був прийнятий парламентом ще 14 липня 1993 року [14, с.125]. Загалом представники Ради Європи наголосили, що Україні необхідні більш глибокі реформи, які можуть бути здійснені "після вступу" [13].

27 липня 1995 року, коли вирішувалось питання про набуття Україною дійсного членства в Раді Європи, від української держави до організації було надіслано листа за підписами Президента України Леоніда Кучми, Голови Верховної Ради Олександра Мороза і Прем'єр-міністра Євгена Марчука. В листі наголошувалося, що "конституційна, правова та економічна реформи, які здійснюються в Україні, спрямовані на побудову державної системи, яка б повністю відповідала європейським стандартам, забезпечувала права і свободи людини, зокрема, дотримання положень Європейської конвенції з прав людини". В цей же час Державна міжвідомча комісія з питання вступу України до Ради Європи підготувала відповіді на запитання Парламентської асамблеї, на підставі яких було сформульовано зобов'язання України, що їх держава взяла на себе під час вступу до організації. Доповідачами з питання прийняття України до Ради Європи були 3 юристи – пані Северинсен (Данія), пан Немет (Угорщина) та пан Массере (Франція). Пані Северинсен і пан Келам (Естонія) увійшли до моніторингового комітету Ради Європи, який слідкував за виконанням зобов'язань Україною, власне, й постійно нагадував Україні про необхідність виконувати взяті зобов'язання [15].

Восени 1995 року Україна зробила ще один крок на шляху до членства в Раді Європи – держава приєдналась до Конвенцій Ради Європи у сфері боротьби зі злочинністю. У цей же час Венеціанська комісія – дорадчий орган Ради Європи з питань конституційного права – провела правову експертизу проектів окремих статей нової Конституції України, проектів Сімейного та Адміністративного кодексів України, проекту Закону України про місцеві ради народних депутатів.

Досить важливим для України було відкриття в Києві 15 вересня 1995 року Центру інформації та документації Ради Європи на базі Української Правничої Фундації. З нагоди офіційного відкриття Центру в Україні перебував Генеральний секретар РЄ Даніель Таршис, який назвав Центр "Домом Ради Європи" в Україні [16]. До основних завдань центру належали: поширення інформації щодо діяльності Ради Європи та її структур, переклад інформаційних документів, розсилка видань Ради Європи в межах України та інші.

26 вересня 1995 року під час своєї сесії, в якій брала участь делегація Верховної Ради України на чолі з Олександром Морозом, Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила позитивний висновок щодо заявки України на вступ до Ради Європи [17]. На підтримку України виступили делегації багатьох країн, зокрема Естонії, Литви, Угорщини, Австрії, Фінляндії, Туреччини, Італії, Румунії. Запрошений представник Російської Федерації підкреслив, що якщо Росія була членом Ради Європи, вона б теж голосувала "за" [18, с.5]. У своєму вступі глава українського парламенту наголосив на тому, що "Україна не просто входить до Ради Європи новою складовою, а закономірно повертається у велику європейську сім'ю, частиною якої історично була завжди" [18, с.5]. У висновку ПА РЄ описувалися зобов'язання нашої держави стосовно адаптації національного законодавства до норм та стандартів Ради Європи.

Визначною подією з точки зору завершення складної і тривалої процедури вступу України до Ради Європи стало засідання Комітету міністрів Ради Європи, яке відбулося 19 жовтня 1995 року. На підставі винесеного

ще 26 вересня 1995 року ПА РС висновку Комітет міністрів Ради Європи одностайно ухвалив резолюцію про запрошення України стати 37-м членом організації і приєднатися до її Статуту, а вже 31 жовтня 1995 року Верховна Рада України ухвалила Закон України про приєднання до Статуту Ради Європи. 9 листопада 1995 року відбулась урочиста церемонія вступу України до Ради Європи. Набувши членства в цій Організації Україна взяла на себе низку зобов'язань у сфері реформування чинного законодавства. При цьому Рада Європи висловила готовність надавати всебічну експертну допомогу.

Підсумовуючи, варто наголосити, що в першій половині 90-х років ХХ століття Україна, розпочавши зрушення в бік демократичного режиму, потребувала пошуку та розробки зовнішньополітичних стратегій. Геополітичне розташування та національні інтереси держави зумовили обрання Україною європейського вектору розвитку. Важливу роль у цьому відіграли бажання суспільства та політичного керівництва повернути країну до світової спільноти. Після проголошення Україною наміру набути членства в Раді Європи, відбулася активізація співпраці держави з цією організацією на урядовому та парламентському рівнях. Україна, приєднавшись до низки європейських конвенцій та адаптувавши певною мірою законодавство до європейських стандартів, зробила все можливе, аби стати повноправним членом Ради Європи.

Список використаних джерел

1. Івахів О. Геополітичні аспекти співпраці України з країнами Євразійського регіону / О. Івахів // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – К., 2011. – Вип. 23. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua>
2. Мармазов В. Є. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи / В. Є. Мармазов. – К., 1999. – 399 с.

Н. Гузь, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП СОТРУДНИЧЕСТВА УКРАИНЫ И СОВЕТА ЕВРОПЫ

В статье исследуется начальный этап сотрудничества Украины и Совета Европы, определяются основные внешнеполитические ориентиры независимой Украины.

Ключевые слова: геополитическое положение, внешняя политика, сотрудничество, Украина, Совет Европы.

N. Guz, Postgraduate Stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EARLY STAGE OF COLLABORATION BETWEEN UKRAINE AND THE COUNCIL OF EUROPE

The article investigated an early stage of collaboration between Ukraine and the Council of Europe in 1992- 1995 and determined the basic foreign policy goals of independent Ukraine.

Keywords: geopolitical situation, foreign policy, collaboration, Ukraine, the Council of Europe.

УДК 930. 2 (477) (092) Крип'якевич І., Кордуба М.

І. Заболотна, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА ТА МИРОНА КОРДУБИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Присвячено порівняльній характеристиці основних проблем теоретичного джерелознавства у творчості учнів львівської історичної школи М. Грушевського – Івана Крип'якевича та Мирона Кордуби. Сконцентровано увагу на висвітленні ролі вчених в розробці класифікації історичних джерел і визначенні основних джерелознавчих дефініцій.

Ключові слова: джерелознавство, теоретичне джерелознавство, методологія, методика історичного дослідження, дефініції.

Теорія джерелознавства як сукупність систематизованих та перевірюваних практикою знань про його предмет, структуру й місце в історичній науці є складовою історичного джерелознавства як науки. Теоретичне джерелознавство служить взаємозв'язку методології, методики і техніки дослідження.

3. Забарко Б. Міст між Заходом і Сходом. Рада Європи: історія і перспективи / Б. Забарко // Політика і час. – 1994. – № 7.

4. Заблоцька Л. Г. Політико-правові аспекти діяльності Ради Європи / Л. Г. Заблоцька. – К., 2007. – 204 с.

5. Україна і Рада Європи: обопільне пізнання // Політика і час. – 1992. – №11–12.

6. Шульга М. На шляху до Європи. Верховна Рада України закладає основи для входження до Парламентської Асамблеї Ради Європи / М. Шульга // Політика і час. – 1993. – № 12. – 93 с.

7. Флоренц Бенуа-Ромер. Право Ради Європи. Прямоючи до загальноєвропейського простору / Бенуа-Ромер Флоренц. – К., 2007. – 232 с.

8. Зленко А. Від внутрішніх потреб до зовнішніх пріоритетів: Виступи, промови, інтерв'ю, статті. / Анатолій Зленко. – К.: Преса України, 2002. – 346 с.

9. Піляєв І. С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі / І. С. Піляєв. – К., 2003. – 436 с.

10. Vienna Declaration of the First Summit of Heads of State and Government of the Member State of the Council of Europe 9 October, 1993, Vienna.[Electronic resource. – Mode of access: <http://cm.coe.int>

11. Європа кличе нас // Голос України. – 1994. – 19 квіт. – №72 (822). – 8 с.

12. Перепелиця Г.М., Дмитров С.О. Военна безпека України на межі тисячоліть / Г. М. Перепелиця, С. О. Дмитров. – К.: Стило, 2002. – 394 с. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua>

13. Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо вступу України. Страсбург, 26 вересня 1995 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

14. Чиж І. С. Україна в Раді Європи / І. С. Чиж. – К., 2001. – 308 с.

15. Павличенко О. Україна в Раді Європи: здобутки, перспективи, проблеми [Електронний ресурс] / О. Павличенко. – Режим доступу: <http://khpg.org>

16. Бюро інформації Ради Європи в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hreuc.com>

17. Висновок N 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи. Страсбург, 26 вересня 1995 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_590

18. Писанська В. "Ласкаво просимо, Україно!" Успіх делегації Верховної Ради у Стразбурзі / В. Писанська // Голос України. – 1995. – 28 верес. – №183 (1183). – 16 с.

Надійшла до редколегії 14.02.14

Розвиток сучасного вітчизняного джерелознавства неможливий без врахування набутих і досягнень попередніх поколінь істориків, джерелознавчий аспект творчості яких залишається маловідомим чи невідомим взагалі. Історія теоретичного джерелознавства була б неповною без врахування напрацьованих з цієї проблема-

тики представників львівської школи М. Грушевського, які по суті, стояли біля витоків українського джерелознавства. Їм вдалося, враховуючи іноземний джерелознавчий досвід, адаптувати його до українських реалій.

Методиці історичного дослідження М. Кордуби присвятила ряд статей львівський науковець У. Великопольська [3, 4, 5]. Теоретичні проблеми джерелознавства розкриті в підручнику "Історичне джерелознавство" [8], монографіях Я. Калакури [9], О. Богдашиної [1, 2].

Слід відзначити, що як Іван Крип'якевич, так і Мирон Кордуба приділили значну увагу принципам теоретичним проблемам джерелознавства, насамперед дефініціям, класифікації джерел.

М. Кордуба читав лекції з методології, які були розмножені склогографом у 1922 р. в Українському таємному університеті у Львові [10]. Тексти лекцій з методології історичного дослідження М. Кордуба почав готувати ще влітку 1921 р., перебуваючи на вакаціях у селі Сушно у родичів (нині Радехівський район Львівської області). Про це він записав у своєму щоденнику: "29 серпня (понеділок). Приготовлював виклади на майбутній академічний семестр (хочу читати методологію історії)" [12, арк. 56].

І. Крип'якевич свої погляди на методологію історії і основні завдання методики історичного дослідження виклав у підготовленому ним ще у 1918 р. для читання у Кам'янець-Подільському університеті відповідному "Курсі з вправами" [17]. Отже можна стверджувати, що І. Крип'якевич почав раніше розробляти цю проблематику, хоча саме М. Кордубі належить перший український друкований підручник з методології.

У вступі до курсу І. Крип'якевич дав широке обґрунтування актуальності розробки методики історичного дослідження. Ще молодим дослідником він відчув недостатню розробленість української методики історичного дослідження. Дослідник відзначав, що в Україні це "не витворилась добра школа методичної науки", "не маємо у нас добрих взірців методичних студій" [17]. І. Крип'якевич обстоював право на існування спеціальної методики історичних досліджень і критикував твердження, що метод "се ніщо інше, як пристосування здорового розуму до якоїсь науки і її завдань". Вчений заперечував думку, що "хто має ясний погляд на річ, той зуміє дослідити історичний матеріал і без ніяких штучних правил" [17].

І. Крип'якевич зазначає, що методика є окремою, досить новою наукою (витвором XIX-XX ст.). Він наголошує на особливій необхідності послугоування її інструментарієм саме для українських істориків задля забезпечення високого наукового рівня праць: "Перед легковажен[ням] методу треба остерігати ся передусім нам. Укр[аїнським] дослідникам працювати методично є дуже важно з двох причин. 1. що не маємо у нас добрих взірців метод[ичних] студій, 2. що потреби історич[ної] науки у нас дуже великі і ми примушені працювати споро" [17]. Він зазначає, що навіть найвизначніші українські науковці "працюють не методично". Прогалини, слабкі місця мають місце насамперед через те, що історики поспішають і знайшовши джерело – одразу прагнуть його опублікувати, поверхово увійшовши в якусь тему – негайно пишуть по ній працю. "Через се ті праці необдумані", – підсумовує вчений. За приклад І. Крип'якевич ставить "культурні країни", в яких історичні студії в той час стояли на найвищому рівні (Німеччина, Франція, Англія). Дослідник там роками вивчає тему, "прикладає вістря критики", пильно працює над конструкцією роботи, дбає про виклад, стиль, тому там з'являються справжні шедеври наукової праці – аналітичні студії і синтетичні монографії – речі, що мають справді невмируще значення на цілі десятиліття.

І врешті І. Крип'якевич висловлює своє наукове кредо як дослідника: "Ми мусимо змагати щоби підняти нашу історію "Multum, non multa" – багато змісту не багато праць. Ліпшу прислугу віддасть науці і народові той, хто напише одну добру книжку, як той, хто засипує наукові журнали малими незрілими працями без вартости" [17].

Читаючи в Українському таємному університеті у Львові [7] лекції з історіографії, проводячи також семінар з методики історичного дослідження, І. Крип'якевич звертав увагу на джерелознавство. Бувший студент Таємного університету у Львові С. Волинець згадував: "Головним предметом, що його викладав професор І. Крип'якевич, була методика історичних дослідів. Цю дисципліну викладав він дуже солідно, бо сам був знаменитим її знавцем" [6, с.87]. За його словами, вчений "...був послідовником німецької школи в тій ділянці, а зокрема професора Е. Бернгайма, але поручав нам познайомитись з французькою школою методики історичних дослідів і радив читати зразковий твір з тієї ділянки, написаний двома французькими авторами, а саме Шарлем Віктором Лянґлюа і Шарлем Сеньобо" [6, с. 87].

Крім курсів з методики в 20-40-х рр., І. Крип'якевич наприкінці 60-х рр. XX ст. підготував на основі розробок попередніх років "Нарис методики історичного дослідження" [19], що став узагальненням його практичного досвіду із дослідження історичних джерел.

Слід відзначити, що розуміння суті методології обидвома вченими збігалось із тлумаченням значення терміну "методологія", що має грецьке походження: "methodos – шлях дослідження, теорія і підходи до пізнання та logos – вчення, наука [9, с.100]. Як і сучасні дослідники, вони враховували, що методологія "ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, на здобутках досвіду, виступає як синтез теорії і практики наукового дослідження" [9, с. 100].

Варто зауважити, що під **методологією** обидва вчені розуміли сукупність методів історичного дослідження. М. Кордуба бачив "методологію" як систему методів, котрі відтворюють джерело як явище культури певного часу [4, с. 72]. І. Крип'якевич визначав методологію як науку "про метод, загальний виклад про поняття і єство методу якоїсь науки" [17].

Метод історичного дослідження М. Кордуба ототожнював із виробленням способу праці ("Вироблене способу праці (метода)") [11, арк. 4 зв.]. І. Крип'якевич методом вважав "спосіб, яким з матеріалу якої-небудь науки добуваємо знання", а також зазначав, що "се ті дороги, котрими добуваємо з матеріалу нашої науки знання" [17].

Методика ж в баченні І. Крип'якевича це – "приложена методологія", "збір поодиноких методичних засад", тобто прикладна галузь історичної науки [17].

Слід зауважити, що обидва вчені, розглядаючи проблеми методології історії, на практиці більшу увагу приділяли методиці історичного дослідження. Так, незважаючи на те, що праця М. Кордуби має назву "Методологія історії. Виклади", вона більшою мірою стосується методики історичного дослідження, ніж методології історії в сучасному розумінні, адже завданням теоретичної історії є осмислення поступового розвитку об'єкта дослідження, методів його пізнання, формування наукових знань та їх соціальної значущості [4, с.72].

Виходячи із теперішньої оцінки ролі і місця в структурі історичної науки джерелознавства, варто зупинитися на розумінні його суті і завдань обома вченими. В той час як сьогодні історичне джерелознавство визначається як спеціальна галузь історичних знань, яка вивчає походження історичних джерел, теорію і методику їхнього використання в історичних дослідженнях, склад, структуру і функціонування джерельної бази історичної

науки [8, с. 11] на той час джерелознавство відносилось до т. зв. "помічних історичних дисциплін".

Розробку теоретичних проблем джерелознавства І. Крип'якевич, як і М. Кордуба, вважали важливим завданням наукового процесу. Теоретичні аспекти джерелознавства знайшли місце і в науковій спадщині М. Кордуби, зокрема навчальному посібнику "Методологія історії. Виклади" [10] та рукописній праці "Розмежене і поділ історичного предмету" [11]. М. Кордуба одним із перших українських вчених зайнявся питаннями теоретичного джерелознавства. Він приділив увагу основним функціям джерелознавства: евристичній, що передбачала пошук і класифікацію джерел, та методико-аналітичній, що включала критичний аналіз джерел і розробку методів історичного дослідження. На думку М. Кордуби, основне завдання джерелознавства полягало у перевірці достовірності факту, почерпнутого з досліджуваного джерела.

З джерелознавством була пов'язана викладацька діяльність І. Крип'якевича. У 1930-і рр. І. Крип'якевич був заступником голови історико-джерелознавчої комісії, яка була створена для роботи зі студентами-українцями, про що згадував його учень О. Прицак [21, с. 86]. В 1935-1939 рр. І. Крип'якевич у Богословській академії читав курс "Джерела до історії греко-католицьких парохій". У папці "Аспірантура. 1945 р. Методика" знаходяться також матеріали щодо теми "Джерелознавство", розробленої, як видно, для аспірантів Львівського державного університету ім. І. Франка [13].

Джерелознавство, як і більшість вчених того часу, учні М. Грушевського вважали допоміжною історичною дисципліною ("помічною наукою"). Проте можемо спостерігати зміну підходів щодо місця джерелознавства в системі допоміжних наук на прикладі І. Крип'якевича. До кінця 1950-х рр. вчений не надавав першорядного значення джерелознавству, не виділяв його з-поміж інших допоміжних дисциплін [23, с. 489]. По важливості і близькості до історичних джерел перше місце вчений відводив архівознавству. Джерелознавство, що було тісно зв'язане з архівними дослідженнями, він ставив відповідно на друге місце. Проте в 1960-х рр. думка вченого про місце і роль джерелознавства в історичному дослідженні та в системі допоміжних (спеціальних) дисциплін змінюється. Це підтверджує його машинопис "Допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни", що зберігається в родинному архіві Крип'якевичів, і є, вірогідно, нотатками неопублікованого IV розділу його відомого "Нарису методики історичних досліджень" [18]. В ньому І. Крип'якевич джерелознавству відводив першорядне місце в системі допоміжних (спеціальних) дисциплін з огляду на глобальність завдань, які воно вирішує: розробка теорії і методики критичного вивчення історичних джерел [18]. Раніше завданням джерелознавства він вважав підбір історичних джерел, їх класифікацію та критичний аналіз.

Обидва вчені приділили значну увагу такій основній теоретичній проблемі історичного джерелознавства як **дефініція історичного джерела**. В своїй "Методології історії", розглядаючи та порівнюючи дефініції історичного джерела Ш. Лангла та Ш. Сеньобоса, Е. Бернгейма, а також О. Лаппо-Данилевського, М. Кордуба подав і власне тлумачення історичного джерела, яке, на його думку, становить "...реалізований продукт людської психіки, пригожий для розсліду фактів з історичним значінням [10, с. 3]". Як видно, вчений, швидше за все під впливом О. Лаппо-Данилевського, розглядав джерело як явище культури певного часу, "психічний про-

дукт", наголошуючи на його психологічному характері¹. В рукописній праці "Розмежене і поділ історичного предмету" М. Кордуба дав таке визначення джерела: "Матеріал, з якого історична наука черпає свої відомості, зовемо жерелами. Так називаємо спеціально матеріал історичної науки, бо він не є – як матеріал інших наук (прим. ботаніки) предметом пізнання, а тільки средством до того. Предметом є діяння людей, котре ми при помочи жерел хочемо пізнати" [11, арк. 6 зв.].

Підхід І. Крип'якевича до визначення поняття "історичне джерело" зазнав певної еволюції. "Жерела – матеріал, з якого історична наука черпає свої відомості", – писав він у січні 1918 р. [16] (очевидна подібність з другою дефініцією М. Кордуби). У жовтні цього ж року вчений конкретизує це поняття: "Матеріал, з якого наша наука черпає пізнання, називається жерелами. Історичні жерела – в малій частині обсервації, в більшій се сліди історичних подій" [11]. В курсі лекцій "Семінар", які вірогідно в 1930-і рр. І. Крип'якевич читав студентам в рамках історико-джерелознавчої комісії НТШ історичними джерелами названі "Первісні твори, які відносять ся до історії" [20].

У 1967 р. вчений дає викінчене, в його розумінні, поняття джерела: "Матеріал, на основі якого складаємо історію – джерела. Історичне джерело – все те, з чого можемо добути відомості про минуле" [19, № 2, с. 100]. А. Санцевич та Н. Комаренко вважали занадто широким тлумачення І. Крип'якевичем даного поняття [24, с. 116], але саме це всеохоплююче тлумачення, на наш погляд, дає можливість і сьогодні, коли мають місце різні методологічні підходи до цього питання, вважати визначення І. Крип'якевича таким, що не втратило свого значення.

Значну увагу обидва вчені приділяли **класифікації історичних джерел**. Насамперед вони дотримувалися однієї з найстаріших класифікаційних схем поділу джерел на останки і традиції, слідуючи за поділом історичних джерел Е. Бернгеймом, який здійснив одну із перших спроб обґрунтування наукової класифікації джерел і, виходячи з близькості історичних джерел до фактів, поділив їх на два класи: залишки (останки) та історичні традиції (перекази) [8, с. 89]. Загалом класифікація джерел сприяла підбору найоптимальніших методів дослідження.

Варто зазначити, що у І. Крип'якевича дещо змінювалася (ковивалася) назва груп джерел. Так, з 1918 р. він дотримувався схеми поділу джерел на останки і традиції. У середині 1940-х рр. замість поняття "останки" вчений вживає поняття "залишки" з уточненням його змісту: "залишки – матеріал, який залишився прямо з минулого без суб'єктивного забарвлення" [14]. Цей поділ у 1960-х рр., який він назвав поділом за походженням, набув остаточного вигляду: а) залишки або останки; б) традиція (перекази) [19, №2, с. 102].

Спостерігається подібність у тлумаченні цих понять обома вченими з точки зору мотивів створення. Так, на думку М. Кордуби, *залишки* – це матеріали, що дійшли до нас безпосередньо із минулих часів, тобто виникли без будь-якого наміру зберегти пам'ять про давні події (наприклад, фізичні рештки людей і тварин, предмети виробництва, звичаї, ділова документація, листування). "Останки. – стверджував М. Кордуба, – все, що безпосередньо по подіях остало" [11, арк. 6 зв.].

Останками І. Крип'якевич, подібно до своїх попередників – позитивістів, вважав "все те, що лишилося з подій минушини" [17]. Він наголошував, що "останки перейшли до нас без всякого наміру давніх людей, що-

¹ Для порівняння: у Лаппо-Данилевського – "под историческим источником должно разуметь доступный чуждому восприятию, т. е. реализованный, продукт человеческой психики".

би нам дати образ тодішнього життя" [17]. В 1930-х рр. останками він називає "все те, що позістало з минувшини, без наміру тодішніх людей те переказати потомности" [13]. І нарешті визначення 1967 року: "Залишки або останки – матеріал, що залишився прямо із минулого часу, тобто виник без будь-якого наміру зберегти пам'ять давніх подій" [19, №2, с. 102].

М. Кордуба зазначав, що *історичні перекази* (традиція) – це джерела, які створені з метою передати майбутнім поколінням знання про минулі події. Він писав: "Переказ (традиція) все що про події посередно перейшло до нас, переказане другими людьми" [11, арк. 6 зв.]. Вчений був переконаний, що "переказ все, хоч в різній степені, має намір задержати подію для пам'яті" [11, арк. 6 зв.].

І. Крип'якевич теж підкреслював, що "традиція – це є намір (підкреслено І. Крип'якевичем – І.З.) передати пам'ять про давні події" [17]. Традиція, на його думку, це "те, що про ті події переказано (підкреслено І. Крип'якевичем – І.З.) пізніше" [17], а також "се ті всі джерела, котрі переказано нам з виразним наміром, щоби їх заховати" [13]. Остаточне тлумачення поняття у 1960-х рр. має такий вигляд: "Традиція (перекази) – джерела, які створено з наміром передати майбутнім поколінням знання про колишні події" [19, № 2, с. 102].

В свою чергу М. Кордуба поділяв залишки на "останки в тісн[ім] змислі", коли нема наміру увіковічнити подію (останки людських тіл, їжа, мова, звичаї, ігри, закони, державний устрій, витвори техніки, науки і штуки (прилади, монети, зброя, будівлі), ділові акти, листи, рахунки) та пам'ятки як останки, що мають на меті "зберегти подію для пам'яті інтересованих і то для різних цілей" (грамоти, написи, пам'ятники) [11, арк. 6 зв.]. Проте можна зауважити, що таке тлумачення дещо стирає межу між залишками (останками) та історичною традицією (переказами).

М. Кордуба у праці "Методологія історії" під заголовком "Систематика" спробував розглянути питання класифікації історичних джерел, виходячи з їхньої вартості для історичного пізнання [10, с. 20]. Запозичивши у Е. Бернгейма схему поділу історичних переказів, М. Кордуба ділив їх на "образовий переказ" (портрети, ікони, карти), "усний" (оповідання, анекдоти, прислів'я, історичні пісні), "письменний" (написи історичного змісту, календарі, генеалогії, літописи, хроніки, спогади, життєписи) [10, с. 20].

Слідом за О. Лаппо-Данилевським М. Кордуба поділяв залишки культури на репродукції, пережитки і твори культури, а також підтримував його класифікацію, за якою джерела поділяються на такі, що зображують факти і такі, що позначають факти [5, с.167].

Загалом поділ джерел на вищезазначені групи зумовлює специфіку їх джерелознавчого аналізу (критики).

І. Крип'якевич був переконаний, що з огляду на те, що останки є прямими слідами чи відображенням подій, їх можна сприймати як достовірні свідчення минулого [17]. Водночас традиція "не раз викидає се, що їй непотрібне чи невидігне, а доповняє прогалини своїми вигадками, прикрашає оповідання, надає йому тенденційне (підкреслено І. Крип'якевичем – З.І.) забарвлення", – писав він у 1918 р. [17] Згодом вчений стверджував, що джерела традиції "завжди мають тенденційне забарвлення, намагаються впливати на людину в якомусь напрямі. Тому дослідник повинен розглядати їх особливо критично" [19, № 2, с.102].

Розкриваючи структуру останків, І. Крип'якевич порівняно зі своїми попередніми роботами доповнює її за рахунок введення нових складових (фізичні залишки тварин, пам'ятники будівництва, листи), а також уточ-

нює деякі з них (елементи давньої мови, продукти давнього виробництва). До традиції (переказів) вчений відносив історичні написи, малюнки і скульптури, історичні поеми, генеалогічні таблиці, літописи, біографії, мемуари [19, № 2, с.102].

Слід відзначити, що вже в 1918 р. дослідник зробив спробу скласти класифікаційну схему історичних джерел, систематизувавши їх за основними зовнішніми ознаками. Привертає увагу поділ джерел групи традиції, яку І. Крип'якевич слідом за Е. Бернгеймом як І. М. Кордуба, ділив на усну, писемну і образуву.

Вчений здійснює також видову класифікацію історичних джерел, еволюцію якої спостерігаємо протягом 1930-1960-х рр. Відомості про підходи І. Крип'якевича до класифікації джерел дають лекції з курсу "Джерела до історії греко-католицьких парохій," який він читав у 1935 р. [22] Вчений поділяв джерела на усні, фігуральні і письмові. До усних він відносив назви місцевостей (народні), мову, перекази, легенди, анекдоти, приповідки, поговорки. Щодо фігуральних джерел історик вказував, що це "сліди життя в землі", зауважував, що вони можуть бути не лише "передісторичними", але й новішими. Це кахлі, господарські знаряддя, двері, замки, "різьби", "давні написи", гравюри, дереворити, фото, герби на печатках. Про писемні джерела вчений зазначав, що вони "обильні", і виділяв серед них акти.

У 1945 р. І. Крип'якевич продовжував удосконалювати свою класифікацію джерел [14]. Не відмовляючись від традиційного поділу на залишки і традицію, він пропонує такий поділ за "зверхньою формою" (зовнішнім виглядом): 1) "письменні" і друковані; 2) образіві; 3) речові і фігурально-документальні; 4) усні і побутові. Цікава деталізація цього поділу на прикладі джерел з Хмельниччини: І. Писемні і друковані джерела: 1) акти (універсали, інструкції, листи гетьмана, акти полковників, сотників, городових отаманів, реєстри військ, описи паланок), 2) договори (Зборівський, Білоцерківський, Переяславський), 3) приватні акти, описи маєтностей, 4) листування приватне (описи боїв, переговорів, політичних подій), 5) діарії, події з подорожей, мемуари, 6) літописи, 7) літературні пам'ятки, 8) друки різного змісту, 9) часописи; ІІ. Образіві: 1) написи (інскрипції), 2) малюнки (особливо історичного змісту), 3) портрети, 4) гравюри, літографії, 5) карти, плани; ІІІ. Речові та фігурально-монументальні джерела: 1) виробничі продукти (зброя, одяг), 2) монети і печатки, герби, 3) пам'ятники, скульптури, фігури надгробні, 4) будівлі, замки, 5) городища, замчища, могили, Січі, 6) садиби, села, міста; ІV Усні і побутові: 1) перекази, анекдоти, легенди, приповідки, 2) історичні пісні і думи, 3) мова, 4) власні назви, пережитки, звичаї, міфологія.

У підбірці матеріалів "Джерелознавство" [13] для аспірантів Львівського університету І. Крип'якевич дещо розширив перелік писемних джерел, додавши до них такі види як автобіографії, хроніки, грамоти, закони, реляції послів, генеалогії і родинні записи, хроніки, історіографія, друки та листівки. До переліку речових джерел і фігуральних монументів вчений вніс такі джерела як фізичні залишки, церкви, фортифікації, а до побутових – танок.

У 1967 р. поділ джерел за видами, який вчений називав поділом для практичного користування, мав такий вигляд: 1) письмові, 2) речові, 3) усні й побутові.

І. Крип'якевичу належить особлива заслуга в класифікації писемних джерел. Окрім праць методичного характеру, вона знайшла своє відображення у його надзвичайно цінній монографії "Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.)". Огляд публікацій" [15]. В зазначеній праці вчений поділяє письмові джерела, що характеризуються, на два роди: документи та розповідні (нарративні) пам'ятки. До документів І. Крип'я-

кевич відносив грамоти, привілеї, адміністративні та військові накази, інвентарі маєтків, люстрації і ревізії земель, податкові і торгові реєстри, судові рішення, ухвали сеймиків, устави і книги цехів, церковні документи, книги братств і шкіл, матеріали до історії мистецтва, приватні листи та ін. До розповідних джерел вчений зараховував літописи, хроніки, щоденники, мемуари [15, с. 3-4].

У назві розділів вищезгаданої праці знайшла своє відображення і тематична класифікація писемних джерел: Адміністративно-правові джерела (А); Джерела про економічні відносини (Б); Джерела про соціально-політичні відносини (В); Джерела з історії освіти і культури (Г); Джерела з історії міст і сіл (Д). Ще детальніша класифікація письмових джерел міститься в структурі кожного розділу.

Слід відзначити, що в 1960-х рр. І. Крип'якевич вдосконалив класифікацію писемних джерел, які поділяв на чотири групи: акти, листи, мемуари й літописи, пам'ятки літератури. Особливу увагу вчений приділяв актам, які вважав основними джерелами періоду феодалізму, поділяючи їх, в свою чергу, на акти державного характеру і акти місцевого значення [19, № 2, с.103-104].

Отже, відомі українські вчені М. Кордуба та І. Крип'якевич, що були одними з найяскравіших представників львівської наукової школи М. Грушевського, зробили свій внесок у розвиток теоретичного джерелознавства. Вони звернулись до таких слабо розроблених теоретичних проблем як дефініція історичного джерела, класифікація джерел, що дозволяло підібрати найоптимальніші методи критичного аналізу джерел. Спостерігаються деякі спільні підходи, водночас простежується певна специфіка положень. Загалом їх наукові висновки не втрачають своєї актуальності і сьогодні.

Список використаних джерел

1. Богдашина О. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навчально-методичний посібник / О. Богдашина. – Х., 2004.
2. Богдашина О. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). / О. Богдашина. – Х., 2010.
3. Великопольська У. Малознама праця Мирона Кордуби "Методологія історії". Спроба аналізу / У. Великопольська // Вісн. Львів. ун-ту. Серія історична. – 2005. – Вип. 39–40.

И. Заболотная, канд. ист. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ

В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ ИВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА И МИРОНА КОРДУБЫ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

В статье раскрывается вклад М. Кордубы и И. Крип'якевича в разработку проблем теоретического источниковедения.

Ключевые слова: источниковедение, теоретическое источниковедение, методология, методика исторического исследования, дефиниции.

I. Zabolotna, PhD (equiv. in History), Associate Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THEORETICAL PROBLEMS IN SOURCE SCIENTIFIC HERITAGE BY IVAN KRYPIAKEVYCH AND MYRON KORDUBA: COMPARATIVE ASPECT

This article deals with M. Korduba and I. Krypiakovich's contribution to elaboration of problems of theoretical source study.

Keywords: source study, theoretical source study, methodology, methods of historical research, definitions.

УДК 006.915 (495)"71"

А. Зубко, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБОВІ ПРИЗВИСЬКА КНЯЗІВ В ДИНАСТІЇ РЮРИКОВИЧІВ

Дається характеристика особових прізвиськ князів династії Рюриковичів в IX–XVI ст. Прізвиська князів досліджуються в контексті традицій родової антропонімії.

Ключові слова: династія Рюриковичів, особові прізвиська князів, антропонімічні традиції, історичний факт, історичне джерело.

Династія Рюриковичів правила на Русі з середини IX по кінець XVI ст. – майже вісімсот років. За цей час велика кількість представників цього знатного роду, пере-

буваючи при владі, здійснила потужний вплив на політичне, культурне, релігійне життя держави. Таким чином, дослідження історії держави передовсім повинно

4. Великопольська У. Теоретико-методологічні праці Мирона Кордуби / У. Великопольська // Істор. журн. – 2008. – № 2.

5. Великопольська У. Теоретичні аспекти джерелознавства у науковій спадщині Мирона Кордуби / У. Великопольська // Спеціал. істор. дисципліни: питання теорії та методики. – 2007. – № 15.

6. Волинець С. Спогад про проф. Крип'якевича / С. Волинець // Укр. історик (УІ). – 1968. – № 1/4.

7. Заболотна І. Наукова та громадська діяльність І. Крип'якевича у 1920–1930 рр. / І. Заболотна // Дні науки історичного факультету: матеріали III Міжнар. наук. конф. молодих учених, присвяченої 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні: у 4 ч. – К., 2010. – Ч. 1.

8. Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К., 2002.

9. Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія / Я. Калакура. – Тернопіль, 2012.

10. Кордуба М. Методологія історії. Виклади / М. Кордуба. – Л., 1922.

11. Кордуба М. Розмежене і поділ істор[ичного] предмету / М. Кордуба // Державний архів Львівської області, ф. Р-2932, оп. 1, спр. 9.

12. Кордуба М. Спогади / М. Кордуба // ДАЛО, ф. Р-2932, оп. 1, спр. 2.

13. Крип'якевич І. Аспірантура. Джерелознавство // Родинний архів Крип'якевичів. – п. 173.

14. Крип'якевич І. Аспірантура. Методика // Родинний архів Крип'якевичів. – п. 173.

15. Крип'якевич І. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій / І. Крип'якевич. – К., 1962.

16. Крип'якевич І. Методика історії (Varia) до Хмельниччини. 27. І. 1918 // Родинний архів Крип'якевичів. – п. 168.

17. Крип'якевич І. Методика історії. Курс з вправами. 4. X. 1918 // Родинний архів Крип'якевичів. – п. 149.

18. Крип'якевич І. Нарис методики історичних досліджень // Родинний архів Крип'якевичів. – Архів Р. Крип'якевича, п. а-б.

19. Крип'якевич І. Нарис методики історичних досліджень / І. Крип'якевич // Укр. іст. журн. – 1967. – № 2.; № 3.; № 4.; № 7.; № 8.; № 9.; № 10.

20. Крип'якевич І. Семинар // Родинний архів Крип'якевичів. – п. 173.

21. Прицак О. Іван Крип'якевич (1886–1967) / О. Прицак // УІ. – 1968. – № 1/4.

22. Протоколи викладів Др. І. Крип'якевича. "Акад[емічний] рік 1934/1935 студента II року Володимира Скретеня "Джерела до історії греко-католицьких парохій в Галичині" // Родинний архів Крип'якевичів. – п. 172.

23. Рубльов О. З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1958–1959) / О. Рубльов // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Україна: культурна спадщина, нац. свідомість, державність / відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Л., 2001. – № 8.

24. Санцевич А. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 р. / А. Санцевич, Н. Комаренко. – К., 1986.

Надійшла до редколегії 17.02.14

включати вивчення історії її правлячої династії. Основою для цього є наявні джерела – письмові, усні, речові. Не останню роль серед них відіграють і лінгвістичні джерела – оніми. В першу чергу це стосується антропонімів – імен людей.

Власні імена людей складаються з особових імен, прізвищ і прізвиськ. У князів династії Рюриковичів спочатку були власні імена слов'янського і скандинавського походження. Після прийняття християнства у 988 р. поряд з ними у князів з'явилися церковні імена. Традиція двоімення, коли новонародженому давалося церковне і спеціальне "княже" ім'я, тривала у Рюриковичів з X по XIII ст.

Поряд з княжими і церковними іменами багато князів династії Рюриковичів мали і третє – "неофіційне" ім'я – індивідуальне прізвисько. Княже ім'я давали батьки, церковне – церква, прізвисько – суспільна думка. Тому княже "мирське" ім'я – якості дитини, бажані батьками, церковне – день, коли вона народилася, прізвисько – реальні особливості характеру, вдачі князя, підмічені і оцінені очевидцями його діянь.

Князі династії Рюриковичів мали яскраві прізвиська, котрі можуть багато що розповісти про них: "В пам'яті народній руські князі відобразилися добрими піклувальниками за Руську землю, збирачами і захисниками Вітчизни, вправними її господарями. Традиція нагородила багатьох з них схвальними епітетами: Олег Віщий, Володимир Красне Сонечко, Ярослав Мудрий, Мстислав Великий, Юрій Долгорукий, Андрій Добрий, Ярослав Осмомисл, Мстислав Удалий, Всеволод Велике Гніздо та ін." [16, с.7].

Однак не завжди сучасники позитивно оцінювали діяльність князів. Святополк Володимирович увійшов до історії під прізвиськом "Окаянний", Олег Святославович – "Гориславич". Однак князів з негативними прізвиськами було небагато.

Першим представником династії на київському престолі був князь Олег, родич свого наступника князя Ігоря. Сучасники: "... прозвали Олега Віщим (Мудрим)" [9, с. 225]. Так само пояснює прізвисько князя і Н.М. Карамзін: "... народ, здивований його славою... одноголосно назвав Олега віщим, тобто мудрим, або волхвом" [2, с. 76].

Насправді це прізвисько можливо є титулом попередників Рюриковичів на престолі – князів династії Києвичів. В часи сповідування язичництва великі князі зосередили в своїх руках як світську, так і релігійну владу. Так виник титул "святий князь". Після державного перевороту і захоплення влади варягами, вони перекладали цей титул на свою мову. "Олег і Ольга мали репутацію "віщих" князів, що в дійсності є перекладом їх імен ("Helgi" – священний)" [15, с. 21]. Без сумніву, це є титули, пов'язані з сакральною функцією влади. До речі, одне з хазарських джерел називає наступника Олега князя Ігоря – Хельгу [10, с. 219].

Останнім великим князем, який на початку свого правління сповідував язичество, став Володимир Святославович. Дехто з істориків навіть називав його "останнім язичеським царем Русі". В 988 р. він, а за ним і вся держава прийняла християнство. "Цей князь, названий церквою Рівноапостольним, заслужив і в історії ім'я Великого". [2, с. 114].

На сторінках літописів, написаних християнськими ченцями, він зветься Володимир Великий. Але в народних билинах і казках його іменують Володимир Красне Сонце (Владимир Красно Солнышко) [18, с.98]. Скоріше за все, це теж титул, подібний до титулу "Синів сонця" – правителів імперії інків в Південній Америці, або сонячного культу імператорів Японії.

Билини, більш консервативні за змістом, ніж нові церковні літописи, відображають титулатуру правителів

дохристиянської доби, коли великі князі – і не лише Володимир, мали титул Красне Сонце (сонце на небі, князь на землі). Звідси і шанобливе звернення до князів – ваша світлість. Договір князя Олега з Візантією 912 р. згадує місцевих "... под. рукою его (Олега – А.3) светлых и великих князь" [7, с.21].

Син Володимира князь Ярослав отримав прізвисько Мудрий. Як зазначає Н.М. Карамзін: "Ярослав заслужив в літописах ім'я государя мудрого; не придбав зброєю нових земель, але повернув втрачене Росію в лихолітті міжусобиць; не завжди перемагав, але завжди показував мужність; заспокоїв вітчизну і любив народ свій." [2, с.133-134].

В билинах діяння князя Володимира Великого часто поєднують з діяннями його правнука князя Володимира Мономаха. Так сформувався образ билинного князя Володимира. Переможець половців князь Володимир Мономах в своєму "Поученні" синам відзначав, що дід його, Ярослав, дав йому руське ім'я Володимира і християнське Василя, а батько і мати прізвисько Мономаха, або Єдиноборця. [5, с. 454]. Дійсно, по матері він був онуком візантійського імператора Константина Мономаха.

Син Володимира Мономаха князь Мстислав отримав в історії прізвисько Великий – услід за своїм батьком і князем Володимиром Святославичем. Відомі історики, зокрема В.Н. Татищев, високо оцінюють його діяльність: "Мстислав... був великий правосудець, в воїнстві хоробрий і добrorозпорядливий, всім сусідам був страшний, до підданих милостивий і розсудливий. В часи його всі князі руські жили в абсолютній тиші і не насмілювались образити один одного. Заради цього його всі звали Мстислав Великий" [14, с. 143]. Так само оцінює Мстислава і Н.М. Карамзін: "Мстислав... заслужив ім'я Великого. Він вмів володарювати, зберігав порядок в державі, і якщо би дожив до років батька свого, то зміг би затвердити спокій Росії на довгий час" [2, с.179].

Інший син Володимира Мономаха князь Юрій отримав прізвисько Долгорукий: "Георгій настолубний, але безтурботний, прозваний Долгоруким" [2, с.205]. Таке його прізвисько пояснюють тим, що в політиці він мав "довгі руки" – намагався приєднати до Володимиро-Суздальського князівства, де правив, далекі землі.

Онук Володимира Мономаха князь Андрій Боголюбський, котрий змінив свого батька Юрія Долгорукого на володимиро-суздальському престолі, прізвисько отримав по назві своєї резиденції. Згадавши місце, де повертаючись додому з Києва він поставив намет і в ньому переночував, князь Андрій: "... одночасно з Володимиром (містом – А.3.), став будувати на пам'ятному місці місто, якому дав ім'я Боголюбов (тобто Богом любимий)" [9, с. 273]. За словами літописця, град Боголюбов був кам'яний, захищений потужними стінами, в середині його знаходився білокам'яний князівський палац. Тому не дарма князь Андрій отримав прізвисько Боголюбський.

Після Андрія Боголюбського княжити в володимиро-суздальській землі став його молодший брат Всеволод. Правив він довго – 37 років: "... цей государь, названий в літопису Великим, княжив щасливо, розсудливо з самої молодості, і суворо притримувався правосуддя" [2, с. 237].

Прізвисько своє Велике Гніздо отримав за те, що у нього була велика родина. Дійсно, за літописом, у нього було 8 синів і 5 дочок.

Засновником династії галицьких князів став Ростислав Володимирович – онук Ярослава Мудрого. Боротьба за владу між онуками князя Ростислава Володимировича – Володимиром і Ростиславом, продовжена правнуками – Іваном Ростиславичем Берладником і Ярославом Володимировичем Осмомислом, тривала в Галичині не одне десятиліття.

Князь Іван Ростиславич своє прізвисько Берладник отримав від назви міста і землі Берлад: "В Молдавії, між ріками Прутом і Серетом, знаходилось тоді місто багатолюдне і міцне, ім'ям Берлад (нині містечко), засноване біля руїн давньої Дакійської Зузідави" [2, с. 211]. В.Н. Татищев вважав, що з Берладі походила мати Івана: "Чому цей Берладник названий, невідомо, а скоріше, знатно, від матері" [14, с. 316].

В 1848 р. була відкрита грамота Івана Берладника, писана на пергаменті напівустановом. Оригінал згодом був втрачений, збереглася лише копія. Ця грамота Івана Ростиславича засвідчує, що 1134 року він був берладським князем. "Князував Іван Ростиславович у Берладі довго. Про це свідчить як прізвище, що так міцно закріпилося за ним, так і його кілько-разові візити до Берладу у 40-60-ті роки" [17, с. 199].

Галицького князя Ярослава Володимировича літописці характеризують так: "Бе же князь мудр і речен языком". Тому: "Історики вважають, що і прізвисько "Осомисл" Ярослав одержав у народі як визнання його непересічного розуму". [17, с. 241].

За думкою Н.М. Карамзіна: "Ярослав вважався одним з найвідоміших государів свого часу, хвалений у літописах взагалі за мудрість і сильне переконливе красномовство в радах, по якому русичі прозвали його Осмомислом" [2, с. 234].

Іноді твірною основою прізвиस्क князів ставали їх фізичні вади. Зокрема, племінник Всеволода Велике Гніздо князь Мстислав Ростиславович воював з ним за владу. В битвах на Юрьївському полі і на ріці Колокші полк Мстислава Ростиславовича був розбитий князем Всеволодом, а сам Мстислав потрапив до полону. Згодом на вимогу боярства, котре підняло повстання у Володимирі, він був осліплений.

У переліку новгородських князів Мстислав згадується під прізвищем Безокий: "А по Юрьї Святослав Мстиславович, Юрьє внук, а потом отец его Мстислав Безокий; а потом красныи Ярослав, внук Юрьев" [16, с. 161].

Князь Мстислав Ярославич Німий на початку XII ст. володів Пересопницею в Волинській землі. Прізвище теж відображає його фізичну ваду [15, с. 64].

Не за фізичні вади, а за свою діяльність чернігівський князь Олег Святославович отримав прізвисько Гориславич. За висловом автора "Слова о полку Ігоревім": "Ты бо Олегъ мечемъ крамолу коваше и стрелы по земле съяше" [11, с. 16]. В боротьбі за чернігівський престол він часто наводив половецькі орди на Русь.

На відміну від нього великий князь Київський Мстислав Романович, котрий очолив з'єднані дружини руських князів в битві з монголо-татарами на ріці Калка в 1223 р., отримав в літописах ім'я Старого і Доброго [2, с. 259].

В XII – початку XIII ст. тривала боротьба двох гілок династії Рюриковичів – Мономаховичів і Ольговичів за Київ і першість на Русі. Як зауважив історик С.М. Соловйов, під час цієї боротьби: "В 1206 році... Ольговичі .. наважилися відняти у Мономаховичів старшинство і Київ; Всеволод Святославич Чермний сів у Києві" [12, с. 570].

За даними лексикографа В.І. Даля, прізвисько чернігівського князя Чермний треба розуміти як червлений, багрянний, темно-червоний..., рудий. "Воды чермны, яко кровь" [1, с. 946]. Тому прізвисько це скоріше за все означає Всеволод Рудий.

Окремі прізвиська відзначали хоробрість князів. В "Слові о полку Ігоревім" брат князя Ігоря Всеволод зветься "буй тур" або "яр тур". "Игорь ждеть мила брата Всеволода. И рече ему буй тур Всеволод" [11, с. 8]. Автор "Слова" пояснює, чому князь Всеволод отримав таке прізвисько: "Комо тур поскочяше, своим златым шеломом посвъечивая... Поскепаны саблями калёны-

ми шелома оварьскыя от тебя, яръ туре Всеволоде!" [11, с. 15]. Князь Всеволод вважався найхоробрішим серед Ольговичів.

Прізвиська такого походження мали два торопецькі князі, два Мстислави, батько і син, які відігравали видатну роль в історії Новгороду.

Перший звався Мстислав Ростиславович Хоробрый, другий Мстислав Мстиславович Удатный [5, с. 376], або Удалой [12, с. 641]. Щодо прізвиська Мстислава Мстиславовича слід зауважити, що воно може тлумачитись по різному. З одного боку воно відображає хоробрість князя, з іншого те, що він здатний або "удатний" до великих діянь.

Князь Александр був сином князя Ярослава Всеволодовича, онуком Всеволода Велике Гніздо, правнуком Володимира Мономаха. "В 1240 році в битві на Неві двадцятирічний князь розбив шведське військо, сам бився хоробро і за цю перемогу отримав прізвище Невський" [9, с. 276]. Те саме відмічає і Н.М. Карамзін: "... сія достопамятна битва ... дала Александру славне прізвище Невський" [2, с. 281-282]. В 1242 р. в битві на Чудському озері він розбив німецьких хрестоносців.

В історичних джерелах відомі і інші прізвиська князя Александра: "... наші сказителі і билинники не забули подвигів і заслуг молодого новгородського князя, прозвавши його "Александр Невський", "Александр – грізні очі", "Александр – грізні плечі" і "Александр непереможний", і в своїх казках і билинах говорили про те, як молодий князь, завжди перемагаючи, стояв на захисті рідної землі" [19, с. 313]. Прізвище "Александр – грізні плечі" треба розуміти як "сильний в битві".

Відоме ще одне прізвисько Александра Невського – Александр Беспокойный. В цьому відображена енергійна діяльність князя, те, як він "беспокоился" за рідну землю.

Онук Александра Невського московський князь Іван Данилович Калита: "... завжди носив з собою мішок або калиту, наповнену грошима для бідних: від цього і прозваний Калитою" [2, с. 326]. Дійсно: "Прізвище своє Калита отримав від давньоруського слова, що означає "грошовий гаманець" [9, с. 288].

Син Івана Калити князь Сімеон, як відзначав Н.М. Карамзін: "... суворо владарював над князями російськими і заслужив ім'я Гордого" [2, с. 328]. В одному з пізніх літописних зводів він отримав таку характеристику: " Великий князь Сімеон був прозваний Гордим, тому що не любив неправди і крамоли і всіх винуватих сам карав, пив мед і вино, але не напивався до сп'яніння і терпіти не міг п'яних, не любив війни, але військо тримав напоготові" [4, с. 48].

Його сучасник, тверський князь Дмитрій Михайлович, прозваний Грізні Очі" [2, с. 308], теж отримав своє прізвисько за свій суворий, грізний погляд [6, с. 149].

Брат князя Сімеона Гордого московський князь Іван II мав прізвисько Красний-"красивий", крім того: "... залишивши по собі ім'я Кроткого, не завжди гідне хвали для государів, якщо воно не з'єднане з іншими правами на загальну повагу" [2, с. 334].

Син Івана II великий князь Дмитрій Іоаннович вперше кинув виклик Золотій Орді. В 1380 році він розбив орди Хана Мамаєва на Куликовому полі. І хоча монголо-татарське іго скинути остаточно не вдалося, князь Дмитрій Іоаннович запам'ятався в народі як перший перемаєць татар. Після цієї перемоги: "Всі поздоровляли один одного, радіючи, що дожили до часів настільки щасливих, і славили Дмитрія, як другого Ярослава Великого і нового Александра, одногослоно назвавши його Донським, а Володимира Андрійовича (теж онука Івана Калити – А.3.) Хоробрим, і ставлячи Мамаєва побоїще вище Алтського і Невського" [2, с. 360].

Оцінюючи діяльність Дмитрія Донського, Н.М. Карамзін зауважив, що: "... ніхто з нащадків Ярослава Великого, крім Мономаха і Александра Невського, не був настільки любимий народом і боярами, як Дмитрій... [він] силою одного розуму і характеру заслужив від сучасників ім'я Орла Високопарного (того, що високо літає – А.3.) в справах державних" [2, с. 371].

Син Дмитрія Донського Василій I передав владу своєму сину Василю II. Цього не визнав його дядя, князь Юрій Дмитрієвич, почавши боротьбу за владу, згодом продовжену його "... трьома синами, Косим, Шемякою, Дмитрієм Красним... [людьми] рівно слабодухими і жорстокосердними" [2, с.396-397]. Під час цієї боротьби Василій II потрапив у полон і був осліплений за наказом Дмитрія Шемяки. Незабаром, однак, Василій II зміг розбити заколотників і повернути собі владу.

Із зрозумілої причини Василій II отримав прізвисько Темний. В свою чергу прізвиська синів князя Юрія Дмитрієвича можна тлумачити таким чином. Лексикограф В.І. Даль пояснює слово "косий" як: "Косий погляд – з під лоба, як знак недовіри, невдоволення, а тому косий" [1, с. 452-453]. У С.І. Ожегова: "Косий те же, що кривий... Те же, що косоокий" [6, с. 300]. Останнє більш вірогідне, але і перше не виключається.

Прізвисько Дмитрія Шемяки походить від монгольського слова "чемеху" – "прикрашати". Це слово запозичене з Золотої Орди, означає франт – людина, яка користується своїм зовнішнім виглядом. Красний означає "красивий".

Іван Васильович III – правнук Дмитрія Донського зайняв великокнязівський Московський престол в 1462 році і правив до 1505 р. За свідченням венеціанця Контаріні це був високий, худий, красивий чоловік. З прізвиська Горбатий, яке зустрічається в деяких літописах, можна зрозуміти, що при високому зрості він був трохи сутулуватий [13, с. 9].

Видатний історик С.М. Соловьев так оцінив його характер: "Обачливість, повільність, обережність, сильна відраза від мір рішучих, якими можна багато виграти, але і втратити і при цьому стійкість в доведенні до кінця початого – ось характері риси Іоанна III" [13, с. 9].

Саме він почав боротьбу за остаточне звільнення Русі від ординського іґа. В 1468 році полки Іоанна III змусили відступити з Рязанських земель хана Золотої Орди Ахмата. Тут відзначився удільний князь Василій Верейський, на прізвисько Удалий. В 1480 році Ахмат, зібравши всі сили Золотої Орди, знову виступив в похід. Відбулося знамените "стояння на ріці Угра" між військами Івана III і Ахмата. Нарешті татари не витримали і відступили. Так закінчилося ординське іґо на Русі.

Іван III отримав титул "цар". "А в народних устах до його імені стали додавати і прізвисько Грозний – однак не було в ньому того жахливого і похмурого змісту, з яким воно пізніше приклалося до Івана IV" [9, с. 326]. Дійсно, В.І. Даль тлумачив слово Грозний у відношенні до царів як могутній, величний, владний, що тримає ворогів в страху, а народ у покорі [1, с. 230]. Те саме писав і Н.М. Карамзін: "Йому першому дали в Росії ім'я Грозного, але в похвальному змісті: грозного для ворогів і непокірних неслухів" [2, с. 495].

Не тільки руські літописці, але і німецькі, і шведські історики XVI ст. одноголосно дали Івану III ім'я Великого [2, с. 496].

Онук Івана III цар Іван IV відомий в історії жорстоким правлінням і введенням опріччини. Історики і досі сперечаються про негативні і позитивні сторони його діяльності. На думку Н.М. Карамзіна: "... добра слава Іоаннова пережила його погану славу в народній пам'я-

ті... народ протягом століть бачив Казань, Астрахань, Сибір як живі монументи царя – завойовника... [однак] по темним чуткам про жорстокість Іоаннову іменує його лише Грозним" [2, с.646].

Після Івана IV Грозного в Росії почався період "Смути", коли владу намагалися захопити самозванці. Згодом почалася пряма інтервенція польсько-литовських військ. Саме існування держави було поставлене під загрозу. Рятівником Вітчизни виступив молодий князь Михайло Скопін-Шуйський. Скопін-Шуйські належали до нащадків суздальсько-ніжегородських князів. У князя Василя Шуйського, який жив в XV ст., був син Іван Скопа, від якого пішло подвійне прізвисько Скопін-Шуйських. "Скопа" означає "яструб", хижий птах. Розбивши поляків, Михайло Скопін-Шуйський вступив в Москву, але не вберігся від заздрості свого дядька – боярського царя Василя Шуйського. Іноземець Мартін Бер писав, що: "... хоробрый же Скопін, який врятував Росію, отримав від Василя Шуйського в нагороду отруту" [3, с.108].

Справу Михайла Скопіна-Шуйського в 1612 р. довершили ополчення князя Дмитрія Пожарського і купця Козьми Мініна. Засновником роду Дмитрія Пожарського був Іван Стародубський, сьомий син Всеволода Велике Гніздо. Дід князя Пожарського носив прізвисько Німий, а батько Глухий. На Земському соборі 1613 р. князь Пожарський був останнім Рюриковичем, який претендував на царський трон. Але бояри обрали представника боярського роду Михайла Романова.

Підсумуємо. Судячи зі змісту їх прізвищ, сучасники цінували такі якості князів як державні заслуги, мудрість, забезпечення порядку в державі, хоробрість, щедрість, заступництво небес їхнім справам. Прізвисько для кожного князя обиралося зважено. Історик Н.М. Карамзін писав про Александра Невського: "Ім'я Святого, йому дане, набагато виразніше Великого: тому що Великими звуть звичайно щасливих" [2, с. 292]. Мається на увазі те, що Александр княжив під час монголо-татарської навали.

Загалом, прізвиська князів династії Рюриковичів IX-XVI ст. відображають багато що – їх зовнішність, одяг, особливості характеру тощо. Вони є важливим джерелом з історії Росії.

Список використаних джерел

1. Даль В. И. Толковый словарь русского языка. Современное написание / В. И. Даль. – М., 2008.
2. Карамзин Н. М. Предания веков / Н. М. Карамзин. – М., 1988.
3. Каргалов В.В. Полководцы XVII в. / В. В. Каргалов – М., 1990.
4. Ключевский В.О. Курс русской истории / В. О. Ключевский // Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский. – М., 1986. – Т. 2, ч. 2.
5. Літопис Руський. – К., 1989.
6. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М., 1989.
7. Полное собрание русских летописей – Л., 1989. – Т. 38: Радзивилловская летопись.
8. Поучення Володимира Мономаха // Літопис руський. – К., 1989.
9. Путилов Б. Н. Древняя Русь в лицах: боги, герои, люди / Б. Н. Путилов. – СПб., 2001.
10. Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. / А.Н. Сахаров. – М., 1980.
11. Слово о полку Игоревім. – К., 1986.
12. Соловьев С. М. История России с древних времен / С. М. Соловьев // Сочинения : в 18 кн. / С. М. Соловьев. – М., 1993. – Кн. 1, т. 1–2.
13. Там же. – Кн. 3, т. 5–6.
14. Татищев В. Н. История Российская : в 7 т. / В. Н. Татищев. – М. ; Л. – 1963. – Т. 21.
15. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: Власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К., 1992.
16. Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси / П. П. Толочко. – К., 2001.
17. Толочко П. П. Историчні портрети / П. П. Толочко. – К., 1990.
18. Три богатыря. Былины. – М., 1969.
19. Ян В. Г. Юность полководца. Александр Невский / В. Г. Ян // Финикийский корабль: Исторические повести. – М., 1988.

А. Зубко, канд. ист. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ЛИЧНЫЕ ПРОЗВИЩА КНЯЗЕЙ В ДИНАСТИИ РЮРИКОВИЧЕЙ

Анализируются личные прозвища князей династии Рюриковичей в IX – XVI вв. Прозвища князей исследуются в контексте традиций родовой антропонимики.

Ключевые слова: династия Рюриковичей, личные прозвища князей, антропонимические традиции, исторический факт, исторический источник.

A. Zubko, PhD (equiv. in History), Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PERSONAL SOBRIQUETS OF PRINCES IN THE RURIC DYNASTY

The article describes personal sobriquets of princes who belonged to the Ruric dynasty in the period between the 9 th. and 16 th. centuries. The sobriquets of princes are analyzed in the context of generic anthroponymic traditions.

Key words: Ruric dynasty, personal sobriquets of princes, anthroponymic traditions, historical fact, historical source.

УДК УДК 378. 4(477-25)(091)"1930/1960"

М. Казьмирчук, д-р іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ У СПОГАДАХ ВИКЛАДАЧІВ ТА СТУДЕНТІВ (1930–1960 рр.)

На початку 30-х рр. XX ст. в СРСР повернулися до системи класичних університетів. 1933 р. відновлюється і Київський університет. Більшість викладачів Київського державного університету залишили помітний слід в історії Alma Mater не тільки як науковці, але і як "літописці", відмічаючи заслуги здібних студентів, згадуючи дорогих колег, яскраві події, побутові й наукові умови життя та праці.

Ключові слова: Київський державний університет, викладачі, студенти, спогади.

На початку 30-х рр. XX ст. стала очевидно згубність реформування радянською владою університетів в Інститути народної освіти, які були неспроможними забезпечити належну підготовку кваліфікованих фахівців. Експерименти в галузі вищої освіти було припинено, і в СРСР повернулися до системи класичних університетів. У 1933 р. відновлюється і Київський університет, який за рік отримує статус столичного, а ще через рік ім'я видатного українського поета Тараса Григоровича Шевченка. Такі заходи посилювали увагу з боку влади до Київського державного університету, де на викладацькі посади запрошувалися найкращі викладачі та партробітники із місцевих партійних органів. Більшість викладачів Київського державного університету, талановиті та неординарні особистості, які залишили помітний слід в історії Alma Mater не тільки як науковці, але і як "літописці", відмічаючи заслуги здібних студентів, згадуючи дорогих колег, яскраві події, побутові й наукові умови життя та праці.

Проблема висвітлення викладачами у спогадах діяльності Київського державного університету в сталінську та хрущовську добу не була проаналізована ще в жодній вітчизняній праці, хоча їхні записки нині активно залучаються для написання історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Така сама ситуація склалася із спогадами студентів, які залишили чимало свідчень про життя Київського університету сталінської та хрущовської доби. Слід відзначити, що мемуари сталінської доби є дуже цінним джерелом, адже архівних матеріалів майже не збереглося. Тому актуальним є аналіз спогадів викладацького і студентського складу та їхньої інформації за 1930–1960-ті рр., відтворення важливих та давно забутих історичних умов та обставин, у яких вони працювали, відпочивали і просто жили. Також можливим стає порівняння умов діяльності Київського університету в сталінський та хрущовський періоди, яке б спиралося на свідчення очевидців тих подій.

У 1933 р. Київський державний університет відновили у складі шести факультетів: фізико-математичного, природничого, хімічного, географічного, філософсько-

історичного та літературно-лінгвістичного [7, с. 4]. Г. І. Дрінфельд згадував: "Відродження для таких факультетів, як хімічний, фізичний і математичний, пройшло безболісно. Щодо математичного, то цей факультет не тільки відродив кращі традиції дореволюційного університету, а в певній мірі запозичив і досвід Московського університету. Для цього, між іншим, на нараду в Харкові (тодішній столиці) були запрошені окремі працівники Московського університету на чолі з відомим професором В. В. Голубєвим" [4, с. 80]. Звичайно у 1950–1960-х рр. структура Київського державного університету змінилася – відкривалися нові кафедри та створювалися нові факультети. У 1935 р. розпочав роботу юридичний факультет [8, арк. 24-26]. У 1937 р. було відкрито окремий факультет іноземних мов, який у 1939 р. перейменували на факультет західних мов і літератур Київського державного університету [3, арк. 154]. На фізико-математичному факультеті у 1939 р. засновано кафедри оптики та астрономії [3, арк. 49]. Як бачимо, Київський державний університет було відроджено, але комуністичні експерименти на тому не скінчилися, що знайшло відображення у спогадах викладачів та студентів. Найбільше спогадів залишать викладачі та студенти історичного, філологічного і математичного відділів.

Всі віднайдені записки викладачів та студентів за досліджуваний період можна поділити на автобіографії, мемуари, спогади про окремих осіб, блиц-спогади або "міні мемуари", тобто короткі спогади, що вміщувалися у газетний рядок, призначались для газет або журналів. Також до них можна додати історичні інтерв'ю та усну історію, тобто записи усних спогадів.

Серед згадок окремих осіб про викладачів Київського державного університету слід відзначити спомини про видатного математика М. П. Кравчука, залишені його учнями, студентами або слухачами лекцій [1, с. 20]. Серед таких осіб вчений-математик Микола Павлович Хоменко, колишній студент Київського авіаційного інституту М. Железняк, поетеса Віра Черняхівська, громадська діячка Надія Суровцова, колишній студент Київського університету Павло Бондаренко, колишній

студент Київського політехнічного інституту (далі – КПІ) Валеріан Ревуцький. Учень М. П. Кравчука, також математик і викладач Київського університету О. С. Смогоржевський залишив спогади "Каміння з мозаїчного життя", відзначаючи велику допомогу вчителя молодим талантам. Переважно у вище названих спогадах відзначається приналежність, глибокий розум, красномовство, оригінальність викладання, любов до математики, добропорядність М. П. Кравчука [1, с. 23]. Так, В. Ревуцький слухав лекції М. П. Кравчука у КПІ, куди приходили і студенти Київського університету, відзначаючи: "Вражала в лекції не тільки досконала українська мова викладача, але і його закоханість в тему, подану в ідеально чіткій формі, навіть з певними, до місця жартами" [1, с. 22]. Ревуцький згадує про дозвілля академіка М. Кравчука, який був "душею молоді" і на відпочинку залюбки грав у волейбол та шаради. П. Бондаренко зауважував: "Лекції його – живі, дотепні. Формули на дошці не писав, а малював, як митець-кресляр. А мова його! – відшліфована, барвіста, з багатющою лексикою, справжня українська мова!" [1, с. 22-23]. М. П. Хоменко наголошував: "На лекціях Кравчука бували і незнайомі мені люди, які як виявилось, були філологами, серед них і професори; вони хотіли вчитись у Кравчука майстерності читання лекцій добірною українською мовою, бо Кравчук володів нею і бездоганно, і віртуозно, прямо таки артистично, як і Зеров, вживаючи вичурні красиві звороти" [1, с. 20].

Залишилися приємні спогади близьких, учнів та студентів про знавця античної класики, українського поета і перекладача Миколу Костьовича Зерова. Серед них уже згадуваний М. П. Хоменко, дружина Софія Зерова, історики Наталя Полонська-Василенко та Олександр Оглоблин [1, с. 22; 5, с. 83-252]. Викладач Київського університету О. Оглоблин згадував про своїх колег М. К. Зерова та П. П. Филиповича, які разом розпочинали наукову діяльність, одночасно отримавши звання професора у 1920-х рр. Автор спогадів відзначає, що, пишучи їх, не використовував жодних матеріалів, окрім власної пам'яті, адже перебував за кордоном, вже не маючи свого київського архіву. Перше враження О. Оглоблина про М. Зерова було не дуже добре, адже "зовнішність Миколи Костьовича, зокрема його трохи шепелявий голос та зіпсуті зуби, і ще більше його звичка багато і швидко говорити, і досить відчутне почуття своєї інтелектуальної вищості, якого він не міг приховати, мимоволі дратували нового співбесідника, що змушений був тільки слухати й слухати Зерова. Правда, розмова Миколи Костьовича була завжди розумна, доречна і цікава, повна того енергії і шарму, які так чарували всіх, хто ближче знав Зерова. В кожнім разі, Зерова треба було вміти слухати й, звичайно, треба було до нього звикнути" [5, с. 249]. Н. Полонська-Василенко також відзначає неелегантний вигляд М. К. Зерова: старе пальто, старий костюм, давно не модна краватка, фетровий капелюх [5, с. 186]. О. Оглоблин згадує також професорів Київського державного університету літературознавця Б. В. Якубського, істориків Б. Є. Радзиковського, Г. Г. Павлуцького, Л. М. Беркута [5, с. 248]. У 1931 р. відбувся суд над науковою діяльністю О. Оглоблина, і він змушений був піти з посади професора Київського університету до 1938 р.: "Університет чи те, що від нього залишилося, став мені чимось чужим і неприємним. Навіть буваючи в тому будинкові щодня (як директор архіву, що там містився), я швиденько переходив довжелезні коридори, поспішаючи до свого архіву. А на початок 1934 року й цей зв'язок урвався. Відтоді я вже рідко зустрічався з М. К. Зеровим, який залишився в університеті, здебільшого лише обмінюючись з ним на вулиці дружнім вітанням, чув про нього від спільних

знайомих, які працювали в університеті, або в Секції наукових робітників, чув і про "суд" над ним і зраду його учня Колесника (це було тоді звичайним явищем), про смерть сина, про звільнення з університету й виїзд Зерова до Москви" [5, с. 250]. Про П. Филиповича О. Оглоблин згадував, що в нього "було особливе відчуття історизму, і то українського. Взагалі у ближчому, інтимному товаристві Павло Петрович був дуже милий, веселий і дотепний, і з ним почувалося легше, ніж з Зеровим. З Филиповичем завжди приємно було бути чи то на веселій і шумній вечірці, за келихом доброго вина, чи то на прогулянці десь на Дніпрі або на Десенці. Там він був "свій хлопець" (вираз, якого він часто вживав)" [5, с. 251].

Про 1930 – 1940-ві рр. та діяльність Київського державного університету того періоду залишив спогади доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії СРСР і УРСР (1963 – 1986) Чернівецького держуніверситету (нині Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) Іван Антонович Гриценко [6]. У 1937 р. він став студентом історичного факультету Київського державного університету. Згадує про будівництво корпусів на вулиці Володимирській, кількість, соціальне становище та національний склад студентів [2, с. 140-142]. І. А. Гриценко відзначає, що "аудиторії завжди були вщерть заповненими", бо студентів притягувала не тільки майстерність викладачів, а й лекційний фактаж [2, с. 143]. Він описує розклад та зміст навчання на історичному факультеті, подає характеристику досвідчених викладачів, зокрема К. В. Штепи, який один "упродовж чотирьох семестрів читав нам курси історії докласового суспільства, історії стародавнього Сходу, історії Греції і Риму та частину курсу історії середніх віків... Костянтин Васильович викладав матеріал вільно, майже не звертаючись до конспекту. Привертала увагу його бездоганна українська мова. Взагалі на історичному факультеті, за поодинокими виключеннями, навчання велось українською мовою" [2, с. 145, 146]. Ще студентом І. А. Гриценко довідався про чистки "ворогів народу" серед викладачів Київського державного університету. Він згадує про А. О. Введенського, який читав лекції з історії СРСР, викладачку з історії мистецтва Шульженко, викладача латини Ліхтенфельда та багатьох молодих та досвідчених викладачів [2, с. 147-152]. І. А. Гриценко стверджує, що студенти "мали досить часу для самостійної роботи над історичними джерелами і літературою, для громадської діяльності, задоволення культурних потреб, заняття спортом" [2, с. 153]. Розповідає про бібліотеки та історичний кабінет Київського університету, а також інші бібліотеки, які відвідували студенти. В академічну бібліотеку проникали і студенти першого та другого курсів: "У своїх студентських квитках (а це були далеко не поодинокі випадки), вони виправляли "студент I курсу" чи "студенти II курсу" – на "студенти III курсу" і цього було досить, оскільки студентський квиток являвся одним із документів, на підставі якого на контрольному вході пропускали читачів до бібліотеки" [2, с. 154]. І. А. Гриценко висвітлює студентський рівень підготовки до екзаменів, їхню організацію та ступінь вимогливості викладачів. Також характеризує наукове життя історичного факультету, матеріальне становище студентів, їхні пошуки поза університетської роботи, адже "З вересня 1939 р. в навчанні і матеріальному побуті студентів сталися різкі зміни, їх викликала урядова постанова, якою встановлювалася плата за навчання у ВУЗах і радикально мінявся існуючий порядок призначення стипендії. Право на її одержання надавалося лише тим студентам, у залікових книжках яких за підсумками екзаменаційної сесії значилося 75 % відмінних і 25 % добрих оцінок. Якщо, примі-

ром, на сесію виносило чотири екзамен, то на стипендію міг розраховувати лише той, хто три з них складав на "відмінно" і один – на "добре" [2, с. 159]. І. А. Гриценко відзначає, що гуртожитки були хоч і незручними у побутовому плані, та все ж дозволяли без проблем добиратися до університету. Гуртожитки 1930-х рр. були розкидані по всьому Києву: по вул. Басейній, Тарасівській, Червоноармійській, на розі вулиць Л. Толстого та Володимирської, Новопавлівській, Повітрофлотському шосе, Жертв Революції, у Солом'янському районі. У гуртожитках проживали студенти з різних факультетів, але однакових курсів, проте все одно на всіх їх не вистачало, тому багато студентів орендували у киян "кутки", за які університет сплачував по 70 крб., і за його рахунок змінювалася постіль [2, с. 160, 163]. І. А. Гриценко висвітлює діяльність партійної, комсомольської та профспілкової організацій в часи репресій, культурне та спортивне життя студентства. Розповідає про початок війни і студентство Київського державного університету, евакуацію навчального закладу та воєнні проблеми.

Відрізняються багато у чому від спогадів І. А. Гриценка спогади-есе студента історичного відділу Київського державного університету майбутнього письменника і поета Валерія Шевчука. Вони висвітлюють атмосферу життя київських студентів кінця 1950-х – початку 1960-х рр. та містять листи його дівчини, яка навчалася тоді на історико-філософському факультеті, та брата. Автор спогадів відзначає, що юність пройшла і його тодішні вчинки сприймаються безсторонньо та віддалено, а тому він вибрав "есеїстичну форму повіствування, тобто документального роману" [9, с. 31]. Документи, на думку автора, корегують властиву кожній людині суб'єктивність. Разом із тим автор багато аналізує власних літературних праць, наводить уривки з віршів, яких колись писав чимало. У спогадах використовує автобіографії, листи до брата, до друзів та колег. Також використовує студентські записки та фотографії студентських років.

Валерій Шевчук у 1957 – 1958 рр. листувався з дівчиною, імені якої у спогадах не називає. Звертався до неї "Моя людина з Києва". Саме листи від неї лягли в основу другого розділу есе, які є документальним свідченням із життя студентства того періоду. У 1957 р. його тодішня дівчина-медалістка після закінчення школи вступила до Київського державного університету. В. Шевчук кілька разів приїжджав із Житомира до Києва провідати її, а через кілька років і сам поступив до університету. Перше його відчуття, коли він очікував дівчину, а "юрба потоками вливалася у важкі двері Червоного корпусу", непереборне бажання вступити до університету, "заздрив не комусь із них зокрема, а їхній можливості тут навчатися" [9, с. 26]. Важливим є те, як дівчина умовляє хлопця вступити до університету, розкриваючи йому принади цього кроку. Уже тоді отримання вищої освіти розглядалося як важливий крок у житті та кар'єрі молоді людини. Як писала дівчина, "спираючись на знання, ти більш твердо будеш відчувати під собою ґрунт" [9, с. 32]. Через великий конкурс при вступі, багато хто сумнівався у власних силах, до того ж свідомих українців гнітила "німа покірність перед сильними світу сього, байдужість до національної долі" [9, с. 32].

В. Шевчук розповідає у спогадах про придушення вільнодумства. Як видно з листів дівчини, воно не заохочувалося й у хрущовську добу "лібералізації" і "відлиги". У 1960-х рр. людина з твердим розумом і критичними поглядами ставала "лишньою", а хрущовська доба вимагала інших, гнучких поглядів. Незважаючи на це, дівчина переконувала, що потрібні знання можна здобути навіть у затиснутих у лещатах ідеології та догм університетах. Навіть більше – "критично підійти до вивчення встанов-

лених догм" аби "побачити істину". В. Шевчук вважав, що критичне мислення для тих часів було притаманне більше хлопцям, які навчалися в університеті, дівчата ж були "надзвичайно наївні". Якщо хлопці могли "збуритися" від "буттєвості людини" тих часів, то дівчата зазвичай "приспосовувалися до цього" [9, с. 33].

У спогадах В. Шевчука висвітлюється організація вступу до університету в 1960-х рр., що передбачала співбесіду з деканом та вступні іспити з російської мови та літератури, іноземної мови, української мови та літератури та історії. Вступників було багато, навіть серед медалістів був чималий конкурс. Проте із стажем роботи приймали до університету навіть з трійками, тому нерідко довідки про стаж підробляли. Декан філософського відділу підкреслював, що всі студенти мають закінчити університет з партквитком, адже філософи – пропагандисти ідей [9, с. 28-42].

Автор спогадів про Київський державний університет 1960-х рр. описує традиційний поділ студентів на київських та приїжджих, україномовних та російськомовних. Однак, на думку В. Шевчука, згодом курс поділився на кілька груп: "сіру масу", без інтелектуальних запитів, які старанно вчилися в межах заданої програми і особливих знань не здобули; "активних студентів", які воліли кар'єрного росту тому й вчилися краще; "здібних", які легко долали науку, але особливих знань здобути не прагнули; "інтелектуали" – невелика група, свідомих студентів, які багато читали та швидко розвивалися. "Інтелектуали" мали "тонкі, вишукані почуття, приправлені прекрасним смутком, тобто відчуження світу в тепломі мінорі, який поклав за основу в свою естетику літературний імперсіонізм", "високі розмисли про світ та людину". Натомість, за В. Шевчуком, прикметною рисою "сірої маси" є те, що вона не любить сумного, складає веселі юрми, вимагає веселих видовищ, розваг, "засуджує сумне й мудре". Серед україномовних переважали вихідці з сіл, а кияни та вихідці з Донбасу були здебільшого російськомовними. Серед студентів окрему групу становили спортсмени високого класу, які більше проводили часу на тренуваннях та змаганнях, ніж у аудиторіях. Так, разом із В. Шевчуком на першому курсі навчалася Генрієта Егільська – майстер спорту із волейболу, "на лекціях була рідко, але університет скінчила" [9, с. 63, 68].

В. Шевчук згадує про ставейний склад студентів, відзначаючи, що на філософському відділі навчалися самі хлопці, а дівчат було мало. Далі висвітлює розклад студентської роботи: тривалість та кількість пар, фізичне виховання в університеті, роботу в читальних залах, предмети, що їх вивчали на різних курсах. Так, на першому курсі філософського відділу вивчали математику, аби на старших курсах без проблем вивчати атомну фізику [9, с. 28, 33]. Відзначає автор спогадів і проведення різних зборів щодо організаційних питань, гуртків, дискусій старшокурсників, на яких завідувачі кафедр радили "бути присутніми". Систематично відбувалися політичні засідання, ввели 10 годин на вивчення матеріалів сесії (докладу Хрущова), з них 6 годин лекцій і 4 семінари [9, с. 30, 31, 42].

Найцікавішими є спогади про викладачів та їхню професійність, адже у документах 1930-х рр. часто нарікали на її відсутність. У 1960-х рр., як свідчить В. Шевчук, викладання велося українською мовою, але викладачі продовжували вживати багато русизмів. Деякі предмети читалися російською мовою, як-от політекономія на філософському відділенні. В. Шевчук відзначає, що викладачі у Київському державному університеті були різні – "цікаві, нецікаві і так собі". Дехто читав лекції монотонно із пожовклих стрінок, про такого нерід-

ко казали: "щороку повторює їх слово в слово, колись давно написавши, – ті лекції були мертві" [9, с. 30, 83].

Так, Михайло Іванович Марченко, професор та викладач історії Київської держави залишив позитивне враження у В. Шевчука: "Обережний у висновках, він проте вмів подавати об'єктивне і ґрунтовне знання" [9, с. 86, 87]. Професор Славін на історичному відділі читав археологію російською мовою, читав "нахненно, залиvisto, без жодного папірчика – предмета знав чудово", "це був великий знавець конкретного матеріалу, але синтетик слабкий" [9, с. 83]. Серед інших небуденних викладачів згадує завідувача кафедрою історії України В. Дьяченка, істориків-архівістів А. Введенського та В. Стрельського. В. Шевчук відзначає, що більшість викладачів були "функціонерами", які мало передавали "мислячої енергії" [9, с. 89].

Висвітлюючи багате культурне життя студентства Києва, В. Шевчук відзначає певну матеріальну скруту. Студентам були доступні театри, вечори, концерти, кіно, виставки, музеї, якщо рідні або родичі підтримували матеріально, забезпечуючи провізією з села. Студенти їздили на різні екскурсії по всьому СРСР. Описуючи студентське літо, В. Шевчук згадує про обов'язкові сільгосп роботи в колгоспах та практику. Відзначає автор спогадів і розміри стипендії та додаткові підробітки студентів викладачами, сторожами, патрульними [9, с. 34-95].

Окремо В. Шевчук згадує про життя студентів у гуртожитках. У 1950-х рр. гуртожитків у Києві не виділяли, а студентів направляли до Боярки, за 10 км або навіть за 25 км від Києва. Поселити одразу студентів-першокурсників не було змоги і вони мусили ночувати день просто неба, чекаючи відповідних паперів на поселення. Та студенти змирилися і пристосувалися. Для того, аби добратися від гуртожитку у Боярці до Київського державного університету, треба було вставати о 5.45 ранку, за 30 хвилин збиратися, щоб їхати на електриці до вокзалу, звідти добігти "щодоуху до тролейбуса" аби о 7.47 зайти до аудиторії. У Боярці жило понад 200 студентів Київського державного університету. Система поселення була своєрідна – університет наймав у домовласників кімнати, куди ставили стільки ліжок, скільки могло влізти. Частина коштів за житло сплачував університет, а частину студенти. Деякі гуртожитки розміщувалися у старих дерев'яних будинках. Комусь щастило, і студенти опинялися в просторих кімнатах, проте вони швидко заповнювалися і вже на початок навчання між ліжками були щілини замість проходів. До того ж автор згадує про бідну обстановку гуртожитків, а також антисанітарію – бігали миші, яких було багато. У 1958 р. гуртожитки перевели на вулицю Ломоносова що біля Сільгоспвиставки у Києві, але до університету

треба було добиратися 40 хвилин на тролейбусі, та все ж це було значно зручніше ще й через кращі побутові умови. У кімнаті мешкало по четверо студентів, тоді як у Боярці більше 10 [9, с. 28-56].

Отже, спогади викладачів та студентів Київського державного університету сталінської та хрущовської доби різноманітні за формою написання і подання інформації. Вони висвітлюють цікаві, а інколи унікальні факти з історії університетського життя дуже важкого періоду для вітчизняної освіти. Переважно спогади залишили викладачі математичного та філологічного факультетів Київського державного університету. На перспективу слід відзначити потребу збирання та фіксації спогадів людей, які знали викладачів або самі були студентами Київського державного університету. Адаже час минає і цінні спогади можуть бути втраченими.

У 1930 – 1960-ті рр. студентам Київського державного університету давалися взнаки переважно від надмірних навчальних навантажень, від ламання романтичного бачення світу та людей. Гнітючий настрій був і серед викладачів, які потерпали від постійного тиску ідеології, жорсткої цензури та репресій. Перегортаючи сторінки спогадів, розумієш, що у тоталітарному суспільстві людям жилося нелегко, а розумним і поготові, оскільки їх насамперед змушували сприймати зайві радянські догмати. Для студентів університет ставав порятунком від трирічної солдатчини або одруження та сім'ї, проте в університеті студенти потрапляли під сильний прес ідеології.

Список використаних джерел

1. Вірченко Н. Велет української математики / Н. Вірченко. – К. : Задруга, 2007.
2. Гриценко І. А. Нехворощани (Життя і долі селян Надросянського краю в XIX–XX ст.) / І. А. Гриценко – Чернівці: Золоті литаври, 2004. (Матеріали люб'язно надані доктором історичних наук, професором, завідувачем кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка Анатолієм Петровичем Коцюром, колишнім учнем (вихованцем) професора І.А. Гриценка).
3. ДАК, Ф. Р. –1246, оп. 2, спр. 5.
4. Дрінфельд Г. І. Вища математична освіта у Києві в роках 1927 – 1941 / Г. І. Дрінфельд // У світі математики: український математичний журнал для школярів. – 1998. – Т. 4, вип. 2.
5. Київські неокласики / упорядкування В. Агеєва. – К. : Факт, 2003. – (Серія "Українські мемуари").
6. Коцур А. П. Кілька штрихів до портрета вченого (До 90-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка) / Анатолій Коцур, Галина Коцур // Часопис української історії. – 2011. – Вип. 19.
7. Про організацію на Україні державних університетів. Постанова РНК УСРР від 10 березня 1933 р. // Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1933. – № 15 (5 квіт.). – Арт. 173.
8. ЦДАГО, Ф. 1, оп. 20, спр. 6868.
9. Шевчук В. На березі часу. Мій Київ. Входи́ни : повість-есе / Валерій Шевчук. – К. : Темпора, 2002.

Надійшла до редколегії 04.03.14

М. Казьмирчук, д-р ист. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КИЕВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ В ВОСПОМИНАНИЯХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ И СТУДЕНТОВ (1930 – 1960 гг.)

В начале 30-х гг. XX ст. в СССР вернулись к системе классических университетов. В 1933 г. восстанавливается и Киевский университет. Большинство преподавателей Киевского государственного университета оставили заметный след в истории Alma Mater не только как ученые, но и как "летописцы", отмечая заслуги одаренных студентов, вспоминая дорогих коллег, яркие события, бытовые и научные условия жизни и труда.

Ключевые слова: Киевский государственный университет, преподаватели, студенты, воспоминания.

M. Kazmyrchuk, Doctor of History, Associate Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

KYIV STATE UNIVERSITY IN THE MEMORIES OF TEACHERS AND STUDENTS (1930 – 1960)

In the early 30th years of the XXth century there in the USSR one has returned to the system of traditional universities. In 1933 the Kyiv University was restored too. Most of the teachers of the Kyiv State University left a noticeable mark in the history of Alma Mater not only as scientists, however as also "chroniclers", while noting merits of talented students, remembering dear colleagues, bright events, domestic and scientific conditions of life and work.

Key words: Kiev State University, teachers, students, memories.

УДК 658.513:001.82:631.582(477)

Н. Коваленко, канд. с.-г. наук
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної аграрної академії наук України, Київ

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИЧНИХ ОСНОВ ПОБУДОВИ НАУКОВО ОБҐРУНТОВАНИХ СІВОЗМІН У ЗЕМЛЕРОБСТВІ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Висвітлено історичний розвиток розроблення методичних основ побудови науково обґрунтованих сівозмін вітчизняними вченими-методологами кінця ХІХ – початку ХХ століття. Встановлено наукову та практичну цінність польових дослідів із сівозмін за відповідності основним вимогам, елементам та етапам їхньої методики. Акцентовано увагу на необхідності використання економіко-математичних методів для вирішення методичних проблем польових дослідів у точному землеробстві.

Ключові слова: удосконалення, історичний розвиток, методичні основи, польові досліді, науково обґрунтовані сівозміни, землеробство.

Для глибокого та всебічного дослідження сівозмін, з'ясування механізмів встановлення його якісних характеристик і розроблення управління їхньою ефективністю, необхідне формування та постійне удосконалення їхньої методики. Під методикою становлення та розвитку сівозмін у землеробстві розуміють систему наукових принципів, на основі яких ґрунтується дослідження і здійснюється вибір сукупності його якісних засобів та методів, що забезпечують отримання максимально об'єктивної інформації.

Методичні основи побудови ефективних сівозмін перебувають у прямій залежності від змісту та рівня розвитку землеробства, специфіки їхнього предмета та завдань. Водночас подальше продукування знань у цій галузі не можливе без постійного вдосконалення методичного інструментарію. Методика та її основні компоненти перебувають у нерозривному взаємозв'язку та взаємозалежності, зміна змісту яких викликає відповідні перетрубації системи у цілому. І навпаки, уточнення сутності та завдань науки про сівозміни у землеробстві сприяє якісному перетворенню компонентів її методики.

Методичні аспекти розвитку вітчизняної агрономічної науки наведено у наукових працях В.А. Вергунова (2012), В.Г. Дідори (2013), Е.Р. Ермантраута (2010), В.О. Єщенко (2005), В.Ф. Мойсейченка (1994) та інших вітчизняних вчених. Однак, еволюцію методичних основ науково обґрунтованих сівозмін на різних етапах становлення досліджень у землеробстві, їхній вплив на розвиток галузевої наукової думки до цього часу достатньо не вивчено.

Як відомо, предтечею становлення науки про сівозміни у землеробстві було формування власного методичного апарату. Відтоді сівозміни, як і методика їхнього дослідження, постійно еволюціонували, поступово відшліфовуючи свої наукові принципи та орієнтири, методи та підходи тощо. Специфіка методики науково обґрунтованих сівозмін у землеробстві зумовлена особливістю предмета їхніх досліджень, яким є сільськогосподарські культури, та завданнями, що полягають у їхньому якісному вдосконаленні. Оскільки методика обмежується предметом дослідження, її диференціація певною мірою залежить від структурованості знань у землеробстві за певними ознаками чи критеріями.

Удосконалення методичних основ побудови науково обґрунтованих сівозмін у землеробстві є складним процесом, який вимагає застосування відповідних знань, методів і методик, умов та засобів їхнього ефективного практичного впровадження. Щоб задовольнити всі правила, потрібно краще і в той же час з найменшими зусиллями, здійснити ефективну організацію науково-дослідного процесу, що полягає у правильному визначенні мети; виразному розмежуванні окремих, різних між собою етапів дослідження; ефективному виборі елементів виконання дослідів; встановленні раціональ-

ного порядку виконання вимог досліджень і належного їхнього зв'язку між собою; визначення контролю дослідів і їхнього забезпечення необхідними засобами.

Правильна організація дослідів із сівозмін вимагає виконання досліджень згідно з їхньою основною метою, тобто з обліку умов, в яких вони фактично знаходяться, і можливостей, які є в розпорядженні для їхнього виконання. Зіставляючи їх між собою, вибирають найбільш придатні способи виконання досліджень, визначають найбільш вигідний порядок їхньої діяльності й зв'язку одного з одним, а також встановлюють контроль над дослідями.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у колишній Російській імперії свою частку в удосконаленні методичних основ побудови науково обґрунтованих сівозмін внесли відомі вчені: В.В. Вінер, М.Ф. Деревіцький, В.В. Докучаєв, Б.О. Доспехов, П.М. Константинов, Д.І. Менделєєв, О.С. Молостов, В.М. Перегудов, К.А. Тімірязєв, М.М. Тулайков та ін. Їм належить ініціатива організації експериментальних польових досліджень із сівозмін, розроблення перших програм систематичних польових дослідів із внесення мінеральних добрив у сівозмінах, визначення важливості повторень у польовому досліді, встановлення необхідності вимог до якості їхнього виконання, математичного обробитку даних і обліку ґрунтових та метеорологічних умов.

Недослідженим і маловідомим є внесок вчених-методологів, які працювали на українських землях, серед яких відмітимо: С.М. Богданова, М.М. Вольфа, А.Є. Зайкевича, М.К. Недокучаєва, Б.М. Рожественського, В.Г. Ротмістрова, В.І. Сазанова, А.О. Сапегіна, О.К. Філіповського, С.Л. Франкфурта та ін.

Перші методичні основи виконання польових дослідів як методичні рекомендації у землеробстві розробили професор кафедри агрономії Харківського університету А.Є. Зайкевич та завідувач кафедри агрономії університету Св. Володимира С.М. Богданов. У 1881 р. А.Є. Зайкевич підготував перший проект програми виконання польових дослідів із сівозмін у маєтках Харківського товариства сільського господарства [1]. У 1893 р. вчений розробив першу методичну інструкцію з виконання польових дослідів із сівозмін, яка складалась із важливих розділів: організація дослідного поля, польових і лабораторних робіт, виконання завдань і спостережень для кожного дослідного поля [2]. Професор С.М. Богданов у 1893 р. склав програму для мережі сільськогосподарських дослідів із сівозмін у південно-західному краї з обов'язковим обробитком парового поля, впровадженням змішаних посівів, внесенням мінеральних та зелених добрив у сівозмінах [3]. Наукові здобутки С.М. Богданова і А.Є. Зайкевича відіграли важливу роль у розвитку методичних основ побудови вітчизняних науково обґрунтованих сівозмін і зробили значний внесок в удосконалення теоретичного та практичного землеробства.

Новий розвиток методичних аспектів виконання дослідів землеробського напрямку, як складової культури української нації відбувся у 1884 р. з моменту створення Полтавського дослідного поля із затвердженою науковою програмою, що передбачала дотримання відповідної методики при виконанні досліджень із сівозмін [4, с. 7]. У методичному відношенні Полтавське дослідне поле з перших кроків своєї діяльності застосовувало принципи, що отримали загальне визнання і право існування у всій подальшій практиці дослідних полів: дотримання правильного розміщення дослідів на території, вимога повторень, правильна форма дослідних ділянок та їхнього розміру. Істотним поліпшенням у виконанні польових дослідів із сівозмін стало дотримання принципу типовості господарських умов, тобто застосування таких заходів, які могли бути впроваджені в широку практику господарств як великих землевласників, так і селянських.

У 1910 р. академік Б.М. Рожественський визначив обов'язковим забезпечення типовості та точності польових дослідів шляхом суворого контролювання. Важливим висновком вченого є визначення найкращого розміщення контрольних ділянок дослідів через рівномірний розподіл між іншими ділянками [5, с. 6]. Велике значення має розроблена ним методика виконання польових досліджень з визначення ефективності комплексної дії органічних та мінеральних добрив у сівозмінах, побудови ефективних сівозмін, впливу обробітку ґрунту на врожайність та забур'яненість сільськогосподарських культур у сівозмінах.

Важливе значення для ефективної організації і техніки виконання колективних дослідів із сівозмін мали підготовлені у 1910 р. Б.М. Рожественським і М.М. Вольфом інструкції: вибору ділянок для дослідів, їхньої організації та складання плану, отримання зразків ґрунту і рослин, внесення добрив, прокладання доріжок на дослідних ділянках, обліку врожаю, визначення вологості ґрунту [6, с. 62–113]. Для удосконалення методичних основ колективних дослідів видатний вчений-агроном М.М. Вольф розробив програму і методику, організацію та техніку дослідів з озимими і ярими хлібами у сівозмінах [7]. Наукові досягнення видатних вчених М.М. Вольфа і Б.М. Рожественського щодо методичних основ побудови науково обґрунтованих сівозмін у землеробстві внесли вагомий здобуток в теорію та практику сучасної сільськогосподарської дослідної справи.

У методичному відношенні академіком В.Г. Ротмістровим на Одеському дослідному полі, створеному в 1894 р. за сприяння Імператорського товариства сільськогосподарства південної Росії, розроблена методика польового дослідів як перший спеціальний методичний посібник у вітчизняній аграрній науці. Вченим сформульовано загальні принципи методики польового дослідів, які здебільшого зберегли й донині свою актуальність: повторення та чистоти дослідів, постійності сівозмін у досліді, розмірів ділянок та захисних полів, зрівняльних посівів, постійної програми дослідів [8, с. 1–33].

Наступним удосконаленням методичних основ побудови науково обґрунтованих сівозмін відмічено створення у 1901 р. мережі дослідних полів у приватних господарствах півдня колишньої Російської імперії на кошти Всеросійського товариства цукрозаводчиків на чолі з С.Л. Франкфуртом, програма досліджень яких включала вплив мінеральних добрив на врожайність та вміст цукру в цукрових буряках у зерно-бурякових сівозмінах [9, с. 83]. За результатами досліджень відмічено удосконалення методики виконання дослідів на основі внесення органічних добрив у полі чорного пару, який слугував попередником для цукрових буряків у зерно-

бурякових сівозмінах, що підвищувало урожайність та цукристість цукрових буряків.

З методичного напрямку досліджень велике значення має спеціальна інструкція С.Л. Франкфурта і Б.М. Рожественського з виконання польових дослідів мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків [10], у якій вчені теоретично обґрунтували методичні аспекти виконання досліджень у бурякових сівозмінах: розробили програму, схеми та техніку виконання дослідів а також основи організації дослідних полів.

Велику увагу приділено методиці виконання польових дослідів теоретиком вітчизняного галузевого дослідництва М.К. Недокучаєвим. Вчений підкреслює, що основою методики польового дослідів при виборі місця для дослідної ділянки є типовість рельєфу і ґрунтів, а організація площі дослідної ділянки повинна обов'язково відбуватись з впровадженням певної сівозміни, повторенням дослідів, типовими формами ділянок [11, с. 6]. Значну увагу він надає сівозміні як об'єкту дослідження в польовому досліді у двох напрямках: у формі дослідження елементів сівозміни і сівозміни у цілому.

На початку ХХ ст. на необхідності впровадження та подальшого застосування математичних методів для вирішення методичних проблем польових дослідів у точному землеробстві акцентували увагу О.Г. Дояренко [12], М.А. Єгоров [13]. Крім того, при виконанні методичних досліджень О.К. Філіповським та А.О. Сапегіним здійснено аналіз розвитку впровадження математичних методів з точки зору точності одержаних результатів [14; 15]. Вчені відобразили наукові напрями практичного застосування методів математичної статистики та теорії ймовірностей, розробили методики аналізу результатів та оцінки точності дослідів для ефективного впровадження науково обґрунтованих сівозмін.

Проаналізувавши вищенаведені здобутки вітчизняних вчених-методологів кінця ХІХ – початку ХХ ст., можна зробити висновок про об'єднуючі чинники виконання дослідів із сівозмін, до яких належать вимоги, елементи та етапи їхньої методики. За їхніми висновками, дослідження набувають наукової та практичної цінності, коли повністю відповідають основним вимогам у методиці: дотримання правил доцільності, типовості та точності польового дослідів; принципу єдиної відміни між варіантами; придатності умов для виконання дослідів; можливості відтворення результатів досліджень за однакових умов та методики; можливості впровадження додаткових дослідних і контрольних варіантів; виконання досліджень з районованими та перспективними сортами і гібридами; виконання обліку супутніх спостережень; наявності необхідної документації; визначення взаємозалежності та взаємозумовленості спостережень.

Крім того, вченими визначено способи підвищення точності дослідів, більшість з яких спрямовані на зменшення похибок, які виникають від строкатості родючості ґрунту на дослідній ділянці. Важливе місце у методиці польового дослідів із сівозмін, що впливають на зменшення таких похибок, займають її основні елементи: кількість варіантів у схемі дослідів, площі дослідних ділянок і захисних смуг, форма дослідних ділянок та їхня орієнтація на місцевості, повторення дослідів, розміщення варіантів і повторень у досліді, методика спостережень, аналізів та обліків. Правильне поєднання всіх елементів методики забезпечує максимальну точність і типовість дослідів. Вченими також встановлено, що основним завданням методики дослідів з визначення науково обґрунтованих сівозмін є розроблення програми досліджень, яка складається із сукупності способів правильного і доцільного виконання її етапів: планування експерименту, виконання польових дослідів та

комплексу обліків і спостережень, аналізу й узагальнення отриманих даних.

Найбільш відповідальною частиною є планування експерименту, яке передбачає визначення завдання та об'єкта досліджень, розроблення схеми і методики експерименту, вибір земельної ділянки та визначення оптимальної структури експерименту. При плануванні досліджень враховують такі особливості: багатогранність завдань, що потрібно вирішити; наявність багатьох чинників, які потрібно передбачити; необхідність поєднання дисципліни праці та створення умов для розвитку творчої ініціативи і проявлення суб'єктивізму.

На всіх етапах виконання сучасних наукових досліджень передбачено широке застосування статистичного аналізу, який дозволяє встановити приховані залежності, що притаманні багатьом біологічним явищам. Застосування математичної статистики в землеробстві вносить точність і однозначність, ступінь вірогідності й надійності висновків; дозволяє глибше оцінювати сутність науково-виробничих завдань; виявляти раніше невідомі закономірності та ставити нові завдання для майбутнього вирішення.

У програмі досліджень із сівозмін визначають наступні основні показники: запаси продуктивної вологи в ґрунті; баланс вологи у посівах окремих сільськогосподарських культур та у цілому в сівозміні; вміст рухомих форм елементів живлення рослин у ґрунті; баланс основних елементів живлення рослин у сівозміні; кількість кореневих і післяжнивних решток, що залишаються в ґрунті після збирання культур; вміст загального азоту та гумусу в ґрунті; щільність і водопроникність ґрунту; основні фізико-хімічні та біохімічні властивості ґрунту; урожайність і продуктивність сільськогосподарських культур; якість продукції; економічну, екологічну та енергетичну ефективність сівозмін.

Із застосуванням економіко-математичного моделювання визначають оптимальну структуру посівних площ і науково обґрунтованих сівозмін, впровадження яких сприяє підвищенню та стабілізації виробництва високоякісної сільськогосподарської продукції за умови раціонального використання сільськогосподарських ландшафтів.

Враховуючи перспективи розвитку сільськогосподарської науки і потреби аграрного сектора, науково-дослідним установам відповідного спрямування для дослідження сівозмін потрібно застосовувати наведену

методику польових досліджень за допомогою сучасної апаратури та приладів. За удосконаленою методикою постає можливість розроблення найбільш ефективних, економічно вигідних науково обґрунтованих сівозмін з урахуванням ґрунтово-кліматичних умов та виробничої спеціалізації господарств.

Список використаних джерел

1. Зайкевич А. Е. Опытные поля. Краткий отчет о результатах, полученных на опытных полях Харьковского общества сельского хозяйства, за период их деятельности с 1881 по 1888 год / А. Е. Зайкевич. – Х. : Типография Каплана и Бирюкова, 1888. – 79 с.
2. Зайкевич А. Е. Труды опытных полей, организованных в некоторых частных хозяйствах черноземной полосы России. Отчет за 1892 год / А. Е. Зайкевич. – Х. : Типография И. М. Варшавчика, 1893. – 100 с.
3. Богданов С. М. Об организации сети сельскохозяйственных опытов в Юго-Западном крае: доклад Киевскому обществу сельского хозяйства / С. М. Богданов // Земледелие. – 1893. – № 18. – С. 275–276
4. Третьяков С. Ф. Итоги работ Полтавского опытного поля за пятнадцать лет (1886–1900) Полтавского общества сельского хозяйства / С. Ф. Третьяков. – Полтава : Типография М.Л. Старожицкого, 1904. – X+169 с.
5. Рожественский Б. Н. Приемы, увеличивающие точность в полевом методе / Б. Н. Рожественский. – Ахтырка : Типография А. П. Расторгуевой, 1910. – 39 с.
6. Рожественский Б. Н. Труды сети коллективных опытов с минеральными удобрениями Екатеринославской губернии / Б. Н. Рожественский, М. М. Вольф. – Х., 1910. – Ч. 1. – 149 с.
7. Вольф М. М. Труды сети коллективных опытов с минеральными удобрениями в Екатеринославской губернии / М. М. Вольф // под ред. Б. Н. Рожественского. – Х. : Типография "Печатное дело", 1911. – Ч. 3. – 207 с.
8. Ротмистров В. Г. Методика полевого опыта / В. Г. Ротмистров. – Одесса : Типография И. Скальского, 1912. – 77 с.
9. Франкфурт С. Л. Культура сахарной свеклы по данным сети опытных полей Всероссийского общества сахарозаводчиков за десятилетие 1901–1910 гг. / С. Л. Франкфурт. – К. : Типография С. В. Кульженко. – 1912. – 88 с.
10. Франкфурт С. Л. Полевой опыт, как основной метод работы сети / С. Л. Франкфурт, Б. Н. Рожественский // Труды сети опытных полей Всероссийского общества сахарозаводчиков. – К. : Типография Р. К. Лубковского. – 1905. – Вип. 3. – С. 9–27.
11. Недокучаев Н. К. Краткие основы полевого опыта: инструкция для работ / Н. К. Недокучаев, С. А. Сиденсер. – Л. ; М. : Новая деревня, 1923. – 64 с.
12. Дояренко А. Г. Постановка опытов с минеральными удобрениями на крестьянских землях / А. Г. Дояренко. – М., 1908. – 35 с.
13. Егоров М. А. К методике полевого опыта / М. А. Егоров // Журнал опытной агрономии. – СПб. : Типография Альтшулера. – 1909. – Т. 10. – С. 502–517
14. Філіповський О. К. Сільськогосподарська дослідна справа : підруч. для вищ. шк. / О. К. Філіповський. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 183 с.
15. Салегин А. А. Вариационная статистика: практическое элементарное пособие для агрономов-опытников и биологов / А. А. Салегин. – М. : Сельхозгиз, 1937. – 86 с.

Надійшла до редколегії 05.03.14

Н. Коваленко, канд. с.-х. наук

Национальная научная сельскохозяйственная библиотека Национальной академии аграрных наук Украины, Киев, Украина

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИЧЕСКИХ ОСНОВ ПОСТРОЕНИЯ НАУЧНО ОБОСНОВАННЫХ СЕВООБОРОТОВ В ЗЕМЛЕДЕЛИИ УКРАИНЫ В КОНЦЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье отражено историческое развитие разработки методических основ построения научно обоснованных севооборотов отечественными учеными-методологами конца XIX – начала XX века. Установлена научная и практическая ценность полевых опытов по севооборотам в соответствии с основными требованиями, элементами и этапами их методики. Акцентировано внимание на необходимости использования экономико-математических методов для решения методических проблем полевых опытов в точном земледелии.

Ключевые слова: усовершенствование, историческое развитие, методические основы, полевые опыты, научно обоснованные севообороты, земледелие.

N. Kovalenko, PhD (equiv. in Agricultural Sciences)

National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

IMPROVEMENT OF METHODOLOGICAL BASES OF CONSTRUCTION OF SCIENTIFICALLY REASONABLE CROP ROTATIONS IN AGRICULTURE OF UKRAINE IN THE END XIX – IN BEGINNING OF XX CENTURY

In the article historical development of methodical bases of construction of scientifically reasonable crop rotations is reflected by home scientists-methodologies of end of XIX – to beginning of XX of century. The scientific and practical value of the field experiments is set from crop rotations for conforming to the basic requirements, elements and stages of their methodology. Attention is accented on the necessity of the use of economically-mathematical methods for the decision of methodical problems of the field experiments in exact agriculture.

Key words: improvement, historical development, methodical bases, field experiments, scientifically reasonable crop rotations, agriculture.

УДК 94 (492): 75"15"

С. Ковбасюк, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

"ХРОМОКЛАЗМ" ДОБИ РЕФОРМАЦІЇ: ГЕНЕЗА, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКИ (1490-1580-ТІ)

Аналізується "кольороборництво" ("хромоклазм") часів Реформації, його інтелектуальні витoki, теорія та практичне втілення в містах Німеччини, Швейцарії та Нідерландів.

Ключові слова: хромоклазм, хромофобія, Реформація, Ф. Меланхтон, Ж. Кальвін.

Дослідження з історії Реформації як вітчизняних, так і зарубіжних авторів останніх десятиліть охоплюють широке коло проблем, серед яких і трансформації у сфері візуального, спричинені оновленням релігійного життя. Якщо "іконоклазм" або іконоборський рух, який охопив, в першу чергу, міста Німеччини, Нідерландів та Швейцарії, дістав широке освітлення в сучасній історіографії [6, 16], то "хромоклазму", "війни проти кольорів", оголошені реформаторами, присвячено порівняно мало спеціальних досліджень.

Сам термін "хромоклазм" був запропонований французьким культурним антропологом та істориком кольору М. Пастуро в 80-тих роках ХХ ст., Під "хромоклазмом" або "кольороборництвом" вчений розумів боротьбу з певними кольорами, яка стала частиною нової релігійної та суспільної моралі, сформованої М. Лютером, Ж. Кальвіном та їх послідовниками [13, р. 229]; нову етику кольору, що формувалась навколо вісі "чорний-сірий-білий" і проявилася, в першу чергу, в регламентації одягу.

Тези Пастуро підтримав і нідерландський історик Г. Плей, який в своєму дослідженні "Кольори демонічні та божественні" також розвиває думку про процес "деколорації" суспільства, започаткований зусиллями німецьких та швейцарських реформаторів [15, р. 93].

Схожі питання піднімає і шотландський художник та письменник Д. Батчелор в своїй праці "Хромофобія", стверджуючи, що хромофобія як боязнь бути "заплямованим" та пов'язаним з чимось негідним через колір була характерна вже для Давньої Греції і отримала розвиток протягом наступних століть [3].

Тим не менш, аналізу витоків "хромоклазму", його теоретичних основ та їх втіленню в реальних суспільних практиках часів Реформації поки що не присвячено спеціальних досліджень. Вчені, зокрема М. Пастуро та Г. Плей обмежувались досить коротким нарисом реформаційного "кольороборництва", зосереджуючись в основному на його наслідках для матеріальної культури Нового часу. Саме тому в даній роботі здійснена спроба започаткувати комплексне дослідження "кольороборництва", адже це явище, складне та неоднорідне за своїм характером, обумовило ставлення європейців до кольору, докорінно змінивши їх духовні та матеріальні практики. В даному дослідженні основну увагу приділимо боротьбі із кольором в одязі, не торкаючись питання "вигнання" кольору з храмів, що може стати предметом подальших студій.

Задля досягнення цієї мети було поставлено ряд завдань: проаналізувати передумови та інтелектуальні основи "кольороборницького" руху; виокремити головні ідеї "хромоклазму", викладені реформаторами в своїх трактатах, які і стали "теорією" цього руху; простежити шляхи застосування теорії у практиках послідовників нового, реформаційного вчення; з'ясувати, що лежало в основі нової етики кольору, запропонованої реформаторами та навести приклади її втілення.

Географічні межі нашого дослідження охоплюють три трансальпійські країни – Німеччину, Нідерланди та Швейцарію, які в XVI ст. стали основними вогнищами Реформації та пов'язаних з нею рухів, зокрема як "іконоклазму", так і "хромоклазму". Хронологічні рамки охоплюють період з кінця XV ст., коли вперше в наративах

гуманістів зустрічаються "хромофобні" настрої, до 80-тих років XVI ст., тобто, до часу, коли "хромоклазм" дістав систематизоване теоретичне оформлення та успішно застосовувався на практиці.

Перші "хромофобні" ідеї зустрічаються в творах німецьких та нідерландських гуманістів вже з кінця XV ст. На наш погляд, можна виділити три основні топи цього раннього "кольороборницького" дискурсу: проблема "нових мод", які змінюються занадто швидко; негативний вплив розкішних чужоземних убрань на німецьку націю; відповідність між одягом та мораллю людини. Коротко зупинимось на кожному з них.

Першим проблеми "нових мод" торкається в своєму "Кораблі дурнів" німецький гуманіст С. Брант (1458 – 1521). Брант засуджує женоподібність сучасників, які, наслідуючи моді, зривають бороди, вдягають персні на руки, безсоромно носять вузький, короткий, різнокольоровий одяг [5, р. 28]. "Ви, юнаки, стаєте душею жінками" – докоряє гуманіст [5, р. 27]. На гравюрі, що супроводжує цю главу, зображений юнак, одягнений по "моді ландскнехтів", характерними рисами якої є широкі рукави-буфи, різнокольоровість всіх елементів костюму, велика кількість розрізів, в особливості на рукавах. Гравюра, хоч і не може передати строкатість вбрання, проте художник зобразив і широкі рукави, і великі розрізи на них.

Сучасник С.Бранта Еразм Роттердамський (1469 – 1536) в одному із своїх "Діалогів запросто", описує сцену зустрічі двох давніх товаришів, один з яких став ландскнехтом, а інший – монахом-картезіанцем. В уста останнього гуманіст вкладає сатиричний опис-питання одягу солдата: "У скільки кольорів ти розписаний? Такого пістрявого пір'я ні одна птиця не має. І потім – як все розрізано, продірявлено" [2, с. 171].

Позицію гуманістів щодо "нових мод" та шкоди, яку вони завдають нації, підтримали і реформатори. Так, Ульріх фон Гуттен (1488 – 1523) вустами одного з персонажів свого діалогу "Розбійники" (1520) звинувачує купців: "Ви почали ввозити шовки та величезну кількість усіляких чужоземних убрань, що ослабило природну силу Німеччини, розбестило чудові її звичаї: бабська пристраса до розкоші та ганебна зніженість увійшли в життя людей" [1, р. 639].

Проте першою працею, яка узаконила "хромофобні" погляди часів Реформації став трактат "De Vestitu" ("Про одяг", 1527) Філіпа Меланхтона (1497 – 1560), найближчого друга та соратника М. Лютера. Як і гуманісти, реформатор не оминає увагою "Landsknechtmode" та її вплив, але не обмежується сатирою, а виступає зі справжньою інвективою проти цих практик в одязі: "Бездоганий одяг має вважатися гідним чоловіка, а не розрізаний та пофарбований у тисячі різних кольорів, який колись носили лише блазні" [11, р. 140]. А "народний одяг, якщо й не різномірний, то переливається всіма кольорами, як у лави" [11, р. 142]. Оскільки, на думку реформатора, "чоловіка робить одяг" ("Vestis virum facit") [11, р. 143], то "якою ж "монструозною" має бути його душа при настільки різномірному одязі – частково галльському, частково іспанському, частково сарматському?" – риторично викує Меланхтон [11, р. 143].

Останній пасаж реформатора свідчить вже не просто про "хромофобію", коли людина в різнокольоровому одя-

зі не може бути, на його думку, порядною та, як те личить християнину, скромною та сором'язливою, але й про упередженість до одягу іноземного походження – "галльського, іспанського, сарматського". Тут Меланхтон йде навіть далі і стверджує, що ті, хто носить іноземний одяг мають розглядатися як вороги Вітчизни і понести за це найтяжчу кару, як це було у лакедемонян [11, р. 145-146]. Наводить він як приклад і римського імператора Августа, який, побачивши, що римляни захоплюються іноземним одягом, в довгій промові засудив містян і закликав їх носити традиційну для римлян тогу [11, р. 141].

Трактат Меланхтона, таким чином, став справжнім "маніфестом" "хромоклазму": вперше в ньому була оформлена нова етика одягу одноманітного ("integram"), сором'язливого ("verecundiam") та скромного ("modestiam") для тих, "хто віддав себе Христу" [11, р. 149].

Такими стали теоретичні основи реформаційного "кольороборництва", які, в свою чергу, досить швидко були втілені на практиці.

Мабуть, одним із перших і найбільш яскравих прикладів "хромоклазму" стала діяльність видатного женецького реформатора Ж. Кальвіна (1509 – 1564). Започатковані ним реформи стосувались кожного аспекту життя містян: від імен, які могли давати батьки своїм новонародженим дітям, до регламентації того, що женецькі могли їсти та вдягати [7, р. 54-56]. Яскравий, кольоровий одяг, одяг з коштовних тканин рішуче заборонявся [7 р. 203-204]. У часи гострого протистояння з лібертинами – опозицією, очолюваною А. Перреном, реформатор написав трактат "De Luxu" (1546 – 1547). Трактат став своєрідним синтезом ще античних сumpтуарних ідей (особливо, Сенеки та Катона, яких Кальвін дуже шанував) та відповіддю на сучасні реформатору історичні обставини, зокрема на розкішне життя, що його вели женецькі патриції, серед яких немало було і опозиційних лібертинів. Скоріш всього, саме про них із осудом писав Кальвін: "Говорять, що носив Йосиф різнокольорову одягу, а Ребекка сережки та браслети. Наскільки ж правий був Цицерон говорячи, що "розкоші вілл Л. Лукулла наслідують багато хто, хто ж його чесності наслідувати буде?" Різнокольоровою одягою демонструвати свою розкіш – це дитячі забавки" [7, р. 204].

Різнокольоровий одяг був для Кальвіна невідомою частиною не тільки розкішного життя, але й морального псування. В цьому він ніби цитує Ф. Меланхтона, зазначаючи: "Смішно викликати захоплення у народу розкішним одягом, будинком, пишними бенкетами, коли крізь їхній одяг просвічує їхня нечистота" [7, р. 205]. Кальвін не зупинився на теоретичному виявленні шляхів виникнення "нечистоти", але розробив низку сumpтуарних законів, які за короткий час позбавили женецькі права носити різнокольоровий і яскравий одяг, який цінувався дорого і був одним із атрибутів пишного життя. Подібна розкіш стала кримінальним злочином, за який мали судити [4 р. 324-325]. Етика Кальвіна отримала остаточну перемогу в Женеві після придушення останніх спротивів лібертинців і вигнанням у 1555 році їхнього лідера Перрена.

Ще один приклад адміністративного оформлення "хромоклазму" дає лист анабаптистів з кантона Аппенцелль (Appenzell) до Йорга Ротенфельдера (поч. XVI ст. – друг пол. XVI ст.), художника та ткача з Аугсбургу, який тоді жив у Швейцарії. Аппенцелле підтримував анабаптистський рух Швейцарських братів. В листі була викладена заборона ткачу Ротенфельдеру виготовляти прикрашений чи різнокольоровий одяг [9, р. 91]. Відмінність від регламентації одягу Ж. Кальвіном полягала в тому, що анабаптисти, які контролювали Аппенцелле, керувалися не стільки сumpтуарними ідеями, скільки бажанням ввести для анабаптистів такий одяг, який би вирізняв їх серед жителів сусідніх містечок [9, р. 91].

Яким же на думку реформаційних "хромокластів" мав бути ідеальний одяг для "доброго християнина"? Відповідь на це питання частково змогли дати наведені нами вище трактати реформаторів.

Меланхтон говорить, що одяг має відповідати таким критеріям: "modestiam", "integram" "verecundiam", тобто бути скромним, одноманітним і сором'язливим [11, р. 141]. Кальвін, в свою чергу, рекомундує в одязі помірність, ближчу до стриманості, ніж до розкоші [7, р. 204]. Як має виглядати практичне втілення цих порад можливо побачити, якщо звернутися до портретів самих реформаторів.

Так, на парному портреті М. Лютера та його дружини Катаріни фон Бор (1529) авторства Лукаса Кранаха Старшого, подружжя постає перед глядачем в дуже стриманому одязі. Сам Лютер одягнений в чорний вовняний кафтан та чорну шапочку. Його дружина – в чорний вовняний жакет з хутрянним підбоєм та білу блузку з чорним корсажем, тобто згідно усіх тих вимог, які були поставлені найближчим другом Лютера Меланхтоном в трактаті "Про одяг" за два роки до того. Не можна не відмітити вражаючий контраст цього одягу з одягом інших заможних містян того часу, яких ми бачимо на портретах Л. Кранаха. Як приклад, наведемо його "Портрет молоді жінки" (1530). Патриціанка зодягнена в сукню відповідно тодішній "Landsknechtmode", яку так висміювали в своїх творах гуманісти: широкі рукави-буфи з чорного оксамиту – це вже не чорний колір реформаторів, ближчий до "чернечого чорного", але "розкішний чорний", за виразом М. Пастуро [14, р. 154]. Ліф червоного шовку з срібним шиттям та шляпя за пір'ям доповнюють образ молоді патриціанки. Лише порівнюючи ці два портрети – подружжя М. Лютера та молоді жінки-містянки можливо зрозуміти наскільки інший спосіб життя пропонували реформатори у відмові від яскравих кольорів та розкішних тканин.

Нові регламентації в одязі були сприйняті і поза межами Німеччини – в Нідерландах, де лютерівське вчення поширювалося достатньо швидко, і де заклики реформаторів та гуманістів до стриманості та поміркованості в одязі добре відповідали настроям нідерландських містян, для яких заощадливість та розумний розподіл коштів мали першочергове значення [10, р. 41].

"Портрет родини Берхем" (1561) пензля Франса Флоріса зображує одну з патриціанських родин Антверпену за обідом. Дорослі зодягнені в чорне – темний колір верхніх одяг трохи пожвавлює білий колір комірів сорочок та жіночих чепців. Присутні діти – двоє дівчат – одягнені в темно-коричневі сукні. Вирази обличчя дорослих повністю відповідають стриманості їх одягу – як зазначив "північний Вазарі" К. ван Мандер (1548 – 1606), "люди бажать бути зображеними стриманими та повними гідності" ("statigh en statelyc") [8, р. 110].

Стриманість як в одязі, так і в поведінці нідерландських містян можна особливо оцінити в порівнянні з одягом та поведінкою селян. Так, на картині П. Бальтенса "Сільська кермеса" (1560-ті) перед нами постає яскраве видовище сільського святкування. Зодягнені в різнокольоровий одяг селяни їдять, п'ють, б'ються, танцюють в той час, коли група містян, що теж завітала на свято, стоїть осторонь – художник їх зобразив в нижньому правому куті. Вони, одягнені в чорно-білий одяг, лише спостерігають за кермесою, не беручи в ній участі, і не втрачають "стриманості" та "гідності", про які говорив ван Мандер. Ще одне подружжя бюргерів стоїть прямо перед сценою, де редерейкери розігрують клухт "Про фальшиву воду" [10, р. 8-9]. Проте вони навіть не дивляться на сцену, адже зайняті, як і личить добропорядним християнам, статечною бесідою між собою. Тому навіть в густому натовпі вони виглядають відсторонено, як завдяки своїй одязі, так і стриманій поведінці.

В Нідерландах темний і скромний одяг стає "маркером" не лише релігійним, що свідчить про належність власника до протестантів, але й соціальним – такий одяг відрізняє бюргерів від селян. Цей поділ збережеться і протягом наступного, XVII ст., коли темний, неяскавий одяг буде приналежністю містянина на противагу різнокольоровій одежі селян [12, р. 213]. В такий спосіб "хромоклазм", відкинення кольорового, став невід'ємною частиною повсякденного життя суспільства, співіснуючи, тим не менш, із більш консервативними селянськими традиціями.

Підводячи підсумки даного дослідження зазначимо, що основи "хромобобії" – негативного ставлення до кольорового, перед усім до кольорового одягу, були закладені вже гуманістами – С. Брантом, Е. Роттердамським, У. фон Гуттенем, які, обурені різнобарвністю "моди ландскнехтів", виступили різко проти "нових звичаїв", і в сатиричній формі засудили надмірну зніженість та розбещеність сучасників, спричинені, на думку гуманістів, саме розкішним та різнокольоровим одягом.

"Хромобобні" настрої гуманістів були підтримані і реформаторами – Ф. Меланхтоном та, трохи пізніше, Ж. Кальвіном. Основні тези, що їх висували реформатори, зводились до наступного: різнобарвне та різнорідне вбрання є свідченням "монструозності" душі того, хто її носить, адже "людину робить одяг" (Ф. Меланхтон); одяг має бути одноманітним та скромним (Ф. Меланхтон); демонстрація розкоші різнокольоровою одежею – це "дитячі забавки", не гідні християнина (Ж. Кальвін), за що ті, хто його носить, мають бути покарані як порушники міського спокою (Ж. Кальвін).

Теорія була впроваджена на практиці як адміністративним шляхом (у випадку Женеві та Аппенцелле), або перейнята добровільно тими, хто поділяв погляди реформаторів та хто бажав відокремитись від розкошів "папистів" (як це сталося в численних містах Німеччини, Нідерландів та Швейцарії). Адепти реформаційного "хромоклазму" надавали перевагу чорному, коричнево-

му одягу з елементами білого, відмовившись від яскравих, насичених кольорів. Такі практики були втілені, в першу чергу, в портретному живописі, де прихильники Реформації були зображені в скромних, темних одягах "стриманими та повними гідності" (ван Мандер).

Нова етика кольору, запропонована реформаторами-"хромокластами" формувалась навколо вісі "чорний-коричневий-білий" і надовго стала основою "дресс-коду" для послідовників нового вчення.

Список використаних джерел

1. Гуттен У. фон. Разбойники / У. фон Гуттен // Библиотека всемирной литературы. Серия первая. – М., 1971. – Т. 33. – С. 630–680.
2. Роттердамский Э. Разговоры запросто / Э. Роттердамский. – М., 1969.
3. Batchelor D. Chromophobia / D. Batchelor. – London : Reaktion Books Ltd, 2000.
4. Battles F. L. Interpreting John Calvin / F. L. Battles. – Grand Rapids, 1997.
5. Brant S. Stultifera navis / S. Brant. – Basle, 1497.
6. Christin O. Une revolution symbolique. L'icoclasmisme huguenot et la reconstruction catholique / O. Christin. – Paris, 1991.
7. Corpus reformatorum. Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia. – Halle, 1871. – Vol. XXXVIII.
8. Gibson W. S. Pieter Brueghel and the Art of Laughter / W. S. Gibson. – Berkeley ; Los Angeles ; London, 2006.
9. Gibson W. S. The Anabaptists / W. S. Gibson. – London, 2013.
10. Jongenelen B. Comic Drama in the Low countries. A critical anthology / B. Jongenelen, B. Parsons. – Cambridge, 2012. – С. 1450–1560.
11. Melanchton P. De Vestitu / P. Melanchton // Corpus Reformatorum. – Halle, 1843. – Vol. XI. – P. 139–149.
12. Miedema H. Realism and comic mode: the peasant / H. Miedema // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1977. – Vol. 9, No. 4. – P. 205–219.
13. Pastoureau M. L'Eglise et la couleur, des origines à la Réforme / M. Pastoureau // Bibliothèque de l'école des chartes. – 1989. – No.147. – P. 203–230.
14. Pastoureau M. Noir. Histoire d'une couleur / M. Pastoureau. – Paris : Editions du Seuil, 2008.
15. Pleij H. Colors demonic and divine. Shades of meaning in the Middle Ages and after / H. Pleij. – New York : Columbia University Press, 2004.
16. Wandel L. P. Voracious idols & violent hands. Iconoclasm in Reformation Zurich, Strasbourg and Basel / L. P. Wandel. – Cambridge, 1999.

Надійшла до редколегії 11.03.14

С. Ковбасюк, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"ХРОМОКЛАЗМ" ВРЕМЕН РЕФОРМАЦИИ: ГЕНЕЗИС, ТЕОРИЯ И ПРАКТИКИ (1490 – 1580-е)

Анализируется "цветоборчество" ("хромоклазм") времен Реформации, его интеллектуальные истоки, теория и практическое воплощение в городах Германии, Швейцарии и Нидерландов.

Ключевые слова: хромоклазм, хромобобия, Реформация, Ф. Меланхтон, Ж. Кальвин.

S. Kovbasiuk, Postgraduate Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"CHROMOCLASME" OF THE REFORMATION EPOCH: GENESIS, THEORY AND PRACTICES (1490 – 1580s)

This paper analyzes the chromoclasm of the Reformation epoch, its intellectual origins, theory and practical implementation in cities of Germany, Switzerland and the Netherlands.

Keywords: chromoclasm, chromophobia, Reformation, P. Melanchthon, J. Calvin.

УДК 327(43) "200"

В. Козлітін, д-р іст. наук, проф.

ТЕРНИСТІЙ ШЛЯХ СЕРБІЇ ДО ЄВРОСОЮЗУ (1991–2006)

Проаналізовано відносини між Сербією (у складі Союзної Республіки Югославії) і Європейським Союзом, основні етапи й тенденції соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Сербії, її міжнародне становище й зовнішню політику впродовж 1991 – 2006 рр. Основну увагу зосереджено на 2000–2006 рр. Виокремлено та охарактеризовано три основні періоди на шляху Сербії до Європейського Союзу: 1991–2000 рр. – конфронтація між СРЮ та ЄС, 2000–2003 рр. – активне зближення, 2004 – червень 2006 р. – охолодження у відносинах Сербії та ЄС. Висвітлено внутрішньополітичну боротьбу в Сербії щодо вибору нею зовнішньоекономічної й зовнішньополітичної орієнтації. Розглянуто основні перепони на шляху Сербії до Євросоюзу. Розкрито перебіг модернізаційних реформ у напрямі наближення до стандартів ЄС. Прослідковано еволюцію політики ЄС щодо Сербії.

Ключові слова: Сербія, Союзна республіка Югославія (СРЮ), Європейський Союз (ЄС), відносини, інтеграція.

Постановка проблеми. Сербія як одна з найвпливовіших держав Західних Балкан відіграє важливу роль

у структурі зовнішньої політики Європейського Союзу, США та Російської Федерації. Від ситуації в Сербії, ре-

гоні Західних Балкан, залежить стабільність на європейському просторі. Після краху авторитарного режиму С. Милошевича Сербія проголосила стратегічний курс на зближення з Євросоюзом. Головним напрямом зовнішньої політики України є також інтеграція до структур ЄС. Тому наукове дослідження досвіду Сербії в реалізації цього курсу є важливим і актуальним для українського суспільства.

Мета статті полягає у спробі стисло проаналізувати відносини між Сербією та ЄС протягом 1991 – 2006 рр., висвітлити внутрішньополітичну боротьбу в Сербії щодо вибору нею зовнішньоекономічної й зовнішньополітичної орієнтації, розглянути основні перепони на шляху Сербії до Євросоюзу, розкрити перебіг модернізаційних реформ у напрямі наближення до стандартів ЄС, прослідкувати еволюцію політики ЄС щодо Сербії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теорія і практика інтеграції Сербії до ЄС досліджується насамперед у Сербії та деяких країнах-членах ЄС [10, 12, 13, 19, 20]. Особливу увагу привертає спільне дослідження "Відносини між Сербією і Європейським Союзом. Історія та перспективи", здійснене співробітниками Центрально-Європейського університету (Будапешт) і Факультету економіки, фінансів і адміністрування (Белград) [16]. У вітчизняній історіографії відсутні спеціальні наукові дослідження відносин СРЮ та ЄС упродовж 1991 – 2006 рр. Українські вчені зробили лише перші кроки до наукового дослідження цієї теми [7].

Джерельну базу статті становлять міжнародно-правові акти євроінтеграційного змісту; документи Європейського Союзу щодо відносин із СРЮ; документи парламенту та уряду Сербії [2, 3, 4, 9, 11, 14, 15, 17, 18]. Важлива інформація міститься в сербській, російській та українській періодиці.

У статті досліджуються події з 1991 – 1992 рр. (розпад СФРЮ та утворення СРЮ) до розпаду Державного утворення "СіЧ" у червні 2006 р.

Основні результати дослідження. Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (СФРЮ), у складі якої до 1991 р. перебувала Сербія, першою із соціалістичних країн ще 1967 року встановила офіційні відносини з Європейським економічним співтовариством (ЄЕС). 1983 року СФРЮ отримала статус "спеціального і привілейованого сусіда" ЄЕС. У жовтні 1989 р. Югославія подала заяву на асоційоване членство в ЄЕС. Упродовж 80-х років економічні, політичні й культурні взаємозв'язки між СФРЮ та ЄЕС були більш інтенсивними і продуктивними, аніж в інших країнах Центрально-Східної Європи [16, р. 22].

На перших багатопартійних виборах до республіканських парламентів 1990 року в більшості республік СФРЮ перемогли антикомуністичні політичні сили. Лише в Сербії та Чорногорії комуністи, які реформували свою партію в Соціалістичну партію Сербії (СПС) і Демократичну партію соціалістів Чорногорії (ДПСЧ), отримали підтримку більшості населення і залишилися при владі. Після виборів зі складу СФРЮ вийшли Словенія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Македонія. Наприкінці 1991 р. – на початку 1992 р. країни-члени Європейського союзу (ЄС) визнали факт розпаду Югославської федерації. У листопаді 1991 р. Європейська комісія скасувала Угоду про співпрацю з СФРЮ, але в Белграді залишилась на місці делегація ЄЕС на рівні повірених у справах.

До липня 1997 р. президентом Сербії був лідер СПС Слободан Милошевич. До 1994 р. Сербія, намагаючись об'єднати навколо себе території з компактним проживанням сербів, брала участь у всіх воєнних конфліктах і війнах на території колишньої СФРЮ. Ця політика Сер-

бії призвела до розриву відносин і відкритої конфронтації з європейськими країнами. Восени 1991 р. – навесні 1992 р. було запроваджено широкомасштабні торгово-економічні санкції ООН і ЄС проти Сербії.

27 квітня 1992 р. було утворено Союзу Республік Югославія (СРЮ) у складі Сербії і Чорногорії. У вересні цього ж року Рада Безпеки ООН (РБ ООН) виключила СРЮ з ООН, а 25 травня 1993 р. створила Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії (МТКЮ), який мав організувати судові переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території колишньої Югославії. Країна опинилася в цілковитій міжнародній ізоляції.

Розрив традиційних економічних зв'язків, участь у воєнних діях на території сусідніх, уже суверенних держав, торгово-економічні санкції ООН спричинили небачений загальний спад виробництва в Сербії, неконтрольовану грошову емісію, гіперінфляцію, повний розлад фінансової системи, різке зниження життєвого рівня більшості населення, посилення соціального розшарування тощо. Громадянські війни в Хорватії, Боснії і Герцеговині, масові потоки сербських біженців із цих країн призвели до нагнітання національної поляризації, живили націоналістичні настрої в сербському суспільстві. Реформування країни призупинилось.

Упродовж 1992 – 1997 рр. на парламентських виборах у Сербії найбільшу підтримку виборців мали три політичні партії: Соціалістична партія Сербії, Сербська радикальна партія (СРП) і Сербський рух оновлення (СРО). СРП одна формувала уряди Сербії. До 1995 р. майже 60 % політичної еліти Сербії були колишніми членами СКЮ, а 39,5 % мали понад 10 років партійного стажу [6].

1995 року закінчення війн у Хорватії, Боснії і Герцеговині, укладення Дейтонських і Паризьких мирних угод створили умови для зміни політичної ситуації та економічного відродження Сербії і Чорногорії. СРЮ зробила перші кроки з нормалізації відносин із колишніми югославськими республіками і світовим співтовариством загалом. 9 квітня 1996 р. ухвалено Декларацію ЄС про визнання СРЮ з боку держав-членів ЄС. 25 липня 1996 р. Рада ЄС ухвалила постанову про допомогу в реконструкції країн колишньої Югославії [16, р. 87]. У жовтні цього ж року РБ ООН скасувала більшість санкцій щодо СРЮ. 9 грудня 1996 р. скасовано санкції ЄС стосовно СРЮ. 1997 року Рада ЄС задекларувала нову регіональну політику на Балканах і цим створила умови для відновлення двосторонніх відносин із країнами регіону [16, р. 88]. Дипломатичні відносини між ЄС і СРЮ знову підвищилися до рівня послів. Відновилася торгівля між СРЮ і ЄС. Однак конфронтація між Сербією й країнами Заходу залишалась.

1997 року С.Милошевича обрано президентом СРЮ, а президентом Сербії став соціаліст М. Милутинович, один із найближчих соратників С. Милошевича.

У 1997 – 2000 рр. ускладнилися відносини в межах югославської федерації між Сербією і Чорногорією. На президентських виборах у Чорногорії 5 жовтня 1997 р. переміг М. Джуканович, лідер ДПСЧ. У 1996 – 1997 рр. ця партія стала на ліберальні, демократичні, проєвропейські позиції. М. Джуканович виступив із критикою політичного курсу президента С. Милошевича й союзу уряду М. Булатовича, що в кінцевому підсумку спричинило бойкот чорногорською владою федерального центру. Белград, своєю чергою, не визнав ані президентства М. Джукановича, ані новий склад чорногорського парламенту. 1998 року Чорногорія зажадала від Сербії визнати за нею право на самостійну зовнішню політику, а згодом і повну незалежність. Відтак розпочалася криза югославської федерації, яка ще більше

загострилася в березні 1999 р. з початком збройної акції НАТО проти Югославії.

1997 року в СРЮ дещо активізувались економічні реформи. Сербська Скупщина ухвалила закони про приватизацію, іноземні інвестиції, засади податкової політики, митні тарифи, трудові відносини тощо, спрямовані на пристосування економічної системи до ринкових методів господарювання. Наприкінці року в СРЮ намітилося збільшення обсягів виробництва та експорту до європейських країн, розпочалося оздоровлення банківської системи. Проте рівень безробіття залишався високим – до 30 %.

На початку 1998 р. загострилося становище в Косові. Утворена 1997 року Армія визволення Косова (АВК) розпочала збройну боротьбу за незалежність краю від Белграда. У відповідь сербський уряд розпочав воєннополіцейську операцію проти АВК, фактично – проти албанського населення Косова. Захід вимагав від сербської влади припинити репресії проти албанського населення Косова і запропонував план мирного врегулювання "косівської проблеми", яким передбачалося надання максимальної автономії краю і вивід сербських військ із його території. Однак перемовини між сербами і косівськими албанцями за участі ЄС закінчились невдало. Відносини між СРЮ та ЄС знову погіршились.

У березні – липні 1999 р. війська НАТО здійснили воєнно-повітряну операцію проти СРЮ, що мала за мету припинення косівського конфлікту. Югославська армія й поліція змушені були залишити Косово. Контроль над краєм передавався адміністрації ООН і міжнародним миротворчим силам під командуванням НАТО. Фактично край перейшов під управління косівських албанців. Понад 200 тис. косівських сербів залишили свої домівки в Косові. Багато з них осіли на території Сербії, де кількість переміщених осіб досягла 800 тис., а кількість безробітних – майже 500 тис. осіб [5]. Конфронтація керівництва СРЮ зі світовою спільнотою ще більше посилювалась.

Поразка СРЮ у війні проти НАТО прискорила зміни в суспільній свідомості громадян Сербії: значна частина сербів внутрішньо змиралась із втратою Косова, звільнилася від націоналістичних настроїв, утопічних великосербських планів, певною мірою розчарувалась в Росії і переорієнтувалась на Європу.

1999 року ЄС запропонував країнам Балканського півострова нову регіональну політику, що дістала назву "Процес стабілізації та асоціації". Її головна мета полягала у стимулюванні зближення балканських країн з ЄС. Значна увага приділялася відновленню і поглибленню регіональної співпраці. 30 липня 1999 р. на зустрічі в Сараєво глави держав та урядів ЄС, інших держав схвалили Пакт стабільності для Південно-Східної Європи, спрямований на підтримку країн регіону в їх прагненні встановлення миру, зміцненні демократичних політичних систем, дотриманні прав людини, відродженні економіки й підтримки вільного ринку, поетапному зближенні народів Балканського півострова з рештою Європи. ЄС запропонував країнам Західних Балкан проект стандартної Угоди про стабілізацію та асоціацію (УСА), що відповідав копенгагенським (1993 р.) критеріям вступу до ЄС. Усе це створювало підвалини для початку відновлення відносин між Сербією та ЄС. Розпочалися двосторонні перемовини між СРЮ та окремими країнами-членами ЄС.

Наприкінці 1999 р. – у першій половині 2000 р. в сербському суспільстві невдоволення урядом стало масовим, слабшав авторитет і вплив СПС, активізувалась діяльність опозиції.

У результаті позачергових президентських виборів у СРЮ 24 вересня 2000 р. і так званої "бульдозерної революції" 5 – 6 жовтня президентом СРЮ став кандидат опозиційного блоку "Демократична опозиція Сербії" (ДОС), лідер Демократичної партії Сербії (ДПС) Воїслав Коштуніца. У жовтні цього ж року сформовано перехідний кабінет міністрів Сербії із представників ДОС, СРО й СПС. Прем'єр-міністром став один із лідерів Демократичної партії (ДП) – Зоран Джинджич. Зміна влади в Сербії завершилась у грудні 2000 р., коли там відбулися дочасні парламентські вибори, за результатами яких ДОС отримала 64% голосів, а СПС – 12,8% голосів виборців. Уперше СПС поступилася першим місцем. 25 січня 2001 р. сформовано новий коаліційний уряд Сербії, очолений З. Джинджичем [4]. До влади в Сербії стали ліберально-демократичні політичні сили. Країна вступила на шлях демократичного розвитку, переходу від авторитаризму до класичної європейської демократії.

Зміна влади значно загострила політичну ситуацію в країні. Сербія опинилась на роздоріжжі. Президентом Сербії залишався представник СПС М. Милутинович. Усі керівні посади обіймали соціалісти, прихильники і ставленики С. Милошевича. Керівництво Чорногорії не визнало результати президентських виборів восени 2000 р., відмовилося брати участь у формуванні союзного уряду і взяло курс на вихід із федерації.

Першочерговим завданням нової ліберально-демократичної влади стала стабілізація політичної ситуації в країні. Прем'єр-міністр З. Джинджич реформував силові структури, позбавив керівних посад деяких ставлеників С. Милошевича, намагався перебрати контроль над державними підприємствами від людей, наближених до попереднього президента. Водночас президент СРЮ В. Коштуніца заради лояльності армії та поліції змушений був пообіцяти відмовитися від співпраці з Гаазьким трибуналом, допустити прихильників С. Милошевича до участі в політичному житті країни.

У цей час Сербія була середньо розвинутою індустріально-аграрною країною. 2001 року в приватному секторі вироблялося понад 42% ВВП, на змішаних підприємствах – 30, державних і суспільних – 28%. ВВП на душу населення становив 1,2 тис. дол. США. 2002 року обсяг виробництва становив 45% від рівня 1990 р. Рівень безробіття сягав 25%. Життєвий рівень упродовж 90-х років різко низився, основна частина населення опинилась на межі виживання. 2001 року кількість переселенців у Сербії становила 452 тис., із них 377 тис. мали статус біженців. Кілька мільйонів сербів перебувало поза межами країни, в основному в європейських країнах. Прямі іноземні інвестиції були незначними. Зовнішній борг СРЮ у грудні 2002 р. становив 8,6 млрд. дол. США. Закінчену загальну або спеціальну середню освіту мали 30 %, вищу – 4% осіб, старших за 15 років [8]. Сербія значно відставала за рівнем загальноцивілізаційного розвитку від передових західноєвропейських країн.

Сербський уряд прем'єр-міністра З. Джинджича оголосив інтеграцію в ЄС як перше і найважливіше завдання у своїй зовнішній політиці. 2000 року йому вдалося нормалізувати відносини Сербії з більшістю країн Заходу, Росією й багатьма країнами світу. ООН та ЄС скасували всі міжнародні санкції проти СРЮ. Відновилося членство Сербії в ООН, міжнародних економічних організаціях. 27 листопада 2000 р. президент СРЮ В. Коштуніца підписав у Відні три основоположних документи ОБСЄ: Гельсінський Заключний акт 1975 р., Паризьку хартію 1990 р. і Стамбульську хартію європейської безпеки 1999 р. У грудні 2000 р. СРЮ відновила своє членство у МВФ, травні 2001 р. – приєдналася до Всесвітнього банку та Європейського банку реконст-

рукції й розвитку. ЄС скасував більшу частину європейських економічних санкцій.

Розпочалась нормалізація торгово-економічних відносин із західними країнами і колишніми республіками СФРЮ. Восени 2000 р. нормалізувалися відносини, відновилися політичний діалог і співпраця Сербії з Євросоюзом. Упродовж 2001 – 2002 рр. було скасовано або реструктуризовано значну частину зовнішнього боргу країни. У червні 2001 р. в Брюсселі ЄС і Світовий банк організували міжнародну конференцію для підтримки змін в СРЮ, на якій було ухвалено рішення надати країні приблизно 1,5 млрд. дол. США як безвідплатну допомогу і пільгові кредити впродовж двох років.

24 листопада 2000 р. в Загребі на саміті ЄС і західно-балканських країн СРЮ було офіційно включено в процес стабілізації та асоціації.

Важливим для Сербії стало підписання 25 листопада 2000 р. Рамкової угоди СРЮ – ЄС щодо виконання програми надання допомоги і підтримки СРЮ з боку ЄС, ратифікованої 31 березня 2003 р. [16, р. 23]. Це дало можливість СРЮ отримати окремі виняткові преференції у торгівлі з ЄС на п'ять років (до кінця 2005 р.): імпорتنе мито ліквідовано на 80% сербських товарів, що ввозились на територію ЄС [16, р. 33, 39]. Упродовж 2001 – 2006 рр. ЄС надавав фінансову допомогу Сербії в основному в межах програми CARDS, заснованої 1999 р. За цією програмою Сербія отримала майже 312 млн. євро на реалізацію понад 100 проектів [16, р. 55, 88]. У 2001 – 2004 рр. допомога ЄС зосереджувалася в основному на середньо- і довгостроковому інвестуванні в енергетику, сільське господарство, відновленні інфраструктури, розвитку малого і середнього підприємництва, заохоченні незалежних засобів масової інформації та інститутів громадянського суспільства, підтримці повернення та реінтеграції біженців і внутрішньо переміщених осіб, реформах місцевого самоврядування, охороні здоров'я, довкілля тощо [17]. Сербія була пріоритетною країною для Європейської ініціативи в галузі демократії та прав людини, екології та наукових досліджень [16, р. 56]. Загалом упродовж 2002 – 2004 рр. ЄС надав фінансову допомогу СРЮ майже в 1 млрд. євро [19, с. 75]. Надання такої допомоги обумовлювалося політичними вимогами у зміцненні демократичних інститутів, утвердженні верховенства закону, проведенні реформ державного управління, судової системи, боротьби проти корупції, захисті прав людини і меншин.

Восени 2000 р. СРЮ залучилася до перемовин між балканськими країнами та ЄС щодо угод про стабілізацію та асоціацію в межах реалізації Пакту стабільності для Південно-Східної Європи. Цими угодами передбачалося розширення торговельних зв'язків, економічна й фінансова допомога, сприяння демократизації та громадянському суспільству, гуманітарна допомога біженцям, співпраця в галузі юстиції та внутрішніх справ.

27 жовтня 2000 р. президент СРЮ В. Коштуніца здійснив свій перший офіційний міжнародний візит до Москви. У результаті перемовин з міністром закордонних справ Росії І. Ивановим і президентом В. Путіним було досягнуто домовленостей про "підтримку регулярного політичного діалогу на різних рівнях, включаючи вище державне керівництво". Основними політичними підсумками перемовин стала принципова згода Росії відновити поставки газу до СРЮ і вироблення взаємоприйнятних формул урегулювання сербської заборгованості. 2000 року між Сербією і Росією укладено договір про вільну торгівлю, ратифікований 10 серпня 2001 р. Для активізації економічних зв'язків прем'єр-міністр Сербії З. Джинджич 2 квітня 2001 р. відвідав Ро-

сію з робочим візитом, а 16 червня 2001 р. відбувся візит президента Росії В. Путіна в СРЮ.

Отже, восени 2000 р. міжнародна ізоляція СРЮ, що тривала майже вісім років, завершилась і розпочався процес реінтеграції СРЮ в міжнародне співтовариство.

Значні зусилля уряду З. Джинджича спрямовувались на відновлення економіки й прискорення економічної трансформації країни: завершення процесу приватизації, реформування фінансової, банківської й податкової систем. Скасовано адміністративний контроль над цінами майже на всі товари і послуги, зроблено кроки щодо лібералізації зовнішньоторговельного режиму. Модернізовано податкове законодавство і збільшено збір податків. Розпочато децентралізацію суспільних фінансів. Ухвалено нові закони про іноземні інвестиції, приватизацію суспільних і державних підприємств у Сербії тощо. Скасовано всі обмеження на участь у ній іноземних компаній. 2002 року державою продано понад 270 дрібних і середніх підприємств (на аукціонах) і 12 великих (шляхом тендерів) [8]. Для фінансування модернізаційних реформ уряд намагався залучити іноземні капіталовкладення.

У результаті реформ прискорився процес переходу від адміністративно-командної моделі економіки до ринкової. Уряду З. Джинджича вдалося досягти фінансової стабілізації і збільшення доходів населення. Інфляція знизилась із 86% 2000 року до 14% 2002 року. Середня реальна заробітна платня становила у грудні 2002 р. в перерахунку за офіційним курсом 142 дол. США, середня пенсія за віком – 135 дол. США, що було дещо більше вартості мінімального споживчого кошика [8].

Установлення ЄС у грудні 2000 р. пільгового митного режиму для Сербії сприяло збільшенню інвестицій в її економіку, активізації її торгівлі з країнами ЄС: у 2001 – 2002 рр. експорт Сербії до ЄС збільшився з 821 млн. дол. США, до 2,7 млрд. дол. США [13, с. 11]. 2002 року 50 % товарообігу СРЮ припадало на розвинуті західні країни, 42% – на країни з перехідною економікою, 6% – на країни, що розвиваються. Провідними зовнішньоторговельними партнерами Сербії і Чорногорії були Німеччина, Італія і Російська Федерація (РФ), частки яких в її товарообігу становили 13%, 11% і 10 % відповідно. РФ в основному поставляла до Сербії природний газ і нафту. Торговельне сальдо СРЮ у торгівлі з Росією було від'ємним [8].

Однак економічна й соціальна ситуація в СРЮ залишалася вкрай складною. Темпи економічного розвитку країни були незначними – на рівні 1 – 2%. Країна потребувала іноземних інвестицій, сучасної техніки і технології. Економічні реформи, запроваджені в країні, були болісними для значної частини населення. Згідно із соціологічними опитуваннями, наприкінці 2002 р. головними проблемами Сербії 44 % громадян уважали бідність, безробіття, дорожнечу. 14 % сербів були невдоволені економічними реформами. Політичні проблеми бентежили 18 % громадян. Кримінальною обстановкою і корупцією переймалися 16 % опитаних. МТБЮ не довіряли 78 % опитаних (9 % довіряли) [1].

У процесі діяльності сербського уряду З. Джинджича виявилися розходження в поглядах із федеральною владою і президентом СРЮ В. Коштуніцею щодо шляхів, методів і темпів модернізації країни. На думку З. Джинджича, економічні реформи впроваджувались надто повільно. На фоні цього конфлікту навесні 2001 р. визначився остаточний розкол між Демократичною партією і Демократичною партією Сербії. Активізувалася внутрішньополітична боротьба, на яку впливали ЄС, США і Росія.

Однією з основних і найбільш болісних умов для просування Сербії на шляху до об'єднаної Європи ста-

ло питання її співпраці з МТКЮ в Гаазі. Виконуючи свої міжнародні зобов'язання, сербський уряд 1 квітня 2001 р. заарештував С. Милошевича за звинуваченням у корупції, розкраданні державних коштів і зловживанні владою. 28 червня цього ж року сербський уряд, за ініціативи З. Джинджича, таємно передав С. Милошевича Гаазькому міжнародному трибуналу. Цей крок уряду збурих значну частину сербської громадськості. Президент СРЮ В. Коштуніца висловив незгоду з рішенням сербського уряду, а очолювана ним Демократична партія Сербії вийшла з єдиної парламентської фракції демократичної опозиції. Відбувся новий розкол сербської політичної еліти.

18 квітня 2002 р. МТКЮ офіційно оголосив, що очікує від сербської влади видачі 24 осіб, звинувачених у воєнних злочинах і масових убивствах мирного населення.

За цих складних умов тривали перемовини між СРЮ і ЄС у формі посиленого постійного діалогу. 1 листопада 2001 р. при уряді СРЮ в межах Міністерства міжнародних економічних відносин було створено Управління з європейської інтеграції, основним завданням якого була організація і координація процесу інтеграції СРЮ [16, р. 13]. У вересні 2002 р. уряд створив Раду з європейської інтеграції для підготовки країни до вступу в ЄС.

У вересні 2002 р. відбулися президентські вибори в СРЮ, що завершилися безрезультатно через низьку явку виборців. Водночас політична криза охопила і Сербію. Приводом для неї стало завершення терміну повноважень 29 грудня президента Сербії М. Милутиновича. Із вересня 2002 р. і до червня 2004 р. спроби провести президентські вибори в Сербії завершувались невдачею через низьку явку виборців.

У цей час знову загострилися взаємовідносини між Сербією і Чорногорією. Більша частина сербської політичної еліти намагалася зберегти СРЮ. Більша частина чорногорців прагнула до незалежності. На початку 2002 р. Чорногорія фактично була самостійною державою. Республіка мала власний закритий економічний простір, свою валюту, поліцію, схожу на армію, митну службу, проводила самостійну зовнішньополітичну і зовнішньоекономічну діяльність.

2002 року між Сербією і Чорногорією укладено угоду, за якою обмежувалися повноваження федеральних органів. 4 лютого 2003 р. Скупщина СРЮ ухвалила Конституційну хартію Сербії й Чорногорії, якою офіційно проголошувалося, що СРЮ припинила своє існування, а замість неї на перехідний період утворено нове конфедеративне державне об'єднання під назвою Державний союз Сербії і Чорногорії, коротко "Сербія і Чорногорія" (СіЧ). Включення в європейські структури, особливо в ЄС, було спеціально прописано в Конституційній хартії як одне з основних завдань СіЧ. Водночас було заявлено про наміри входження в північноатлантичні структури і налагодження стратегічного партнерства зі США [3, с. 2].

7 березня 2003 р. президентом "Сербії і Чорногорії" обрано чорногорського політика Светозара Маровича (термін президентства тривав до 2006 р.).

За прем'єрства З. Джинджича ЄС став не лише стратегічним партнером у зовнішній політиці, а й інструментом просування необхідних внутрішніх реформ. Сербська економіка і суспільство поступово модернізувались і наближались до європейських стандартів і цінностей. Це був період, коли Сербія створила більшу частину інституційної структури на підтримку свого вступу до ЄС [16, р. 21, 23]. Діяльність уряду З. Джинджича формувала позитивне сприйняття образу Сербії в ЄС.

12 березня 2003 р. в Белграді на сходах будинку уряду Сербії був застрелений її прем'єр-міністр З. Джинджич. Ситуація в країні різко загострилась. Було запроваджено надзвичайний стан, заарештовано осіб,

які обіймали провідні посади в державі (начальника служби безпеки, начальника генштабу, шефа військової розвідки, заступника головного прокурора, радників колишнього президента В. Коштуніци – усього 18 осіб). Імідж Сербії в країнах ЄС знову погіршився.

18 березня 2003 р. прем'єр-міністром Сербії було призначено висуванця блоку "Демократична опозиція Сербії" Зорана Живковича, який обіймав посаду до 3 березня 2004 р. Новий прем'єр-міністр в основному продовжував євроінтеграційний курс З. Джинджича [16, р. 21]. Для активізації зближення з ЄС 30 травня 2003 р. Народна скупщина Сербії створила Комітет європейської інтеграції як дорадчий орган уряду Республіки Сербія та Комісію з питань координації процесу наближення до ЄС як постійний робочий урядовий орган. 31 липня 2003 р. на рівні державного союзу створено Раду з питань європейської інтеграції як дорадчий орган Ради міністрів СіЧ.

20 – 21 червня 2003 р. Європейська рада під час саміту ЄС – Західні Балкани в Салоніках ухвалила Порядок денний для Західних Балкан, що визначав основні напрями співпраці між ЄС і західно-балканськими країнами. Салонікський саміт остаточно завершив десятилітню міжнародну ізоляцію СРЮ і офіційно визнав Сербію потенційним кандидатом на вступ до ЄС [16, р. 24].

На виконання рішень саміту в Салоніках восени 2003 р. ухвалено Спільну декларацію щодо політичного діалогу між ЄС і Сербією, що стала однією з головних дій програми "Європейського партнерства" і проклала шлях до подальшої інституціалізації регулярного двостороннього політичного діалогу між Сербією та ЄС на рівні міністрів закордонних справ. Основною метою цього діалогу було підготувати Сербію до її майбутньої участі у Спільній зовнішній і безпековій політиці ЄС і надати їй подальшу підтримку в процесі швидкої інтеграції до ЄС [9].

31 липня 2003 р. сербський уряд ухвалив перший план дій з наближення національних законів до норм ЄС [16, р. 62].

Із кінця 2003 р. і впродовж 2004 р. тривали активні перемовини щодо підписання Угоди про стабілізацію та асоціацію (УСА) Сербії з ЄС. Однак в країні відбувалося деяке ослаблення проєвропейських політичних сил. Відсутність національного консенсусу щодо майбутнього Сербії у складі ЄС викликала занепокоєння в ЄС і провокувало його обережну, вичікувальну тактику під час перемовин. Спостерігалось певне "охолодження" відносин.

У зовнішньополітичній діяльності офіційний Белград відмовився від ідеї поділу Боснії і Герцеговини між Сербією й Хорватією, яку тривалий час культивували С. Милошевич і його хорватський колега Ф. Туджман. У вересні 2003 р. під час офіційного візиту хорватського президента Стіпе Месича до Сербії, він і президент "Сербії і Чорногорії" С. Марович взаємно вибачилися за завдану шкоду (політичну, економічну, моральну) під час війни 1992 – 1995 рр. У листопаді 2003 р. С. Марович зробив аналогічне вибачення у Сараєво – столиці Боснії і Герцеговини. Це стало початком нормалізації відносин між Сербією та Хорватією, Боснією і Герцеговиною.

Водночас позиція Сербії щодо статусу Косова ставала більш жорсткою. 28 серпня 2003 р. Скупщина Сербії ухвалила Декларацію про Косово і Метохію, тим самим підтвердивши територіальну цілісність Сербії.

У листопаді 2003 р. в.о. президента Сербії Н. Мичич через відсутність стабільної парламентської більшості, безрезультативність президентських виборів розпустила Скупщину і призначила нові позачергові парламентські вибори, що відбулися 28 грудня 2003 р. На той час у Сербії налічувалося понад 270 політичних партій. Із 19 партій і коаліцій, що брали участь у виборах,

5-відсотковий бар'єр подолали лише шість. Найбільше голосів уперше здобула СРП В. Николіча – 27,6 %, що обстоювала ідею утворення Великої Сербії з територій компактного проживання сербів, категорично відмовлялася від співпраці з Гаазьким міжнародним судом і закликала до зближення з Росією. ДПС В. Коштуніці отримала 17,7%, а ДП – 12,6% голосів виборців. СПС посіла аж сьоме місце за кількістю депутатських мандатів, задовольнившись лише 7,6 % голосами. Для соціалістів це була небачена поразка, найнижчий рейтинг за всю попередню історію СПС. Назагал партії демократичної орієнтації (ДП, СРО і партія "Г 17 +") набрали 42 % голосів. Результати виборів стали показником поразки тих політичних сил, що стали до влади в жовтні 2000 р. Із 18 політичних партій ліберально-демократичного напрямку з колишнього блоку "ДОС", на цей раз до парламенту потрапила лише одна – ДП, яку представляв міністр оборони Б. Тадич. Отже, центристські, ліберальні, реформістські, прозахідні партії не отримали підтримки більшості громадян. Серед населення переважали радикально-націоналістичні настрої. Успіх радикальних націоналістів пояснюється, по-перше, складним економічним і соціальним становищем, відсутністю значних змін у повсякденному житті людей, розчарованістю урядовою політикою, незгодами в демократичному блоці. По-друге, самі радикальні націоналісти стали більш поміркованими, їм хотілося, щоб їх сприймали як сучасну європейську праву партію.

Новим прем'єр-міністром Сербії став лідер ДПС В. Коштуніца. Він сформував кабінет меншості, що спирався на підтримку соціалістів. Програма, представлена урядом в парламенті, включала розв'язання проблеми статусу сербів Косова, збереження сербсько-чорногорської співдружності, інституційні реформи, боротьбу проти корупції та економічні реформи. У зовнішній політиці пріоритетним залишався курс на євроінтеграцію, але за умови збереження територіальної цілісності країни.

За прем'єрства В. Коштуніці проблеми європейської інтеграції втратили свою пріоритетність [16, р. 23]. У відносинах з ЄС уряд насамперед прагнув залучити в країну європейських інвесторів. Прем'єр-міністр зосередився на проблемі Косова, де на початку 2004 р. знову загострилася ситуація. 17 березня 2004 р. антисербські акції в Косові були найкривавіші з 1999 р.

2004 року повноваження парламентського Комітету та урядової Комісії з питань європейської інтеграції були дещо обмежені [16, р. 15, 16, 19 – 20].

У травні 2004 р. Сербія та ЄС підписали Угоду про зближення, що стало першим реальним кроком на шляху вступу країни до цієї міжнародної організації. 13 жовтня 2004 р. Народна скупщина незначною більшістю голосів ухвалила резолюцію про зближення з ЄС. Вона зобов'язувала уряд провести реформи, що мали підлаштувати економіку, внутрішню і зовнішню політику під вимоги копенгагенських критеріїв [16, р. 73, 18].

Парламентські вибори 28 грудня 2003 р., парламентське голосування 13 жовтня 2004 р. за резолюцію про зближення з ЄС стали свідченням відсутності в Сербії єдності щодо темпів і методів європеїзації країни, політичної волі у значної частини парламентарів кардинально змінювати чинну економічну і політико-правову систему згідно зі стандартами ЄС. Незважаючи на це, у 2004 – 2006 рр. реформи тривали, завершувався перехід від одержавленої адміністративно-командної економічної системи до ринкової. Особлива увага в цей час приділялася зближенню сербського законодавства з правовими нормами ЄС. 2005 року створено спеціаль-

ний комітет у парламенті для узгодження національного законодавства з європейським [20, р. 20].

За умов громадської пасивності, після чотирьох невдалих спроб виборів президента Сербії, у пошуках виходу з політичної кризи 26 лютого 2004 р. сербська Скупщина скасувала закон про обов'язкову 50-відсоткову явку виборців під час голосування на президентських виборах. Тепер обраним главою держави вважався той претендент, який набрав абсолютну більшість голосів тих, які взяли участь у голосуванні.

На таких умовах на основі нового виборчого закону в червні 2004 р. відбулися президентські вибори, другий тур яких (при 49 % явки) приніс перемогу Б. Тадичу, за якого свої голоси віддали майже 53,7 % виборців. Т. Николіч отримав 45,4% голосів. Перемога на президентських виборах лідера ДП Б. Тадича і формування коаліційного уряду після грудневих 2003 р. виборів у парламент визначили початок нового етапу у відносинах Сербії з ЄС.

Президент Б. Тадич і прем'єр-міністр В. Коштуніца продовжували політику інтеграції Сербії в Європейський Союз. При цьому В. Коштуніца, на відміну від прозахідно налаштованого Б. Тадича, дотримувався більш консервативних позицій, був прихильником обмеженої співпраці з європейськими країнами, негативно ставився до виходу Чорногорії зі складу Югославії й можливості проголошення незалежності Косова. Значну роль у політичному житті країни відігравали націоналісти із СРП.

2004 року делегація Європейської комісії в Белграді у своїх звітах загалом схвалила перебіг економічних реформ у Сербії та її підготовку до укладення Угоди про стабілізацію та асоціацію з ЄС. У квітні 2005 р. урядова комісія СіЧ опублікувала звіт про виконання умов членства в ЄС [2].

В ухваленій урядом у липні 2005 року Національній стратегії з приєднання Сербії до ЄС вперше членство в Європейському Союзі визначено як пріоритет і довгострокову перспективу [14, р. 6 – 8]. Цей документ мав стати фундаментом для прийняття низки національних програм реформ і приведення національного законодавства Сербії у відповідність з правовими принципами ЄС. 12 липня Європейська Комісія рекомендувала розпочати перемовини з СіЧ про вступ. 3 жовтня Рада ЄС схвалила початок перемовин, а 10 жовтня 2005 р. розпочалися перемовини між СіЧ і ЄС про укладення Угоди про стабілізацію та асоціацію, однак часті зміни сербських учасників перемовин гальмували цей процес [16, р. 18].

У 2004 – 2005 рр. економічне становище Сербії дещо покращилось. 2005 року ЄС відмовився продовжувати пільгові для Сербії торговельні умови [16, р. 39]. Із січня 2006 р. ці заходи були житті окремо для Сербії і Чорногорії, тепер двох окремих країн. У цей час ЄС був основним партнером зовнішньої торгівлі Сербії, із часткою понад 50 % як в експорті, так і в імпорті. Загальний обсяг торгівлі між Сербією та країнами ЄС швидко збільшувався: 2006 року майже на 26 % порівняно з 2005 р. 2006 року сербський експорт в ЄС збільшився на 38 % порівняно з 2005 р. Майже 53 % сербського експорту надходило в ЄС і майже половина імпорту (48,5 %) – з ЄС [16, р. 40].

Поліпшення бізнес-середовища та інвестиційного клімату в Сербії сприяло збільшенню капіталовкладень у сербську економіку. 2006 року прямі іноземні інвестиції перевищили 4 млрд. дол. або 13,7 % від ВВП [16, р. 83]0. ЄС посів місце основного інвестора в Сербії.

Зближення Сербії з країнами ЄС супроводжувалось інтенсивним політичним діалогом з Росією: у листопаді 2005 р. відбувся візит міністра закордонних справ Росії С.Лаврова в Сербію і Чорногорію, президент Сербії

Б. Тадич відвідав з робочим візитом Росію. Сербія залишалась основним балканським союзником Росії.

11 березня 2006 р. колишній президент Югославії С. Милошевич помер у своїй одиночній камері в тюрмі міжнародного трибуналу ООН від інфаркту. Його смерть знову загострила політичну ситуацію в Сербії та ускладнила її відносини з ЄС.

6 квітня 2006 р. сербський уряд ухвалив важливий документ "План імплементації пріоритетів європейського партнерства" [15]. Але на той час у центрі уваги сербського суспільства вже були не стільки проблеми інституційної трансформації Сербії, скільки проблеми її співпраці з Гаазьким трибуналом і, особливо, питання про статус автономного краю Косова і Метохії. Згідно з даними соціологічних опитувань більше половини жителів Сербії висловлювались за вступ до ЄС. Певна частина сербів виступали за так званий "східний вектор інтеграції" – Митний союз, Єдиний економічний простір з Росією, Білоруссю та Україною. У розв'язанні проблеми Косова частина сербського суспільства і політичної еліти покладала надії на підтримку і допомогу не ЄС, а Росії. Авторитет і вплив Росії в Сербії знову посилювався. Причиною цього була і залежність Сербії від поставок російських енергоносіїв.

Восени 2005 р. на адресу сербського уряду з Брюсселя почали надходити звинувачення у відмові від співпраці в пошуках і видачі Р. Караджича, Р. Младича та Г. Хаджича. 3 травня 2006 р. ЄС призупинив переговори із СіЧ про прийняття цієї країни в Євросоюз через недотримання Сербією копенгагенських критеріїв. Своє рішення ЄС пояснив тим, що сербський уряд не виконував свої міжнародні зобов'язання щодо співпраці з Гаазьким трибуналом, а саме – сербська влада не виконала свою обіцянку видати Гаазькому трибуналу до 30 квітня одного з лідерів боснійських сербів генерала Р. Младича [16, р. 33, 89].

Погіршення відносин між ЄС і Державним союзом Сербії і Чорногорії, особливо Сербією, визначило наперед підсумки референдуму про незалежність Чорногорії та остаточний розпад державної співдружності.

21 травня 2006 р. в Чорногорії відбувся референдум про незалежність країни. На ньому 55,5% виборців висловилися за вихід із союзу із Сербією. У червні 2006 р. парламент Чорногорії ухвалив Декларацію про незалежність, якою проголошувалась незалежність Чорногорії та її вихід із союзу із Сербією. 5 червня 2006 р. Сербія теж проголосила про свою незалежність. Державний союз Сербії і Чорногорії розпався. Закінчилась історія "Другої Югославії".

Висновки. Отже, у 1980-х роках СФРЮ мала найкращі відносини з ЄЕС порівняно з іншими соціалістичними країнами. Розпад СФРЮ, громадянські війни 1991 – 1995 рр. призвели до розриву цих відносин. Крах авторитарного режиму С. Милошевича і приход до влади в СРЮ демократичних, проєвропейськи налаштованих політичних сил у 2000 р. запустили процеси оновлення сербського суспільства і зближення з ЄС. У 2000 – 2003 рр. розпочалась кардинальна внутрішня перебудова країни: перехід від одержавленої командно-адміністративної економіки, авторитарної, фактично однопартійної політичної системи до ринкової економіки і демократичної, багатопартійної, парламентської політичної системи. Цей процес відбувався за умов жорст-

кого політичного протистояння між прибічниками авторитаризму, державного соціалізму й націоналізму із зовнішньою орієнтацією на Росію, з одного боку, і прихильниками демократичного суспільства західноєвропейського зразка з орієнтацією на Євросоюз. Упродовж 2000 – 2006 рр. у Сербії відбулося багато змін, що наближали її до копенгагенських критеріїв членства в ЄС. Однак відсутність національного консенсусу, децю різне бачення шляхів і методів модернізаційних реформ і перспектив зближення з ЄС серед широкої громадськості і політичної еліти спричинили зниження темпів європеїзації Сербії у 2004 – 2006 рр., припинення у травні 2006 р. перемовин з ЄС про подальше зближення і розпад СРЮ у червні 2006 р. Сербія залишилась наодинці перед необхідністю більш чіткого вибору подальшого шляху цивілізаційного розвитку.

Список використаних джерел

1. Гуськова Е. Ю. Сербия и Черногория на перепутье. Возможны ли интеграционные процессы на Балканах? / Е. Ю. Гуськова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://guskova.ru/w/present/2003-05-30>.
2. Извештај о спремности Србије и Црне Горе за преговоре о закључивању Споразума о стабилизацији и придруживању са Европском унијом. 12.04.2005 године [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/studija_izvodljivosti/pdf.
3. Конституционална хартија государственного сообщества Сербии и Черногории [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/archives/592>.
4. Народна скупштина Републике Србије [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.parlament.gov.rs/народна-скупштина/историјат.
5. Новейшая история Сербии и Югославии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.crkvenikalendar.com/history/serbian_history_new.php.
6. Пономарева Е. Партийные системы в пост-Югославии [Електронний ресурс] / Е. Пономарева // Обозреватель – Observer. – 2005. – № 8 (187). – Режим доступу: http://www.rau.su/observer/N8_2005/8_10.htm.
7. Сагај І. Сербія і Чорногорія на шляху до Європейського Союзу / І.Сагај // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2004. – Вип. 50, ч. 1. – С. 266–268.
8. Сербия и Черногория [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua/search?complete=search?client>.
9. Agreement on a Political Dialogue Declaration [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.mfa.gov.yu/Statement/131003_e.html.
10. Drazovic A. EU external economic relation with Serbia (legal trade and economic aspects) / A. Drazovic // Thessaloniki Universit of Macedonia, 2011. – 78 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/14747/6/DrazovicAleksandraMsc2011.pdf>.
11. Government Plan for Implementation of the European Partnership Priorities (adopted on 7 April 2006) [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.google.com.ua>.
12. Lopandić D. Evropski pokret u Srbiji [Electronic resource]. – Mode of access: www.emins.org/sr/publikacije/knjige/03-scgeu.pdf.
13. Lopadić D. Razvoj saradnje Srbije i Crne Gore sa Evropskom unijom / D. Lopadić // Međunarodna politika. – 2003. – Br. 1109. – S. 9–11.
14. National strategy of Serbia for the Serbia and Montenegro's accession to the European Union. – Beograd. – 2005. – 295 s. [Electronic resource]. – Mode of access: www.seio.gov.rs/upload/documents/.../national_strategy-pdf.pdf.
15. Plan for Implementation of the European Partnership Priorities [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.esiweb.org/pdf>.
16. Relations between Serbia and the EU [Electronic resource]. – Mode of access: www.fefa.edu.rs/.../sveska02RelationsBetween...
17. Reports on International Assistance to the Republic of Serbia [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.seio.gov.rs/documents/international-assistance.72.html>.
18. Resolution on Joining the European Union [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.seio.gov.rs/documents/national-documents.224.html>.
19. Srbija i Crna Gora na putu ka Evropskoj Uniji. Zbornik radova. – Beograd. Evropski pokret u Srbiji, 2003. – 362 s. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.googl.com.ua/#q=>
20. The Current Status Quo and Prospects for Serbias European Integration. – Bratislava: Slovak Foreign Policy Association, 2008 – 48 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.sfpa.sk/dokumenty/publikacie/203>.

Надійшла до редколегії 12.03.14

В. Козлитин, д-р ист. наук, проф.

ТЕРНИСТЫЙ ПУТЬ СЕРБИИ К ЕВРОСОЮЗУ (1991 – 2006 гг.)

В статье анализируются отношения между Сербией (в составе Союзной республики Югославии) и Европейским Союзом, основные этапы и тенденции социально-экономического и общественно-политического развития Сербии, ее международное положение и внешняя политика в 1991 – 2006 гг. Основное внимание сосредоточено на 2000 – 2006 гг. Выделены и охарактеризованы три основные

періода на пути Сербии к Европейскому Союзу: 1991 – 2000 гг. – конфронтация между СРЮ и ЕС, 2000 – 2003 гг. – активное сближение, 2004 г. – июнь 2006 г. – охлаждение в отношениях Сербии и ЕС. Освещается внутривнутриполитическая борьба в Сербии по вопросу выбора внешнеэкономической и внешнеполитической ориентации страны. Рассматриваются основные преграды на пути Сербии к Евросоюзу. Изучается процесс модернизационных реформ в приближении к стандартам ЕС. Прослеживается эволюция политики ЕС в отношении Сербии.

Ключевые слова: Сербия, Союзная республика Югославия (СРЮ), Европейский Союз (ЕС), отношения, интеграция.

V. Kozlitiin, Doctor of History, Prof.

THORNY WAY OF SERBIA TO THE EUROPEAN UNION (1991 – 2006)

The paper analyzes relations between Serbia (in the structure Federal Republic of Yugoslavia) and the European Union, the main stages and trends of socio-economic and socio-political development of Serbia and its international position and foreign policy during 1991 – 2006 was produced. The main focus is on the 2000 – 2006 pp. allocated and describes the three major periods in the way of Serbia to the European Union: 1991 – 2000 years – a period of confrontation, 2000 – 2003 years – the period of active rapprochement, 2004 – June 2006 – cooling of relations between Serbia and the EU. Deals with internal struggle in Serbia on the choice of foreign trade and foreign policy orientation of the country. The main obstacles on the path of Serbia into the European Union are considered. Reveals the progress of modernization reforms in the direction of EU standards. Examined the evolution of EU policy towards Serbia.

Keywords: Serbia, Federal Republic of Yugoslavia (FRY), the European Union (EU), relation, integration.

УДК 930 (477.7) : 378.4 (477-25)"18"

А. Крижевський, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ПРОФЕСОРАМИ УНІВЕРСИТЕТУ Св. ВОЛОДИМИРА

Проаналізовано дослідження античних старожитностей Північного Причорномор'я викладачами Університету Св. Володимира. Зосереджено увагу на працях Ф.Г. Міщенка, Ю.А. Кулаковського та М.І. Ростовцева. Встановлено головні теми та сюжети, що цікавили київську професуру. Систематизовано науковий доробок викладачів університету в питаннях античної історії Північного Причорномор'я та виокремлено основні методологічні підходи до розробки цієї проблематики.

Ключові слова: Університет Св. Володимира, Федір Міщенко, Юліан Кулаковський, Михайло Ростовцев, античні старожитності, Північне Причорномор'я, греко-скіфські відносини.

Зацікавлення грецькими пам'ятками на побережжі Чорного моря проявилось досить давно, ще в кінці XVIII ст. З науковим інтересом вперше на них поглянули іноземці, які оселилися на півдні тодішньої Російської імперії, та різні поціновувачі старовини. Серед перших варто відзначити академіка Палласа, французького митника в Керчі Дюмбрюкса та першого директора Керченського музею Бларамберга [1, с. 160-162]. У першій чверті XIX ст. розпочалися розкопки на Півдні України. Проте вони велись без чіткої системи, а головною метою був пошук скарбів, а не науковий інтерес. З середини позаминого століття ініціативу перехоплюють різні археологічні товариства. Перші з них виникли в Петербурзі, Москві та Одесі. У виданнях товариств публікувалися нові знахідки та звіти. Поступово питання пов'язані з Північним Причорномор'ям античної доби почали розроблятися в стінах університетів. Варто відзначити доробок Штерна та Фармаковського, професорів Новоросійського та Петербурзького університетів відповідно [1, с. 164-169]. Не залишився осторонь і Київський імператорський університет Св. Володимира.

Варто зазначити, що цілісного наукового дослідження, присвяченого вивченню в університеті Св. Володимира історії Північного Причорномор'я античної доби, немає. Тематично близькими можна вважати роботи, присвячені огляду дореволюційної історіографії Античності [1, 20]. В них коротко проаналізовано стан розробки проблем історії античних старожитностей на північному узбережжі Чорного моря в контексті розвитку антикознавства в Російській імперії. Тому цю статтю варто вважати першою спробою систематизувати здобутки професорів Київського університету Св. Володимира в цій сфері.

Доречно виділити три питання, що найбільше цікавили київську професуру. По-перше, це взаємовідносини кочових племен та грецьких колоністів в культурній та соціально-політичній сферах. По-друге, досліджувалась

історія окремих міст-колоній на узбережжі Чорного моря та їхні відносини з метрополією. Також привертала до себе увагу історія Боспорської держави, відносини із кочовим світом та "варварські" елементи в культурі царства.

Одним із перших, хто звернувся до проблем античного Північного Причорномор'я в Київському університеті, був Федір Герасимович Міщенко (1847-1906 рр.), представник культурно-історичного напрямку. Він був вихованцем історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира. По його закінченню залишився при факультеті для написання дисертації. Починаючи з 1872 р., Міщенко почав викладати грецьку словесність і пропрацював до 1884 р., допоки, потрапивши в опалу за ліберальні і українофільські погляди, не був відправлений у відставку. Відновив наукову діяльність дослідник лише після п'ятирічної перерви в Казанському університеті, професором якого був майже до самої смерті.

Зважаючи на життєву позицію Федора Герасимовича та його політичні переконання, відразу стає зрозуміло, що так вабило його в античності: передусім, розвиток суспільної думки, успіхи якої він ставив у пряму залежність із розвиненим республіканським ладом грецьких міст-держав та їх демократією [20, с. 155].

Оригінальні дослідження Міщенка можна поділити на три великі групи: роботи філологічного характеру, дослідження Греції класичного періоду та праці з античної історії півдня України. Зупинимось на останньому блоці.

Серед робіт цього спектру варто відзначити цілу серію статей про Скіфію Геродота та греко-скіфські відносини [6, с.367-390; 7, с. 57-76; 8, с. 157-172]. Серед спостережень і висновків, яких дійшов учений на підставі багаторічної роботи над Скіфським логосом батька історії, важливими були положення про неоднорідність скіфського населення та про етнічну відмінність скіфів-хліборобів від царських скіфів. Відносно останнього твердження, то Міщенко вважав, що перші облаштувалися на півдні Росії ще в глибоку давнину і були прак-

тично місцевим етносом, тоді як другі з'явилися в степах північного Причорномор'я набагато пізніше, вже в ході згадуваних у Геродота переселень VII ст. до н. е.

Крім того, перу Міщенка належить стаття про торговельні зв'язки Афіні і Боспору [9, с. 474-494], на основі чого було проаналізовано контакти міст-держав Північного Причорномор'я з метрополією. Показано міцність контактів у торгово-економічній сфері та вигоди, які отримували обидві сторони.

Вищезгадані розвідки Ф.Г. Міщенка не мали продовження. Це пов'язано з його звільненням із університету Св. Володимира. Працюючи в Казані, було достатньо важко розробляти проблеми античного Причорномор'я. Крім того, Міщенко весь свій вільний час присвятив фундаментальним перекладам грецьких істориків на російську мову. Однак висновки, до яких дійшов дослідник, залишаються актуальними і до нашого часу.

Розглядаючи оригінальні дослідження по античній історії Північного Причорномор'я, не можливо не згадати і Юліана Андрійовича Кулаковського (1855-1919 рр.), заслуженого професора імператорського університету Св. Володимира. Після закінчення Московського університету він стажувався в Німеччині, головним чином в Берліні, де слухав лекції і брав участь у семінарах тодішнього корифея німецької романістики Теодора Моммзена (1878-1880 рр.). Під його керівництвом Юліан Андрійович займався римськими державними старожитностями та епіграфікою. Робота пліч-о-пліч з Моммзеном наклала відбиток на всі його наступні наукові студії. З 1881 р. Кулаковський став викладати в університеті Св. Володимира в Києві, спочатку на посаді приват-доцента, а після захисту магістерської дисертації в 1884 р., – професора. З Києвом пов'язана вся його наукова і викладацька діяльність.

Предметом наукових пошуків Кулаковського спочатку були римські державні старожитності. Магістерська дисертація Кулаковського "Колегії в стародавньому Римі" цікава тим, що вона була написана на тему, з якої колись починав його великий німецький наставник. Йдеться про працю Т. Моммзен, написану за студентською партою і присвячену релігійно-професійними корпораціям і співтовариствам римлян ("De collegiis et sodaliciis Romanorum", 1843) [20, с. 301].

Протягом наступного десятиріччя Кулаковський продовжує займатися римськими старожитностями. На початку 90-х років XIX ст. Кулаковський зацікавився проблемами Імперії та християнства. Зростанню інтересу до цього питання сприяло і звернення Кулаковського в ті ж роки до вивчення пізньоантичних старожитностей у Північному Причорномор'ї. Поштовою до того слугувало зроблене йому з боку Імператорської Археологічної комісії спеціальне запрошення зайнятися обстеженням стародавніх пам'яток в районі Керчі. Відгукнувшись на цей заклик, Кулаковський з ентузіазмом взявся за нову для себе справу [1, с. 171-172]. Його старання були відразу ж винагороджені: вже під час першої своєї археологічної кампанії він відкрив кілька поховальних склепів і в тому числі – християнську катакомбу з написаною на стіні датою (що є винятковою рідкістю): 788 рік боспорської ери, що відповідає 491 року християнського літочислення [2]. Ним був відкритий і ряд інших античних написів, які пізніше були включені В. В. Латишевим до четвертого (додаткового) тому IOSPE. У зв'язку з новими відкриттями Кулаковський опублікував ряд спеціальних історичних етюдів про стародавні географічні уявлення стосовно Північного Причорномор'я [4] та про походження назви Керч [3]. Кулаковський вважав, що назва походить від загадкового терміну Кареон ("Capeo"), який згадує Йордан у своїй

"De origine actibusque Getarum". Професор цю назву ототожнював з одним із міст Боспору V-VI століття [3, с. 194-199]. Також перу Юліана Андрійовича належить науково-популярний нарис "Минуле Тавриди" [5]. Він охоплює період від найдавніших часів до кінця XVII ст., власне античним проблемам Криму присвячено близько половини матеріалів.

Ставлення до досліджень Північного Причорномор'я Юліаном Кулаковським нині не є однозначним. Так, досить негативно про них висловлювався ще його учень Михайло Іванович Ростовцев. Однак загальновідоме пристрасно-ревниве ставлення Ростовцева до занять інших осіб тими сюжетами, які він вважав своїми. Тому не потрібно його критичні відгуки в таких випадках беззастережно приймати на віру. Звичайно, в творчому доробку Кулаковського дослідження Причорномор'я не займало головного місця. Причорноморським проблемам в його науковій спадщині належить перехідне місце від історії Риму до християнства та ранньої історії Візантії.

Також варто згадати ще про одного відомого антикознавця, поле наукових інтересів якого пов'язано з дослідженням античного періоду Північного Причорномор'я. Михайло Іванович Ростовцев (1870-1952 рр.), один із засновників соціально-економічного напрямку в російському антикознавстві, народився в 1870 р. у Житомирі в сім'ї вчителя місцевої гімназії. Ростовцев навчався в класичній гімназії спочатку в Житомирі, а потім у Києві. Більше того, у нього рано прокинувся особливий інтерес до античності. Це засвідчив написаний ще в гімназійні роки твір "Адміністрація римських провінцій в часи Цицерона", де можна простежити характерний для Ростовцева стиль [20, с. 352].

Наставниками Ростовцева в Київському університеті були хороші фахівці. Це уже згаданий Ю.А. Кулаковський, викладач класичної філології А.І. Сонні, а також В.Б. Антонович. Хоча сам Ростовцев пізніше відгукувався про своїх київських професорів досить скептично, а Кулаковського жорстко критикував (за нібито невдалі заняття керченськими старожитностями), проте ці вчені справили на нього відчутний вплив. Ба навіть більше, ймовірно вони спрямували його на вивчення [20, с. 355] проблем, що пізніше стали головними в його науковій діяльності. За справедливим зауваженням В.Ю. Зуєва, Антонович зумів пробудити у молодого Ростовцева інтерес до старожитностей півдня України, до проблеми стародавньої етно-культурної взаємодії. Кулаковський – підтримав та розвинув інтерес до фінансово-адміністративної системи Римської держави, так само як і до античного декоративного живопису [19, с. 51-52]. Оскільки крім згаданого інтересу до Керченських катакомб, Кулаковський також розробляв питання, пов'язані з економічною історією Риму і настінними фресками із Помпеїв.

Перші два роки Ростовцев провчився в Київському університеті (1888-1890). Потім батько вченого отримав призначення в Оренбург, тому завершення університетського курсу наук відбулося вже в Петербурзькому університеті.

Пріоритетною темою в науковій спадщині Ростовцева виступає соціально-економічна історія Риму та еллінізму. Однак до революції Михайло Іванович встиг плідно попрацювати також і над історією античного півдня України. Ростовцев, досліджуючи античне Причорномор'я, перетворив його на поле вирішення проблеми взаємодії Сходу і Заходу, мультикультуралізму та взаємовпливу грецьких колоністів і місцевих скотарів. Праці Ростовцева з історії античного Причорномор'я досить численні. Вони стосуються найрізноманітніших сюжетів, однак їх умовно можна поділити на декілька груп.

До першої варто віднести ряд статей, присвячених окремим містам і державам Причорномор'я – Ольвії, Херсонесу, Хараксу, але найбільше Боспору. Ростовцев, вперше увівши в науковий обіг нові епіграфічні пам'ятки, під новим кутом розглянув відносини Мітрідата VI Євпатора з Ольвією [13] і заповнив прогалини в життєвому та творчому шляху херсонеського історика Сіріса [15]. Також заслуговує на увагу і джерелознавчий аналіз розділів робіт Страбона і Поліена, в яких йдеться про Північне Причорномор'я. Так, Ростовцев приходиться до висновків, що Страбон використовував Артемідора Ефеського і Гіпсікрата з Аміса, а Поліен – Тімагена з Александрії [17]. Всі троє добре були обізнані в понтійських реаліях і справах. Крім того, перу Михайла Івановича належать ще дві чудові праці, в яких йдеться про монархічну владу в Скіфії і в Боспорській державі [10, 12].

Іншу групу становлять роботи, присвячені архітектурі і образотворчому мистецтву античного Північного Причорномор'я. Початок було покладено рецензією під назвою "Нотатки про розписи керченських катакомб" на опубліковану роботу Ю.А. Кулаковського [20, с. 366]. Внаслідок копіткої праці Ростовцева цей відгук за короткий проміжок часу перетворився у фундаментальну працю "Античний декоративний живопис на півдні Росії" [11]. Робота складається з двох частин: у першій даються опис і всебічне дослідження пам'яток, причому не тільки власне мистецтвознавче, але й історичне (наприклад, за розписами склепів і саркофагів відтворюються риси релігійних поглядів, військової справи і навіть побуту населення античного Причорномор'я). Друга частина являє собою розкішній атлас, що містить 112 таблиць та малюнків. Частина з них може слугувати першоджерелом для їх вивчення, так як багато оригіналів не дійшло до нашого часу.

Своєрідним підсумком студій, присвячених Північному Причорномор'ю, стали дві його книги: 1) "Еллінізм і іранство на півдні Росії" [18] та 2) "Скіфія і Боспор: критичний огляд пам'яток літературних і археологічних [16]. Остання є фундаментальним джерелознавчим дослідженням. У праці зібрано і проаналізовано найважливіші види джерел, що відносяться до історії Північного Причорномор'я, і, насамперед, Боспору, в античну епоху. По суті робота повинна була стати першою частиною, таким собі загальним джерелознавчим вступом до великої праці. В продовженні Ростовцев задумав дослідити власне історію Боспорського царства та суміжних з ним утворень і конгломератів племен. Революція 1917 року та подальший поспішний виїзд за кордон перервали роботу над цією фундаментальною студією.

"Еллінізм і іранство на півдні Росії" носить науково-популярний характер. Ростовцев подає загальний нарис історії народів, що населяли Північне Причорномор'я в античну епоху. Розглядається взаємодія номадів з грецькими колоністами. Основна увага зосереджується на економічних, політичних і культурних контактах.

Через всю працю проходить червоною ниткою ідея про оригінальний характер місцевої скіфської культури, яка не може вважатися примітивною, варварською тільки через те, що греки всі інші народи іменували варварами. Доказом плідності і продуктивності контактів греків з місцевим скіфо-сарматським населенням Ростовцев вважає інтеграцію в соціально-політичну систему та культуру Боспору "варварських" елементів. У результаті чого типологічно і за досягненнями Боспорська держава і суспільство досягли рівня еллінізму. Як приклад, Ростовцев наводить реалізм і пафос боспорського мистецтва та його суперництво з пергамською школою [18, с. 136].

Вже із цієї короткої розвідки стає зрозумілим, що викладачі університету Св. Володимира внесли вагомий лепту в дослідження Північного Причорномор'я періоду античності. Ф.Г. Мищенко плідно попрацював над етнічними проблемами Скіфії, взаємодії різних етнічних груп. Уже ним була акцентована проблема впливу "варварських" елементів на грецьких колоністів. У науковій спадщині Федора Герасимовича не залишилась осторонь і розробка проблемних питань з історії окремих міст-держав та їхніх зв'язків з метрополією. Ю.А. Кулаковський, окрім своїх римських і візантійських студій, досліджував керченські катакомби та їхній розпис. Йому належить унікальне відкриття – поховання з точно відомою датою. Подальшою розробкою тема впливу степних кочовиків на грецькі колонії набула в дослідженнях М.І. Ростовцева. Він доходить до висновків, що грецькі міста-колонії на північному узбережжі Чорного моря на початок нової ери мали принципово нову культуру, яка склалася внаслідок симбіозу грецьких і варварських елементів. Вона за своїм рівнем нічим не поступалася досягненням еллінізму. Звичайно, Михайло Іванович був не так тісно пов'язаний з університетом Св. Володимира, як Ф.Г. Мищенко і Ю.А. Кулаковський. Проте саме в Києві у Ростовцева було пробуджено інтерес до питання, які в майбутньому стали головними в його науковому доробку.

Список використаних джерел

1. Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века : в 2 ч. / Владислав Бузескул. – Л. : Изд-во АН СССР, 1931. – Ч. 2. – 232 с.
2. Кулаковский А. Ю. Керченская христианская катакомба 491 г. / Юлиан Кулаковский // Материалы по археологии России. – СПб., 1891. – Вып. 6. – 41 с.
3. Кулаковский Ю. А. К вопросу об имени города Керч / Юлиан Кулаковский // CARISTHRIA. Сб. ст. по филологии и лингвистике в честь Ф. Е. Корша. – М., 1896. – С. 185–201.
4. Кулаковский Ю. А. Карта Европейской Сарматии по Птолемею. Приветствие XI Археологическому съезду / Юлиан Кулаковский // Избр. тр. по истории аланов и Сарматии / Юлиан Кулаковский. – СПб. : Алтея, 2000 – С. 277–303.
5. Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк. / Юлиан Кулаковский. – К., 1906. – 186 с.
6. Мищенко Ф. Г. К вопросу о географии и этнографии Геродотовой Скифии / Ф. Г. Мищенко // Киев. унів. изв. – 1882. – № 11. – С. 367–390.
7. Мищенко Ф. Г. К вопросу о Геродотовых скифах / Ф. Г. Мищенко // ЖМНП. – 1884. – № 6. – С. 157–172.
8. Мищенко Ф. Г. К вопросу о царских скифах / Ф. Г. Мищенко // Киев. старина. – 1884. – № 5. – С. 57–76;
9. Мищенко Ф. Г. Торговые отношения Афинской республики с царями Босфора / Ф. Г. Мищенко // Киев. унів. изв. – 1878. – № 7. – С. 74–494.
10. Ростовцев М. И. Амага и Тиргатао / Михаил Ростовцев // ЗОО. – Т. XXXII. – 1915. – С. 58–77.
11. Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России / Михаил Ростовцев. – СПб. : Изд-во Императ. Археол. Комиссии. – 1913. – 537 с.
12. Ростовцев М. И. Бронзовый бюст боспорской царицы и история Боспора в эпоху Августа / Михаил Ростовцев // Древности. Труды Моск. археологич. об-ва. – Т. XXV. – 1916. – С. 1–31.
13. Ростовцев М. И. Митрадат Понтийский и Ольвия / Михаил Ростовцев // Изв. Императ. Археологической Комиссии. – Вып. 23. – 1907. – С. 21–27.
14. Ростовцев М. И. Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре / Михаил Ростовцев // Известия Императорской Археологической Комиссии. – 1913. – Вып. 49. – С. 1–62.
15. Ростовцев М. И. Сириск, историк Херсонеса Таврического / Михаил Ростовцев // ЖМНП. – 1915, апрель. – Отд. V. – С. 151–170.
16. Ростовцев М. И. Скифия и Боспор / Михаил Ростовцев. – Л. : Тип. I Ленинград. Труд. Артели Печатников, 1925. – 622 с.
17. Ростовцев М. И. Страбон как источник для истории Боспора / Михаил Ростовцев // Сб. ст. в честь В. П. Бузескула. – Х. : 1914, – С. 366–380.
18. Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России / Михаил Ростовцев. – М. : Издат. дом "Книжная находка", 2002. – 160 с.
19. Скифский роман / под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М. : РОССПЭН, 1997. – 623 с.
20. Фролов Э. Д. Русская наука об античности / Эдуард Фролов. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1998. – 525 с.

А. Крижевський, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ИЗУЧЕНИЕ АНТИЧНЫХ ПАМЯТНИКОВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ ПРОФЕССОРАМИ УНИВЕРСИТЕТА СВ. ВЛАДИМИРА

Проанализированы исследования античных древностей Северного Причерноморья преподавателями Университета Св. Владимира. Внимание сосредоточено на работах Ф.Г. Мищенко, Ю.А. Кулаковского и М.И. Ростовцева. Выделены главные темы и сюжеты, интересующие университетских профессоров. Также были систематизированы научные достижения преподавателей университета по вопросам античной истории Северного Причерноморья и выделены основные методологические подходы к разработке этой проблематики.

Ключевые слова: Университет Св. Владимира, Федор Мищенко, Юлиан Кулаковский, Михаил Ростовцев, античные древности, Северное Причерноморье, греко-скифские отношения.

A. Kryzhevskiy, Postgraduate Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ANTIQUITIES RESEARCH OF THE NORTHERN BLACK SEA BY PROFESSORS OF SAINT VLADIMIR UNIVERSITY

This article analyzes the antiquities research of Northern Black Sea by professors of Saint Vladimir University. The attention is focuses on the Mishchenko's, Kulakovsky's and Rostovtsev's proceedings. Here established the main themes and subjects that interest the Kiev university professorship. There have been systematized scientific heritage of university professors in matters of ancient history of the northern Black Sea region and singled out the basic methodological approaches to the development of this issue.

Key words: Saint Vladimir University, Theodore Mishchenko, Julian Kulakovsky, Mikhail Rostovtsev, antiquities, Greco-Scythian relationships, Northern Black Sea.

УДК 94:327

І. Лукач, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ДЕРЖАВНОГО СЕКРЕТАРЯ США Е. РУТА (1905–1909) ТА ДОКТРИНА МОНРО

Розглянуто погляди Державного секретаря США Еліу Рута на роль та місце доктрини Монро в латиноамериканській політиці Сполучених Штатів. Автором також проаналізовано новий правовий підхід Рута до питань відносин з країнами Латинської Америки, основою якого ставало верховенство міжнародного права.

Ключові слова: США, Латинська Америка, Еліу Рут, доктрина Монро.

Досліджуючи еволюцію доктрини Монро в зовнішній політиці США напередодні Першої світової війни, варто відзначити плюралізм поглядів американських урядовців на можливі шляхи її розвитку та використання, перш за все у відносинах з регіоном, надважливим для національних інтересів Сполучених Штатів – Латинською Америкою. Поряд із відверто шовіністсько-мілітаристськими поглядами президента Теодора Рузвельта виділяється позиція Державного секретаря в 1905-1909 рр. Еліу Рута, який пропагував новий підхід до латиноамериканської політики країни, за яким в регіоні апріорі зберігався виключний політичний, економічний та культурний вплив Сполучених Штатів, але врегулювання спірних моментів вирішувалося б не силою зброї, а нормами законодавства. У даній статті здійснена спроба проаналізувати теоретичні погляди Еліу Рута на роль доктрини Монро в американській зовнішньополітичній традиції та його практичні кроки на терені дипломатії США.

Першочерговим джерелом дослідження поглядів Е. Рута на проблеми, пов'язані з доктриною Монро, є збірка його промов різних років з тематики відносин США з Латинською Америкою [8]. До сьогодні однією з найкращих розвідок з діяльності Рута на посаді Державного секретаря США залишається двотомна біографія авторства його особистого друга Ф. Джессепса [7]. Поодинокі згадки про місце доктрини Монро в діяльності та баченні Рута містяться в ряді праць американських істориків різних років [9, 12, 15]. В історіографії Рут постає непохитним прибічником дотримання доктрини Монро як основи безпеки та посилення економічної потужності як США, так і всього Американського континенту [4, р. 73]. В уявленні і пересічного американця, і правлячих кіл доктрина Монро та захист економічних і стратегічних інтересів США поставали нерозривними

поняттями. Лише вимушене втручання США у справи латиноамериканських країн, що перебували на межі дефолту та затяжної політичної кризи, могло убезпечити контроль виключно Сполучених Штатів за ходом будівництва та майбутнім режимом Панамського каналу. Тому американськими політичними експертами присутність військових сил США на Кубі чи в Домініканській Республіці, готовність до військових дій проти Німеччини та Великої Британії під час Венесуельської кризи 1902-1903 рр. розглядалися як необхідний захід для дотримання безпеки зони Панамського каналу. Президент Теодор Рузвельт у 1904 р. додав до доктрини Монро власну поправку, що дозволяла його країні навіть превентивне військове втручання з метою врегулювання адміністративних та фінансових негараздів [13].

Подібна політика викликала невдоволення в самих США та поглибила антиамериканські настрої в Латинській Америці. Це змушувало Рузвельта дистанціюватися від проголошеної ним же поправки. Ключова роль у розробці та втіленні нової політики Сполучених Штатів у регіоні належала новому Державному секретарю США Еліу Руту. Зайнявши крісло голови Держдепартаменту після смерті Джона Хея в липні 1905 р., успішний нью-йоркський адвокат Рут у свій перший робочий день знайшов на столі вітальну записку від президента Рузвельта зі словами: "Ласкаво просимо!.. Тепер я з радістю переказую Венесуелу та Санто-Домінго на Вас" [14, р. 191].

Ім'я Еліу Рута як колишнього Військового міністра США вже було вписане в історію латиноамериканської політики країни, оскільки саме він був реальним автором "поправки Платта" 1901 р., що ввійшла до тексту конституції Куби. Поправка обмежувала суверенітет формальної незалежної Куби в питаннях зовнішньої політики та державного боргу. За нею ж Сполучені Шта-

ти отримували право на безстрокову оренду військово-повітряної бази в Гуантанамо [3, с. 159-160]. Рут назвав поправку "доктриною [Монро] в якості міжнародного принципу" [16, р. 219]. Рут був переконаний, що "головна мета дипломатії – утримувати країну подалі від неприємностей" та підтримувати "порядок за її кордонами" [9, р. 50]. Практичні кроки Еліу Рута на посаді Державного секретаря США виразно демонструють його відданість положенням доктрини Монро, що мала стати основою нового конструктивного діалогу з країнами Латинської Америки. Його підхід до вирішення проблемних питань у відносинах втілював загальноприйняте уявлення про те, як має діяти на міжнародній арені "цивілізація", яку власне США й прагнули поширити на своїх південних сусідів. Фактично Рут, встановлюючи певні детермінанти "цивілізованого" суспільства та, як наслідок, виключаючи приналежність до таких тих країн, що не відповідали цій моделі, виправдовував право на інтервенцію в ряд країн Латинської Америки. Новий очільник зовнішньополітичного відомства дотримувався курсу свого попередника. Відповідно до проголошеної Хеєм доктрини "відкритих дверей" та рівних можливостей на ринках Китаю в 1908 р. був підписаний договір Рута-Такахіри, що врегулював відносини США з Японією. Незмінними залишилися й ключові завдання латиноамериканського вектору. Проте змінювалася власне стратегія досягнення пріоритетних цілей. Рут у новій для себе царині взяв курс на скоординоване співробітництво та досягнення порозуміння, не шукаючи розбрату та швидких перемог. Подібний підхід характеризував і всю його діяльність на посаді Державного секретаря США [9, р. 50-51].

На початку ХХ ст. Латинська Америка перетворювалася на арену економічного протистояння США та європейських держав. Величезні багатообіцяючі ринки збуту та сировинні ресурси даного регіону були вкрай важливим для неухильно зростаючого промислового виробництва по обидва боки океану. У даному контексті Державний секретар Рут виразно розумів важливість прихильної до США суспільної думки серед латиноамериканців, що виключало сплески расизму та зухвалих військових інтервенцій з боку самих Сполучених Штатів. Пріоритетним шляхом для дотримання стабільності в регіоні, а таким чином і збереження політичної та економічної гегемонії США, було забезпечення підтримки міцних проамериканських урядів, які б власними силами утримували порядок та сталий розвиток у кожній окремій країні [6, р. 35]. Будучи фахівцем з міжнародного права, Рут задля досягнення даної мети покладався на дотримання закону. Таким чином, відбувся трансфер таких традиційних американських цінностей та основ "цивілізації" як мирний міжнародний діалог, верховенство права, рівність рас та культур на весь латиноамериканський світ.

З приходом Рута на посаду голови Держдепартаменту латиноамериканська політика США стала більш активною та енергійною, з особливим акцентом на економічному аспекті – збільшувався обсяг американських інвестицій та товарообігу, що мало сприяти розвитку регіону. Складалося враження, що новий Держсекретар відверто симпатизував народам Латинської Америки, вважаючи своїм обов'язком "допомогти всім друзям в ім'я загального процвітання та спільного зростання" [1, с. 194]. США пильно стежили за внутрішньополітичним та економічним життям у всіх державах регіону. У випадку відверто нестабільного та загрозового для економіки та безпеки США розвитку подій, як це було у Венесуелі та Домініканській Республіці, Вашингтон вдавався до інтервенції, яка не перетворювалася на захоплення

чи приєднання територій. Рут, як, власне, й сам президент Т. Рузвельт, вважав відкриті військові втручання вкрай небажаним засобом впливу та виконання стратегічних завдань США в регіоні, оскільки вони потребували чисельних коштів та створювали негативний образ Сполучених Штатів серед латиноамериканців. Відтепер Держдепартамент США на чолі з Еліу Рутот прагнув до забезпечення стабільності в регіоні через партнерські відносини з лояльними до Вашингтону урядами латиноамериканських країн. Рут був прибічником врегулювання міжамериканських конфліктів шляхом переговорів, де США воліли виступати в якості посередника, не втрачаючи при цьому лідерства серед сусідніх республік. Таким чином, можна говорити про те, що Держсекретар Рут стояв біля витоків "політики доброго сусіда".

Виключною подією в історії відносин США з Латинською Америкою можна вважати турне Еліу Рута країнами Південної та Центральної Америки в 1906 р. – крок безпрецедентний для діючого Державного секретаря [12, р. 235]. У своїх публічних виступах Рут неодноразово згадував доктрину Монро, наполягаючи на тому, що інтервенція стане крайнім засобом. Стартовою точкою для представлення нового курсу Вашингтона стала третя Міжамериканська конференція в Ріо-де-Жанейро в 1906 р. Конференція була скликана за ініціативи президента США Рузвельта, який прагнув відновити позитивну репутацію своєї країни серед латиноамериканців. Особливої значущості конференції надала саме присутність Е.Рута, хоч і не в якості офіційного делегата. У своєму виступі 31 липня 1906 р. Рут закликав до створення "дорожньої карти", що склала б основу нових відносин США з регіоном, наполягаючи на взаємних поступках та виконанні обов'язків, в тому числі – Сполученими Штатами, таким чином не нав'язуючи певні вимоги виключно латиноамериканським партнерам. Рут, добре усвідомлюючи пріоритетність та великі перспективи політики добросусідства, прагнув нівелювати збитки у відносинах з Латинською Америкою, завдані "великим кийком" Рузвельта та військовими інтервенціями. Слід зазначити, що в своїй промові Рут уникав словосполучення "доктрина Монро", очевидно, залишаючи його для слухачів у США, а не за кордоном [12, р. 247]. Він виголосив принцип рівності суверенітетів, запевнивши присутніх, що США прагнуть "незалежності та рівних прав для найменших та найслабших членів родини націй та такої ж поваги, як до найбільшої імперії, що стане запорукою недопущення пригнічення слабого сильним" [8]. Разом із тим Держсекретар дотримувався букви доктрини Монро та поправки Рузвельта, не поступаючись прерогативами США в регіоні перед заокеанськими імперіями. Один із найпомітніших критиків доктрини, Хірам Бінгем, назвав тези Рута в Ріо "доктриною Монро в найкращому її втіленні" [5, р.134]. Держсекретаря США проголосили почесним президентом конференції, а приміщення, де вона відбувалася, згодом перейменували в "палац Монро" [15, р. 194].

Промова Рута на Третій міжамериканській конференції та переговори з лідерами окремих країн склали платформу для укріплення міждержавних відносин та дали новий імпульс панамериканському руху. У Вашингтоні була складена чітка стратегія діяльності та перелік завдань американської делегації під час турне: створення бюро американських республік, спрощення режиму митних та консульських зносин, розробка конвенцій, пов'язаних з авторським та патентним правами, договорів відносно санітарно-карантинних служб. Наголошувалося й на укріпленні комерційних позицій США, зокрема Пан-американської залізниці [10]. Під час поїздки Південною Америкою Рут неодноразово повто-

рював ключову тезу нової політики США в Латинській Америці, що вперше пролунала саме в Ріо-де-Жанейро: прогрес та співпраця на теренах Західної півкулі під керівництвом Сполучених Штатів [7, р. 479-480].

Наступним пунктом призначення після Бразилії в турне Рута став Уругвай, де 10 серпня 1906 р. він виступив з промовою. Міністр закордонних справ Уругваю Хосе Ромеу, представляючи Рута публіці, охарактеризував доктрину Монро як "гарантію суверенітету та...запоруку стабільності зростаючої республіки" Уругваю. У відповідь Рут погодився, що саме доктрина Монро сприяла забезпеченню автономії, необхідної латиноамериканським націям для розвитку власних урядів. Він назвав доктрину "заявою перед всім світом про здатність латиноамериканців до державотворення" [8]. Рут також відвідав Аргентину, Чилі, Перу, Колумбію та Панама, де, проводячи зустрічі з місцевими високопосадовцями та виступаючи з промовами, не переставав наголошувати на виключно дружньому ставленні Сполучених Штатів до держав Латинської Америки.

Рут був прибічником врегулювання міжамериканських конфліктів шляхом переговорів, де США воліли виступати в якості посередника, не втрачаючи при цьому лідерства серед сусідніх республік. Його заслугою можна вважати проведення в 1907 р. у Вашингтоні мирної конференції держав Центральної Америки, серед яких постійно спалахували локальні конфлікти. Найсуттєвішим підсумком конференції стало утворення Центральноамериканського Міжнародного суду для розгляду всіх питань, які сторони не могли вирішити самостійно [1, с. 201]. До досягнень американської дипломатії та особисто Е.Рута можна віднести участь 17 держав Центральної та Південної Америки у Гаазькій конференції миру 1907 р. У контексті розгляду поглядів Рута на доктрину Монро важливою даною подія є з огляду на позицію висловлену ним відносно проблеми державних боргів ряду латиноамериканських країн, що стали причиною кризи у Венесуелі та Санто-Домінго кількома роками раніше. Рут несподівано став на захист т. зв. "доктрини Драго" – за ім'ям Міністра закордонних прав Аргентини Луїса М. Драго, який виступав проти силових методів стягнення боргів, що виникли на основі державних позик. Сам він охарактеризував власну позицію як економічний додаток до доктрини Монро, що мала бути розширена та зміцнена завдяки принципу рівності держав у міжнародному праві [10]. Однак принцип Драго виключав можливість агресії як такої, в тому числі – з боку США. Держсекретар Рут в Гаазі запропонував вносити подібні майнові суперечки на розгляд міжнародного арбітражу, не виключаючи при цьому можливість інтервенції в разі неспроможності досягнення порозуміння правовим шляхом, чого не було в оригінальній концепції Драго. Ряд представників латиноамериканських країн під негласним проводом самого ж Драго голосував проти пропозиції Рута. Зрештою була прийнята т.зв. конвенція Драго-Портера (за ім'ям американського делегата на конференції) про обмеження застосування сили для витребування довірчих боргів [2, с. 12].

Найповніше власні теоретичні міркування відносно історичної ролі та майбутнього доктрини Монро Еліу Рут висловив у 1914 р., виступаючи з вітальною промовою на щорічному зібранні Американського товариства міжнародного права, головою якого на той час був. 1914 рік для всього світу став роком руйнації міжнародної політичної системи та початку світової війни, а для США позначився також відкриттям Панамського каналу. Сенатор Рут заявив: "Очевидно, що спорудження Панамського каналу підкреслює практичну потребу в доктрині Монро, що поширюється на всі території навколо

Карибського моря та поблизу від Панамської затоки" [14, р. 121]. Рут пригадав історичний фон, на якому постанала доктрина та відзначив, що, хоча нинішня політична картина світу суттєво відрізняється, доктрина Монро "задекларувала загальний принцип на майбутнє... та стала загальним правилом поведінки для всіх наступних поколінь американців". Рут наголошував на повному її дотриманні всіма американськими дипломатами та урядовцями та підтримці з боку суспільства. Ним особливо підкреслювалася важливість прийняття доктрини Монро з боку європейських великих держав, хоча й визнавалося, що вона не є частиною міжнародного права. Колишній держсекретар також зазначив, що доктрина Монро залишається політичною догмою лише Сполучених Штатів, оскільки є "декларацію, засновану на праві нації на самозахист і не може бути перетворена на спільну чи загальну декларацію Американських держав" [14, р.105-109]. Тим паче, Рут добре розумів, що, реальна дія, як власне доктрини Монро, так і поправки Рузвельта, не виходила за межі Центральної Америки та Карибського басейну. У 1916 р., в розпал світової війни, Рут, знову виступаючи перед членами Американського товариства міжнародного права, зазначив: "Чи матимуть Сполучені Штати близьку можливість або тривалу здатність дотримуватися доктрини Монро, лежить у невизначеному майбутньому. Хід війни визначить, чи доведеться стати на оборону доктрини або зректись її" [14, р. 425].

Такими чином, аналізуючи місце доктрини Монро в поглядах та практичній дипломатії Державного секретаря США в 1905-1909 рр. Е. Рута, можна дійти висновку, що вона залишалася одним з важливих знарядь у зовнішньополітичному арсеналі Сполучених Штатів, відповідно до викликів початку ХХ ст. – відкриття між-океанського каналу під контролем США та краху всього світоустрою унаслідок Першої світової війни.

Список використаних джерел

1. Кравченко І.Н. Дипломатическая история США (1877–1919) / И. Н. Кравченко. – М., 2002.
2. Дипломатический словарь / гл. ред. А. А. Громько, И. Н. Земсков, В. М. Хвостов. – М., 1971. – Т. 2.
3. "Поправка Платта" // История США : хрестоматия / сост. Э. А. Иванян. – М., 2007.
4. From Theodore Roosevelt to FDR: Internationalism and Isolationism in American Foreign Policy / ed. by D. Rossini. – Edinburgh, 1995.
5. Bingham H. The Monroe Doctrine: An Obsolete Shibboleth / H. Bingham. – New Haven, Conn., 1913.
6. Hannigan R. E. The New World Power: American Foreign Policy, 1898–1917 / R. E. Hannigan. – Philadelphia, 2002.
7. Jessup Ph. C. Elihu Root / Ph. C. Jessup. – New York, 1938.
8. Latin America and the United States. Addresses by Elihu Root [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.org/stream/latinamericaandt29003gut/pg29003.txt>
9. Leopold R. W., Handlin O. Elihu Root and the Conservative Tradition / R. W. Leopold, O. Handlin. – Boston, 1954.
10. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. – 1903. – Р. 1–5 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=turn&entity=FRUS.FRUS1903.p0085&id=FRUS.FRUS1903&isize=M>
11. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. – 1906. – 2. – Р. 1566-67 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=turn&entity=FRUS.FRUS1906v02.p0750&id=FRUS.FRUS1906v02&isize=M>
12. Perkins D. A History of the Monroe Doctrine / D. Perkins. – Boston, 1955.
13. Roosevelt T. Fourth Annual Message. December 6, 1904 [Електронний ресурс] / T. Roosevelt – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29545>
14. Roosevelt T. Addresses on International Subjects / T. Roosevelt ; ed. by R. Bacon, J. Brown Scott. – Cambridge, 1916.
15. Schoultz L. Beneath the United States: A History of U.S. Policy toward Latin America / L. Schoultz. – Cambridge, Mass., 1998.
16. Sexton J. The Monroe Doctrine: Empire and Nation in Nineteenth-Century America / J. Sexton. – New York, 2011.

И. Лукач, асп.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ЛАТИНОАМЕРИКАНСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЕКРЕТАРЯ США Э. РУТА (1905–1909) И ДОКТРИНА МОНРО

В статье рассмотрены взгляды Государственного секретаря США Элиу Рута на роль и место доктрины Монро во внешней политике Соединенных Штатов. Автором также проанализирован новый подход Рута к вопросам отношений со странами Латинской Америки, основой которого становилось верховенство международного права.
Ключевые слова: США, Латинская Америка, Элиу Рут, доктрина Монро.

I. Lukach, Graduate Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

U.S. SECRETARY OF STATE ELIHU ROOT'S (1905–1909) LATIN-AMERICAN DIPLOMACY AND THE MONROE DOCTRINE

The article considers United States Secretary of State Elihu Root's vision of the Monroe Doctrine as a vital and insistent rule of foreign policy. The author also analyzes Root's new legalist approach to the U.S.-Latin American relations, based on the supremacy of international law.
Key words: the USA, Latin America, Elihu Root, the Monroe Doctrine.

УДК 94(477) 329:366.632

А. Магурчак, канд. іст. наук, докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПИТАННЯ УНДО У СВІТЛІ ЛИСТУВАННЯ АНДРІЯ ЖУКА І РОМАНА ПЕРФЕЦЬКОГО ПРОТЯГОМ 1925–1926 РОКІВ

Присвячено епістолярію між Андрієм Жуком і Романом Перфецьким, в якому висвітлюється ставлення до Українського національно-демократичного об'єднання на протязі 1925–1926 рр. Проаналізовані статті А. Жука, які були опубліковані в "Українському прапорі", в яких розглядалась політична ситуація в Галичині у контексті взаємин з УНДО. Показана еволюція поглядів А. Жука на УНДО від сприйняття до розчарування. Використані архівні матеріали з канадського особового фонду А. Жука.

Ключові слова: Андрій Жук, Роман Перфецький, УНДО, закордонний центр, "Український прапор", Галичина.

Після поразки визвольних змагань ЗУНР значна частина провідних її діячів опинилась на еміграції і зокрема Євген Петрушевич, який у Берліні утворив так званий закордонний політичний центр західноукраїнської еміграції. В іншому українському еміграційному осередку, а саме у Відні проводив активну діяльність Андрій Жук (1880–1968), який, народившись на Полтавщині, у 27 років змушений був емігрувати до Галичини де брав активну участь у суспільно-політичному житті краю. З початком Першої світової війни він переїжджає до Відня, де перебував до 1930 р., і входить до Президії Союзу визволення України. Серед представників закордонного політичного центру яскраво виділялась постать Р. Перфецького (1880–1944) – українського громадсько-політичного діяча Галичини, члена секретаріату ЗУНР, заступника державного секретаря внутрішніх справ. На еміграції був активним учасником групи Української Народної Трудової Партії (далі УНТП) і при цьому очолював у Відні Західноукраїнське товариство Ліги Націй.

В історіографічному плані дана тематика фактично не досліджувалась, не дивлячись на те, що на сьогодні по персоні А. Жука написано дві кандидатські дисертації [1]. Водночас окремі аспекти даної проблематики висвітлювались у працях, які присвячені суспільно-політичній ситуації у міжвоєнній Галичині [2]. Джерельною базою даного дослідження виступає особовий фонд Андрія Жука, який зберігається в Канадському Національному архіві. Відповідно на основі архівних матеріалів автор ставить за мету проаналізувати листування між політиками, в якому висвітлюється проблематика Українського національного демократичного об'єднання (далі УНДО).

Із утворенням 11 липня 1925 р. УНДО, до якого увійшли Українська Трудова Партія (далі УТП) і Українська Партія Національної Роботи (далі УПНР) політична ситуація у Галичині змінилась. Відповідна була реакція із середовища західноукраїнської еміграції. Своїми думками про утворення УНДО А. Жук ділився у листі від

14 липня 1925 р. до Р. Перфецького. Крім того, він отримав інформацію від К. Левицького про створення нового об'єднання і його платформи, яка збігалася із проектом А. Жука щодо скликання закордоном з'їзду української еміграції. Андрій Жук не поспішав радіти створенню УНДО навіть не дивлячись на те, що були відхилені так звані "тези української національної політики", які в одному із своїх пунктів передбачали співробітництво з польською владою. На переконання А. Жука, більша частина членів УНДО негативно ставилась до закордонного центру і еміграційного осередку зокрема. Визнавав, що із утворенням УНДО створились нові політичні обставини, які вимагають "оглядності і вичікування". Тому пропонував Р. Перфецькому утриматись від публікації його статті "З приводу консолідаційних заходів в краю" в "Українському прапорі" – органі, який фінансував Є. Петрушевич, щоб не загострювати відносини із УНДО. У випадку опублікування його статті бажав, щоб редакція умістила примітку, яку підготував А. Жук. У ній зазначалось, що редакція вітає консолідаційні процеси в Галичині, і, як наслідок, утворення УНДО, але при цьому визнає, що частина УНДО підтримує програмний документ під назвою "тези української національної політики", а тому "мусимо також з приємністю зазначити, що за основу об'єднання національно-демократичних елементів взято організаційні установи УНТП, другими словами, що всі інші елементи, які стоять поза сею партією входять в нею персонально, ліквідовуючи свої особні організації, сама ж УНТП лишається непорушною і тільки зміняє свою назву та приймає привізорочну платформу, на основі якої має бути вироблена і прийнята нова програма, що відповідає більш-менш становищу, яке зайнято в цій статті" [3].

Не дивлячись на все це, в "Українському прапорі" була опублікована стаття А. Жука "З приводу консолідаційних заходів в краю", в якій автор дав вичерпну оцінку тогочасної політичної ситуації в Галичині і окрес-

лив перспективи об'єднавчих процесів [4]. Дана стаття А. Жука отримала позитивні відгуки у редакції "Українського прапора". Центральне місце статті А. Жук присвятив аналізу "тез української національної політики" і внутрішній кризі УНТП. Критично висловлювався відносно пункту, де не відкидалась співпраця з польською владою в політичних і економічних сферах: "другими словами політичне співжиття з Польщею і союз з нею, – хіба не для "скріплення" політичних стремлінь другої частини нації й не для "ослаблення" польського окупаційного режиму!" [4]. Критикує авторів "тез" за те, що вони ігнорують західноукраїнський політичний центр. Додаючи до цього, що крім дуже "обширно закрової статистики", "тези" мало містять позитивного. Звідси не можуть бути програмним документом нової партії, оскільки, на переконання А. Жука, це було би кроком назад, як з точки зору політичної думки, так і самої політичної організації. Ще одним аргументом А. Жука щодо неприйняття "тез" за основу партійної програми нового об'єднання є різні світоглядно-політичні орієнтири членів майбутнього утворення. Для А. Жука було очевидним те, що "тези" не визначають ніякого шляху для української національної політики, тільки заставляють її тупцювати ся на одному місці. Вони зв'язали б політичне об'єднання по руках і ногам і відкинути наше політичне життя далеко назад, замість посунути його наперед" [4]. Натомість Р. Перфецький, зробивши кілька примірників статті А. Жука, надіслав її до Галичини.

Напередодні створення УНДО обидва політики активно обговорювали об'єднавчі процеси весни-літа 1925 р. в Галичині між УТП і УПНР. Р. Перфецький у листі до А. Жука від 8 липня 1925 р., аналізуючи переговори між УТП і УПНР, наголошував, що так звана група "Загравістів" і "Діла", маючи спільний інтерес, воліють отримати владу в майбутньому об'єднанні і тим самим усунути так звану "Незалежну групу" як опору для Є. Петрушевича: "Опанування проводу в краю для них і тим важче, щоби в свої руки дістали також ті хоч невеликі фонди, які дав П[резидент]т ще у Відні та всі сподівання дальші фонди" [3]. Не виключав перемогу "загравістів" і групи "Діла", які дотримувалися "тез". Тому, знаючи антипольську позицію самого А. Жука, Р. Перфецький резюмував: "Ні Петрушевичові, ні нам не може бути по дорозі з цими панамі і буде те, що ми передбачували у Відні через весь час від рішення Ради Амбасадорів, – офіційний край фактично вступить на легальщину, а опанують його як раз ці елементи, що тепер добиваються власти" [3]. Далі накреслив план, який передбачав підпільну діяльність в краю і створення підрозділів революційної організації на базі Комітету оборони західноукраїнських земель (далі КОЗУЗ), пропонуючи зайнятись цим питанням самому А. Жуку як члену КОЗУЗ, до того ж заручаючись підтримкою Є. Петрушевича. Але вже через кілька днів, отримавши відомості про створення УНДО, Р. Перфецький змінив свої оцінки щодо ситуації в краю. Зокрема це простежується у його листі до А. Жука від 12 липня 1925 р. Він писав: "Спільними силами Берліна і Відня вдалося отже "тези української національної політики", виготовлені Загравістами, повалити і як бачиш з долученої в прилозі "платформи" сего об'єднання, яка прийнята зістала в краю, ідеологічна основа сего об'єднання є приємлива" [3].

Натомість А. Жук у своїй черговій статті "З хворої голови на здорову", яка була опублікована 15 травня 1925 р в "Українському прапорі", продовжував обговорювати політичну ситуацію в Галичині. Причиною появи роздумів А. Жука стала стаття "Під Великдень" у "Новому Часі". Автор останньої, аналізуючи партійні перипетії в Галичині, охарактеризував їх як "цвинтарний

спокій", і при цьому дорікаючи Парламентській Репрезентації. А. Жук вважав, що такий підхід автора "Нового часу" був несправедливим, і навпаки підтримав поважну інституцію: "Парламентська Репрезентація мимо значних внутрішніх різниць у своїй національній частині проявила не тільки внутрішню солідарність на вні, чого починає бракувати нашим галицьким партіям, але й виказала багато доброї волі для внутрішнього об'єднання наших національних сил по обох боках так званого "сокольського кордону" [5]. Натомість А. Жук переконував, що вина в існуванні "сокальського кордону" належить галицьким партіям, які у "своїх політичних змаганнях або не виходили з галицьких меж, або занадто далеко сягали, гублячи почуття дійсності, а в своїй практичній діяльності не могли спромогтися на спільне репрезентаційне тіло, йдучи кожна поодинокі" [5]. Крім того, відкидав закиди, що Парламентська Репрезентація не була об'єднавчим центром. На переконання А. Жука, не було що "об'єднувати і цементувати", оскільки серед галицьких партій був ідейний розбрат, а "партійна конкуренція так далеко заходить, що немає місця для об'єднаної праці, не тільки політичної, а навіть гуманітарної" [5]. Тому, за визначенням А. Жука, автор "Нового часу" перекладає вину з хворої голови на здорову. Водночас піддавав сумнівам об'єднавчий процес між "загравістами" і УПНР, про який писав "Новий час". У принципі, А. Жук не був проти об'єднавчих процесів, які б згуртували українські національні сили на західноукраїнських землях. Але ті процеси, які відбувалися у цей час в Галичині, переконаний А. Жук, носили скоріше тактичний характер, ніж стратегічний. Суть останнього А. Жук уявляв так, щоб "політичне життя наше не мало відокремленого характеру в Галичині від решти українських земель під Польщею і щоб різні політичні угруповання мали спільний політичний центр" [5]. Відносно Парламентської Репрезентації, то А. Жук ще раз підкреслив, що вона не могла стати об'єднавчим центром, через свій територіальний і політичний характер, і внутрішньо партійні галицькі відносини не сприяли цьому. В кінці своєї статі закликав перестати перекладати вину одних на інших, і при цьому нагадував, що західноукраїнська еміграція є позитивним чинником в політичному життю і сповідає конкретну ціль – відновлення незалежної західноукраїнської держави.

Проблематика УНДО була однією із центральних тем на сторінках "Українського прапора" і "Ради". У своєму листі до Р. Перфецького А. Жук зазначав, що "Український прапор" визнав, що платформа УНДО відповідає інтересам усієї української суспільності, а натомість "Рада" створює враження, що є органом УНДО. Та й сам Є. Петрушевич підтримував платформу УНДО, заявляючи це на сторінках американської "Свободи". Така ситуація щодо одобрення політики УНДО була для А. Жука дивною. Оцінюючи із стратегічної точки зору політичну ситуацію на еміграції і на західноукраїнських землях, А. Жук був більш обережним відносно УНДО: "Таке ангажування з УНДО поперше, в'яже руки при необхідній критиці, як тої платформи, так і діяльності УНДО, яка безумовно буде потрібна, а крім того, робить медвежу послугу для заходів матеріального характеру, бо там звідки ждемо помічі, цілком негативно ставляться до УНДО і політичної діяльності опертої на його платформі з певністю не будуть попірати" [3]. Негативні емоції і здивування викликала в А. Жука реакція Є. Петрушевича на його ставлення до проблем взаємин закордонного центру із галицьким політикумом. Зокрема, А. Жук у листі про це писав так: "Чоловік [тобто А. Жук – А. М.] в найліпших інтенціях, цілком лояльно ділиться з сво-

їми планами і проектами, щоб справді допомогти, а Пр[е]зидент приймає це за змову проти нього! Тим більш мене це дивує, що втім, що я написав в письмі не було нічого нового, бо більш-менше те саме я йому особисто говорив в часі його побуту у Відні" [3]. Також поділився інформацією з Р. Перфецьким про зустріч у Відні з головою УНДО Д. Левицьким, якого переконавав порозумітися з Є. Петрушевичем, беручи за основу його проект. Саму зустріч з Д. Левицьким, упевнений А. Жук, Є. Петрушевич також міг сприйняти вороже.

У своєму черговому листі від 11 вересня 1925 р. до Р. Перфецького А. Жук зазначав, що він отримав повідомлення, що галицький політикум, особливо УНДО, негативно сприйняли платформу, запропоновану Є. Петрушевичем, оскільки вона, за їхніми переконаннями, не відповідає настроям у краю. До цього додавались звинувачення галицькими діячами Є. Петрушевича у політичному банкрутстві і радянофільських позиціях. Не дивлячись на все це, А. Жук визнавав, що завдяки позиції Д. Левицького на засіданні ЦК УНДО не була прийнята резолюція про розірвання співпраці із закордонним центром. Натомість УНДО висувало вимогу, за якою закордонний центр повинен визнати за УНДО керуючу політичну силу в Галичині, а "закордонне представництво може бути тільки його енамацією, виконуючим органом" [3]. Інформатор А. Жука у Галичині повідомляв його про те, що відносини між закордонним центром і УНДО можуть загостритись і нашкодити консолідаційним процесам на західноукраїнських землях, і самим "закордонцям", які не знали настроїв у краю. У листі до Р. Перфецького А. Жук повідомляв, що відомості з Галичини є достовірними, а тому "інформація свідчить, що закордонці дійсно відірвані від того краю, з яким мали і хочуть мати діло, а іншого краю, інших людей не мають за собою і є цілковито ізольованими" [3]. В іншому випадку, на думку А. Жука, перед закордонним центром постає дилема, або визнати остаточне верховенство УНДО в Галичині, або створити нову організацію із планом самостійної роботи на українських землях. Саме до створення нової партії схилився Андрій Жук.

Питання УНДО стало предметом розбрату серед членів закордонного центру. Так, у листі від 19 вересня 1925 р. Р. Перфецький писав про ворожі стосунки із найближчим оточенням Є. Петрушевича. На що А. Жук переконував Р. Перфецького не сприймати поради оточення Є. Петрушевича. "Йому [тобто найближчому прихильнику Є. Петрушевича – А. М.] не повезло взяти Президента в шори, що Президент вислав до краю запропонований мною проект взаємовідносин, чого Дмитро не сподівався. – писав А. Жук. – Він думав, як казав нам у Відні, що вже обговорив і залагодив з Президентом, тим часом показалося, що ні!" [3].

Також А. Жук висловлював свою думку щодо переговорної тактики Є. Петрушевича із УНДО. Зокрема він наголосив, що представники від УНДО повинні письмово конкретизувати свої пропозиції, а Є. Петрушевич зі своєї сторони може піти на поступки і усунути зі свого проекту менш важливі речі, які дратують протилежну сторону.

Крім того, А. Жук у своєму не висланому листі від 20 жовтня 1925 р. до Р. Перфецького зауважував, що потрібно мати на увазі, що крім УНДО є ще інші політичні сили, з якими можна "зробити пакт". Пропонував "Селянський Союз", який, за його твердженням, може стати базою для нової політичної організації на західноукраїнських землях.

Тематика УНДО знайшла своє продовження і в подальшому листуванні політиків. Р. Перфецький у листі від 5 грудня 1925 р. до А. Жука зазначав, що переговорний процес Є. Петрушевича із УНДО фактично призуп-

инений, оскільки останні не хотіли йти на компроміси. Відповідно "годі буде Президентові відступати від принципів і коли треба звести боротьбу про них то муситься її вести. Лише приходиться вона в дуже важких для нас обставинах, бо наші противники в краю не перебирають в средствах" [3].

В наступному 1926 р. проблематика УНДО також була однією із центральних тем в епістолярній спадщині А. Жука. Відповідаючи Р. Перфецькому у листі 17 травня 1926 р. на поточні громадсько-політичні питання, А. Жук заторкнув ситуацію в Галичині. Зокрема він критикував УНДО вважаючи, що дане об'єднання не дасть бажаного ефекту українському визвольному рухові, і пропонував, "чим скоріше розірвати із запліснявілим галицьким болотом, образ якого уявляє зараз УНДО і взятися до організації живих суспільних сил, на нових соціально-політичних основах" [6]. У розумінні А. Жука до нової політичної організації може увійти частина членів УНДО, повністю Селянський Союз і Народна Воля. Таким чином створити західноукраїнське селянське робітниче утворення. Об'єднавчим процесом зміг би зайнятися КОЗУЗ, який підтримує політичні зв'язки з Є. Петрушевичем, а той відповідно через КОЗУЗ втілював би свої політичні плани.

Політичні процеси в осередку УНДО відбувались неоднозначно, що призвело до утворення в середині об'єднання опозиції. Про це Р. Перфецький повідомляв А. Жука у листі від 14 листопада 1926 р. На опозиційну частину УНДО Р. Перфецький робив ставку для створення нової партії в Галичині. Водночас А. Жук не підтримував таких намірів Р. Перфецького. Натомість розглядав внутрішню кризу УНДО як передачу влади з одних рук в інші, але не був переконаний, що політика УНДО від цього зміниться. При цьому він вважав, що опозиція повинна вести таку політику, щоб "не опинитися поза УНДО. Коли б така небезпека існувала, тоді нічого не лишиться іншого, як відновити УНТП, пробувати перетворити УНДО в союз партій, притягаючи цього радикалів і інші угруповання" [6]. Повідомляв, що відносно кризи УНДО готує статтю до "Українського прапора", яку передасть Є. Петрушевичу, але для цього йому бракує достовірних планів і цілей опозиції і просив допомоги у Р. Перфецького. Останній відгукнувся на прохання А. Жука. Про це яскраво свідчить його лист від 19 листопада 1926 р.

В кінці листопада 1926 р. А. Жук у листі до Р. Перфецького наголошував, що коли до опозиції в УНДО не будуть застосовані санкції організаційного характеру, не потрібно опозиції самій виходити з партії, а треба з "великою енергією провести фракційно-організаційну роботу в лоні УНДО, коли опозиція до своєї ставиться серйозно" [6]. У випадку недотримання такої тактики опозиція втратить людей. Крім того, вважав, що опозиційній частині не потрібно створювати на даний момент партію, оскільки для цього не було підготовлено ґрунт. До того ж опозиційні діячі УНДО "слухно, чи не слухно мають марку збанкрутованих політиків, без всякого зв'язку з масами" [6]. А. Жук мало вірив у варіант, за яким опозиція створить нову партію, оскільки був невдоволений її платформою, яку він трактував як ліву і революційну: "Мені здається, що політична активність більшості членів Групи обратно пропорційна революційності платформи" [6]. Тому радив опозиційній групі не виходити з УНДО, а пізніше "виховувати своїх однопідумців серед молодого покоління, щоб старушки були тільки для окраси та придбавши відповідну кількість рухливого, нового елемента, пізніше спробувати переведення тих планів, які тепер скраховали" [6].

В останньому листі 1926 р. до Р. Перфецького А. Жук визнав, що в Галичині фактично сформувалася нова організація, не маючи на увазі Незалежну групу УНДО, яка "для певних чинників є дуже приємлива, більш цінна, ... і що на цю організацію мусить бути звернена їхня увага і підтримка. Думаю, що тут скоріше треба шукати пояснення поступування тих чинників супроти нашої сторони, коли це поступування дійсно зазнало змін" [6].

Отже, після окупації Галичини польськими військами розпочались довготривалі об'єднаних процеси серед галицького демократичного середовища, які оформились у створення УНДО. А. Жук як один з представників емігрантського середовища Відня висловлював свої думки щодо об'єднання українських демократичних сил. На початках він вітав створення УНДО, але з певною обережністю, оскільки прослідкував тенденції співробітництва з поляками. Пізніше, розчарувавшись у політиці УНДО, схилився до думки створення нової політичної організації в Галичині, яка б співпрацювала із закордонним центром.

А. Магурчак, канд. іст. наук, докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВОПРОС УНДО В КОНТЕКСТЕ ПЕРЕПИСКИ АНДРЕЯ ЖУКА И РОМАНА ПЕРФЕЦКОГО В ТЕЧЕНИЕ 1925–1926 ГОДОВ

Посвящается эпистолярно-журнальному переписке между Андреем Жуком и Романом Перфецким, в которой освещается отношение к УНДО в 1925–1926 гг. Проанализированы статьи А. Жука, опубликованные в "Украинском прапоре", в которых рассматривалась политическая ситуация в Галичине в контексте взаимоотношений с УНДО. Показана эволюция взглядов А. Жука на УНДО – от восприятия к разочарованию. Используются архивные материалы из канадского личного фонда А. Жука

Ключевые слова: Андрей Жук, Роман Перфецкий, УНДО, заграничный центр, "Украинский прапор", Галичина.

A. Magurchak, PhD (equiv. in History), Applicant for Doctor of History Degree
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UNDA QUESTION IN THE LIGHT OF CORRESPONDENCE BETWEEN ANDRIY ZHUK AND ROMAN PERFETS'KYI 1925–1926

The publication is dedicated to the correspondence between Andriy Zhuk and Roman Perfets'kyi, which highlights the attitude towards the Ukrainian National Democratic Association during the years of 1925–1926. Analysed articles A. Zhuk, which were published in the "Ukrainisky prapor" in which a political situation in Galychyna was examined in the context of mutual relations from UNDA. The evolution of A. Zhuk's views on UNDA from perception to disappointment is presented. The archived materials are used from the Canadian personal fund of A. Zhuka.

Key words: Andriy Zhuk, Roman Perfets'kyi, UNDA, oversea center, "Ukrainisky prapor", Galychyna.

УДК 94 (728)

О. Машевський, д-р іст. наук, проф.,
Є. Браїлян, студ. магістратури,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

БРИТАНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКЕ СУПЕРНИЦТВО В КАРИБЬСЬКОМУ БАСЕЙНІ У XVII–XVIII СТОЛІТТЯХ

Проаналізовано боротьбу Великої Британії та Франції в Карибському басейні. Визначено причини загострення відносин між Англією та Францією в Новий час. Розглянуто економічний, дипломатичний, військовий аспекти суперництва. Першопочатково обидві європейські держави прагнули посилитися за рахунок міжнародної торгівлі. З початку XVIII ст. Іспанська та Португальська імперії в Новому Світі зазнавали стагнації. В першій половині XVII ст. Англія та Франція колонізували острови в Карибському басейні. Розбудувавши колоніальний апарат, метрополії розпочали боротьбу за сфери впливу в регіоні. Незмінними складовими Війни Аугсбурзької ліги (1689–1697), Війни за іспанську спадщину (1701–1714), Семилітньої війни (1756–1763) були дипломатична та військова боротьба за острієні території. Досліджено місце і роль Вест-Індії в міжнародних відносинах XVII–XVIII ст.

Ключові слова: Карибський басейн, Велика Британія, Франція, колоніалізм, Семилітня війна, метрополія, зовнішня політика.

Острови Карибського басейну в XVII – на початку XIX ст. стали центром боротьби за вплив між провідними європейськими державами: Англією, Францією, Голландією. Ці держави порушили монополію Іспанської імперії на території в Латинській Америці. Однак головними країнами в регіоні стали Велика Британія та Франція. В цей час саме вони визначали баланс сил у регіоні.

Основним завданням статті є аналіз на основі джерельної бази та історіографії проблеми британсько-французького суперництва в Карибському басейні як

Список використаних джерел

1. Таравська Я. Громадсько-політична та науково-публіцистична діяльність Андрія Жука (1880–1968 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Я. Таравська ; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 20 с.; Шульгата Н. Андрій Жук у суспільно-політичних процесах Галичини і Наддніпрянщини першої третини XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. Шульгата ; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Л., 2013. – 20 с.

2. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / І. Васюта. – Л. : Каменяр, 2006. – 336 с.; Соляр І. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928) : [монографія] / І. Соляр ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2010. – 150 с.

3. Library and Archives Canada. – The Andriy Zhuk Collection MG30, C 167. – Volume 23. – File 67.

4. Observator. [Жук А.] З приводу консолідаційних заходів в краю // Укр. прапор. – 1925. – 15 липня.

5. Жук А. З хворої голови на здорову // Укр. прапор. – 1925. – 15 мая.

6. Library and Archives Canada. – The Andriy Zhuk Collection MG30, C 167. – Volume 23 – File 68.

Надійшла до редколегії 18.03.14

складової міжнародних відносин Нового часу. В сучасній українській історіографії, на жаль, відсутній науковий доробок із цієї проблематики. Саме тому ця тема є актуальною на даний момент. В цій статті буде розглянуто причини британсько-французького суперництва, його особливості та наслідки.

За режиму Протекторату О. Кромвеля відбувся подальший розвиток "атлантичного вектору" колоніальної політики Англії [1, с. 100]. Вибір саме цього напрямку не в останню чергу був зумовлений бажанням підірвати

© Машевський О., Браїлян Є., 2014

військову могутність Іспанії – давнього ворога Англії. До того ж, англійських комерсантів приваблювала торгівля із Іспанською Америкою. Однак, вона була суворо регламентована і перебувала під жорстким контролем з боку іспанської колоніальної адміністрації. Намагаючись обійти заборони і встановлені правила, англійські торговці широко практикували контрабандну торгівлю та вдавалися до послуг корсарів. Отож, контрабандна торгівля та піратство стали першими формами проникнення англійців до Іспанської Америки. Особливо приваблював англійців Карибський басейн з огляду на декілька міркувань. По-перше, саме тут пролягали шляхи сполучення між метрополією (Іспанією) та її володіннями у Новому світі, де можна було б розраховувати на багату здобич. По-друге, оскільки військової сили Англії було ще недостатньо для масштабних операцій на суші в континентальній частині Іспанської Америки, численні острови Карибського басейну розглядалися як опорні бази для нарощування англійської присутності у регіоні та контрабандної торгівлі. За винятком Великих Антильських островів: Еспаньоли, Куби та Ямайки, на інших островах іспанської адміністрації не було [7, с. 26].

Розглядаючи розвиток Карибського басейну в першій половині XVII ст. варто відзначити, що баланс сил у цьому регіоні визначали декілька факторів сили. Перш за все, це були Іспанія та Португалія, які домінували в регіоні. Іншими факторами були держави, що порушили монополію Іберійських країн у Америці – Англія, Франція, Голландія, Данія. Англія та Франція, у свою чергу, були провідними європейськими державами з могутнім торговельним та військовим флотом. Безумовно у Вест-Індії спостерігалася екстраполяція боротьби європейських країн за світове панування. Метрополії прагнули у своїх колоніях реалізувати власні політичні, економічні, соціальні задуми, які не завжди були тотожними з прагненнями колоністів. Таким чином, існував комплекс інтересів та конфліктів, що були пов'язані з політикою в Карибському басейні європейських метрополій.

Приклад Сент-Крістоферу був досить показовим: саме там вперше виявилися суперечності між неіспанськими антильськими колоніями. Період мирного співіснування на одному острові англійських і французьких колоній у відповідності з умовами угоди був досить нетривалим.

Друга половина XVII ст. у Антильському регіоні стала часом формування нового балансу сил між європейськими метрополіями. В цей час відбувається поступовий вихід Англії і ще в більшій мірі Франції на лідируючі позиції у Вест-Індії, в той час як інші держави починають відігравати все більше другорядну роль на просторах Карибського басейну. Зміна розстановки сил між гравцями на політичній арені Антил у свою чергу наперед визначила вихід там на перший план нового центру дипломатичного та військового протистояння – між Францією та Великою Британією, – який мав першочергове значення для історії регіону. Таким чином кінець XVII – початок XVIII ст. пройшли для Вест-Індії під впливом суперництва двох провідних європейських націй. Без сумніву, що причини цих процесів мали суперечливий характер. З одного боку, вони були пов'язані з ситуацією в Європі та з наростаючим англійсько-французьким суперництвом, яке в свою чергу впливало на становище в Північній Америці та Карибському басейні. З іншого боку, слід не забувати про місце та роль місцевого фактору в міжнародних відносинах у Карибському регіоні. І в цьому випадку, безумовно, треба виділити два домінуючі процеси, які склали зміст зазначеного періоду та які справили помітний вплив на ситуацію: спостерігалася посилення позицій Великої Британії та Франції в регіоні паралельно з всебічною інтеграцією їхніх колоній в державну політику метрополій; тривала подальша трансформація соціуму та економіки

антильських колоній цих держав та підвищення їхньої ролі в світовій економіці того часу.

З включенням колоній в загальний комплекс політики метрополій в значній мірі зазнав трансформації власне характер військового протистояння британців та французів на Антілах. Англійсько-франко-голландська війна 1664 – 1667 рр. у Вест-Індії першопочатково розвивалася, головним чином, як регіональний конфлікт. Англійська колоніальна влада після військових перемог над голландцями вирішила скористатися станом війни, щоб напасти на французів, захопивши нові території, необхідні для подальшого розвитку англійських антильських колоній. Англійці недооцінили сили ворога, французі не лише відбили англійський напад, але й самі успішно провели контратаку.

Після захоплення Монтсеррату та Антигуа колоніальна адміністрація Британської Вест-Індії вважала ситуацію загрозливою. Французи прагнули захопити Барбадос, однак в цей час втрутився у справу Лондон. Метрополія спрямувала в Карибський басейн війська та флот, щоб відбити захоплені французами острови та колонізувати нові території.

Переходячи до розгляду англійсько-французької боротьби за Карибський басейн у контексті Війни Аугсбурзької Ліги треба відзначити, що тоді стратегічні операції на Антілах були в більшій мірі справою метрополії, ніж власне самих колоністів. Колонії стали посідати визначне місце у військових планах метрополії та почали залучатися королівські флоти Великої Британії та Франції, а не місцеві збройні сили [8, р. 167].

Період XVIII ст. для островів Карибського регіону мав наступні особливості. У цей час вже остаточно було встановлено політичну систему у французьких та британських колоніях, ці території були інкорпоровані до імперських економік. Безумовно, не можна не відзначити, що магістральною подією для регіону стала Семилітня війна (1756 – 1763 рр.) У першій половині XVIII ст. британсько-французьке суперництво являло собою економічну боротьбу, а не збройне протистояння, що мало місце в попередні періоди.

У другій половині XVII – на початку XVIII ст. зростали об'єми міжнародної торгівлі Великої Британії. Це все було спричинене посиленням колоніальної експансії в Північній Америці та Карибському басейні. В цей час Англія захоплює Ямаїку, Багамські острови, Барбуду, Монтсеррат. XVIII ст. у англійській історії представлено колоніальними та торговельними війнами. Головним супротивником Англії в боротьбі за світове панування була Франція [6, с. 36].

Французькі купці розпочали пошуки зовнішніх ринків поза Європою практично одночасно з англійськими. Зіткнення колоніальних та торговельних інтересів Англії та Франції було неминучим.

Під час війни Аугсбурзької Ліги (1689 – 1697 рр.) велися військові дії між Англією та Францією у Вест-Індії. Щоправда, англійці не досягли успіху в цій військовій кампанії. Невдовзі після оголошення війни, в серпні 1689 р. французи швидко окупували острів Сент-Крістофер; всі наступні спроби англійців захопити острів були безрезультатними. Такими ж невдалими були напади британців на французькі острови Мартініку та Гваделупу, які здійснені в 1695 р. спроба висадитися на Гаїті. Рівськський мирний договір 1697 р. зобов'язував обидві сторони взаємно повернути всі захоплені території та відновив довоєнний статус-кво, щоправда Сент-Крістофер залишався французькою територією [4, р. 125].

Після цієї війни обидві держави прагнули удосконалити свій флот та посилити свої позиції в Європі. В подальшому боротьба британців та французів у Карибському басейні розгорнеться під час Війни за іспанський спадок (1701 – 1714 рр.). Військові дії у Вест-Індії роз-

почалися ще до офіційного оголошення війни. Восени 1701 р. в цей регіон було спрямовано англійський флот, а наприкінці 1701 р. – французький. Обидві країни розраховували на ведення широкомасштабних військових операцій в регіоні. Ескадри обох держав, особливо французька, невдовзі після прибуття сильно постраждали від епідемії та не змогли провести наступальні операції; тому французький флот був змушений повернутися до Франції. Єдиною наступальною операцією британців було лише захоплення острова Сент-Крістофер. Друга операція – захоплення Гваделупи – виявилася невдалою. Протягом 1703 – 1706 рр. військові дії не велися на островах Карибського басейну. Лише в 1706 р. французи спробували посилити свої позиції в регіоні. Їхня атака на Сент-Крістофер була відбита, але французам вдалося захопити невеликий і водночас стратегічно важливий острів Невіс. Після цього аж до підписання миру в 1713 р. організованих військових дій в регіоні Карибського басейну не відбувалося [14, р. 208].

Після Утрехтського миру французький уряд приділяв більше уваги зовнішній, особливо колоніальній торгівлі та стимулював розвиток військово – морського флоту. Останній, в свою чергу, досить швидко збільшувався: у 1715 р. у ньому нараховувалося лише 30 суден, а у 1735 р. – вже 1800. Королівські декрети 1717 та 1727 рр. накладали ембарго на торгівлю іноземців із французькими колоніями. В цей час, в першій половині XVIII ст. колоніальні та торговельні інтереси Великої Британії та Франції були в цілому ідентичними, саме тому тривала боротьба цих держав за світову гегемонію [13, с. 96].

Прихід до влади нової династії призвів до переорієнтації зовнішньополітичного курсу Британії. Якщо за Енн Стюарт його завдання полягало у конфронтації із Францією, то тепер на перший план вийшли інтереси Ганновера, який тяжів до союзу із нею. Отож, британські політики змушені були швидко змінити свої позиції на угоду країні, про яку вони до того мали лише примарне уявлення. Із цим завданням блискуче впорався Роберт Волпол, який очолював уряд у 1721 – 1742 рр. Впродовж двох десятиліть він зосереджував у своїх руках три найважливіші міністерські посади і до того ж був лідером Палати Громад. Саме з часів урядування Р. Волпола закріплюється практика, відповідно до якої очільник кабінету шукав підтримку серед депутатів Палати Громад. Він схиляв їх на свій бік різними засобами, в першу чергу, фінансовими заохоченнями та роздаванням посад у парламентських комітетах, кількість яких стрімко збільшувалася. В парламентах Джорджа I близько половини депутатів отримували платежі від Корони. В такий спосіб досягалась лояльність парламентаріїв та забезпечувалася підтримка заходів кабінету. Сам Р. Волпол продемонстрував такі риси, які в майбутньому стануть визначальними для формування образу партійного лідера та партійного організатора.

Вест-індійські володіння Франції успішно конкурували з англійськими в торгівлі колоніальними товарами. Населення французьких колоній за період 1700 – 1740 рр. зросло в 4 рази – з 74 тис. до 310 тис. чол. Основною культурою тут – на островах Гаїті (західна частина острова Сан-Домінго), Мартініці та Гваделупі – був цукровий очерет. Французький цукор конкурував з англійським на світовому ринку. Лише Гаїті давав цукру більше, ніж Британська Вест-Індія разом узятая.

Поряд із економічними суперечностями, між Англією і Францією на Антілах існували протиріччя територіального характеру. Вони були переважно пов'язані з проблемою так званих "нейтральних островів", тобто островів Антільського архіпелагу, які формально не належали жодній європейській державі, а також незаселених територій. Найзначнішими з них були Домінік та Сент-Вінсент.

Слід відзначити два масштабні конфлікти між Англією і Францією в Європі – війну за австрійський спадок і Семилітню війну (1756 – 1763 рр.). Свого роду прелюдією до сутичок за Австрійський спадок для Вест-Індії стала "Війна за вухо Дженкінса" – англійсько-іспанський конфлікт, у який, тим не менше, була втягнена Франція, оскільки основною причиною війни було питання торгівлі з Іспанською Америкою, що зачіпало французькі інтереси. Протягом декади (1739 – 1748 рр.) Карибський басейн став зоною важливого міжнародного конфлікту. Британський уряд офіційно оголосив війну 19 жовтня 1739 р., а Іспанія вступила в це протистояння 28 листопада того ж року. Британські війська здобули блискучу перемогу у війні, яка стала логічним продовженням англійсько-іспанського суперництва в Карибському басейні [10, с. 77].

Порівняно з активними наступальними діями англійців під час конфлікту з Іспанією, під час суперництва з французами у Вест-Індії протягом всієї війни за Австрійську спадщину не було значних збройних сутичок із метою захоплення території. Для Антільських островів цей конфлікт став суто морською війною.

Відповідними діями французів стали спроби захистити шляхи сполучення колоній з метрополією. Саме заради цього в 1744 – 1745 рр. на Мартініку та Сан-Домінго були відправлені загони д'Епінея, де Кайлюса та де л'Етандюера, які склалися з 2 – 4 військових суден. Перед ними ставилося завдання крейсерства в Карибському морі.

Ахенський мирний договір 1748 р., яким завершилася війна за Австрійську спадщину для Англії та Франції, лише підтвердив формально нейтральний статус спірних територій [11, р. 521].

Що стосується Семилітньої війни (1756 – 1763 рр.), то на Антілах вона загалом розгорталася за тим же сценарієм, що і попередній конфлікт. Основною метою французького військового флоту першопочатково став захист комунікацій між метрополією та колоніями. Порівняно з попереднім періодом французи стали інакше підходити до вирішення цього завдання: якщо під час війни за Австрійську спадщину французи організували зв'язок між антільськими колоніями і метрополією за допомогою системи конвоїв, то з початком Семилітньої війни міністерство флоту вирішило відправляти ескадри для стратегічного контролю регіону в цілому.

Основною причиною Семилітньої війни було переплетення колоніальних інтересів Англії та Франції. Театр воєнних дій не обмежувався Європою, а поширився на колонії. Війна не змінила докорінно політичної карти Європи. Її основним результатом стало падіння міжнародного престижу Франції та посилення Англії, яка розширила свої колоніальні володіння за рахунок Франції та Іспанії.

Особливе значення для Британії тоді мав північно-американський ринок. Саме за нього і розгорнулася головна боротьба між Великою Британією та Францією під час Семилітньої війни 1756 – 1763 рр. Формально, Велика Британія брала участь у військових діях на європейському континенті, відправивши туди свій експедиційний корпус, але реально її більше цікавили французькі колоніальні володіння. Війна не припинялась навіть тоді, коли в Європі укладався мир. В. Пітт був прихильником повного вигнання французів із Північної Америки та Індії. Втім, ця позиція не влаштувала молодого монарха Джорджа III (1760–1820), який погодився на умови Паризького миру 1763 р. За ними, Велика Британія здобула від Франції Канаду, усі землі на схід від р. Міссісіпі і низку островів Карибського басейну. Завдяки перемогам губернатора і командуючого військами Англійської Ост-Індської Компанії Р. Клайва під британський контроль в Індії перейшла

Бенгалія. Франції лишилися 5 торгових факторій у Індії без права зводити довкола них фортифікаційні споруди. Також вона втрачала Сенегал у Західній Африці. Флорида переходила Великій Британії від Іспанії в обмін на звільнення Гавани (о. Куба).

В. Пітт Старший стояв на позиціях захисту британської торгівлі та невтручання у європейські справи. Згодом це стане доктриною британської зовнішньої політики, спрямованої на захист колоніальної імперії і підтримання "балансу сил" в Європі. Дотримання британського інтересу на європейському континенті досягалося шляхом "купівлі" союзників, як це було у Війні за австрійську спадщину, де партнером Великої Британії стала Австрія, та у Семилітній війні (1756–1763), під час якої було "куплено" союзництво Пруссії.

Незважаючи на блискучі військові та дипломатичні успіхи, через незгоду із новим монархом Джорджем III у 1761 р. В. Пітт Старший змушений був подати у відставку. З 1761 р. Вест-Індія знову посіла важливе місце в стратегічних планах англійців. Влітку 1761 р. була захоплена Домініка, далі – один із головних островів французів у Карибському басейні – Мартініка [2, с. 156].

Тим не менше, незважаючи на катастрофічний результат Семилітньої війни для французьких Антил, Паризький мир, підписаний 10 лютого 1763 р., відновив у регіоні довоєнний статус-кво [5, с. 27]. Цим документом завершувалося військове протистояння між Англією та французько-іспанською коаліцією. Англія віддала Франції захоплені Гваделупу, Мартініку та Сент-Люсію, залишивши собі Гренаду, а також офіційно встановила контроль над нейтральними до того Тобаго, Сент-Вінсентом і Домінікою. Такі результати миру дають деяким сучасним дослідникам підставу для думки, що Франція в певній мірі ледь не здобула перемогу в колоніальній сфері від Семилітньої війни, поступившись неприбутковими колоніями, але зберігши важливі в економічному відношенні вест-індійські острови. Втрата Гренлади компенсувалася офіційним здобуттям Сент-Люсії, яка мала важливе стратегічне розташування відносно Мартініки [3, с. 145].

Отже, можемо підвести підсумки. Карибський басейн, зокрема Британська Вест-Індія, був регіоном, який визначав розстановку сил у міжнародних відносинах. Всі визначні європейські конфлікти вже не могли не включати в себе колоніальну територію. Англійсько-французька боротьба за території в Карибському басейні розпочалася в 1660-х рр. На цей час вже сформувалися колоніальні володіння європейських країн. Ки-

нець XVII – XVIII ст. були відзначені дипломатичною боротьбою Великої Британії та Франції в Європі, що знаходило місце в колоніях. Окрім цього, королівські флоти двох держав воювали на островах. Зазвичай деякі території переходили від однієї держави до іншої. До середини 1760-х рр. помітним стає витіснення Франції з регіону і посилення здобуття нових територій Великою Британією. Остаточно британські та французькі володіння в Карибському басейні встановилися в 1783 р. Версальським мирним договором.

Список використаних джерел

1. Губарев В. Карибский узел колониальных противоречий европейских держав в первой половине XVII века / В. Губарев // Вопросы отечественной и всеобщей истории. – Саратов, 1987. – С. 89–102.
2. Яшина М. В. Становление франко-карибских обществ: 1635–1789. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Яшина Мария Вячеславовна. – М., 2005. – 173 с.
3. Ерофеев Н. А. Империя создавалась так... Английский колониализм в XVIII веке / Н. А. Ерофеев. – М., 1964.
4. A collection of all the treaties of Peace, Alliance and Commerce, between Great Britain and other powers, from the Treaty signed at Munster in 1648 to the Treaty signed at Paris in 1783 / ed. by Ch. Jenkinson. – London, 1785. – Vol. 2. – 413 p.
5. Бугашев С. И. Политика Великобритании в отношении Франции во второй половине XVIII века (1755–1789 гг.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Бугашев С. И. – СПб., 2005.
6. Скрипникова Л. В. Английский колониализм в Вест-Индии: Критика буржуазных концепций исторического развития молодых государств Карибского региона / Л. В. Скрипникова. – К. : Вища шк., 1981.
7. Губарев В. Колониальное соперничество европейских держав в Вест-Индии в пер. пол. XVII в. / В. Губарев // Международные связи в средневековой Европе : тез. науч. докл. и сообщений обл. науч.-прак. семинара (16–18 окт. 1988 г.). – Запорожье : Изд-во ЗГУ, 1988. – С. 26–27.
8. General History of the Caribbean. Volume III: The Slave Societies of the Caribbean / ed. by Franklin W. Knight. – Unesco Publishing, 1997.
9. Кушнир А. В. Колонизация Антильских островов и англо-французское соперничество в Вест-Индии (XVII – первая половина XVIII в.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. / Кушнир Андрей Викторович. – М., 2003. – 271 с.
10. Британская империя: становление, эволюция, распад : учеб. материалы / В. В. Высокова, Е. Ю. Чемякин, К. А. Макрушина и др. ; под ред. В. В. Высоковой. – Екатеринбург: Изд-во "Волот", 2010. – 188 с.
11. Sosin J. M. Louisbourg and the Peace of Aix-la-Chapelle, 1748. / J. M. Sosin // The William and Mary Quarterly, Third Series. – 1957. – Vol. 14, No. 4. – P. 516–535.
12. Dual legacies in the contemporary Caribbean: Continuing aspects of British and French dominion / ed. by Sutton P. – London ; Totowa (N. J.) : Cass, 1986. – XII, 266 p. – (Legacies of West Indian slavery).
13. Яшина М. В. Колониальная экспансия Франции в Карибском бассейне (XVII–XVIII вв.) / М. Яшина // Вест. Рос. ун-та дружбы народов. Серия: Международные отношения. – 2001. – № 1. – С. 92–102.
14. Crouse N. M. The French Struggle for the West Indies, 1665 – 1713 / Nellis Maynard Crouse. – New York : Columbia university press, 1943.

Надійшла до редколегії 21.03.14

О. Машевский, д-р ист. наук, проф.,

Е. Брайлян, студ. магистратуры

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

БРИТАНСКО – ФРАНЦУЗСКОЕ СОПЕРНИЧЕСТВО В КАРИБСКОМ БАСЕЙНЕ В XVII–XVIII ВЕКАХ

Проанализирована борьба Великобритании и Франции в Карибском бассейне. Определены причины обострения отношений между Англией и Францией в Новое время. Рассмотрены экономические, дипломатические, военные аспекты соперничества. Первоначально обе европейские державы стремились усилиться за счет международной торговли. С начала XVIII в. Испанская и Португальская империи в Новом Свете испытывали стагнацию. В первой половине XVII в. Англия и Франция колонизировали острова в Карибском бассейне. Построив колониальный аппарат, метрополии начали борьбу за сферы влияния в регионе. Незаменимыми составляющими Войны Аугсбургской лиги (1689–1697), Войны за испанское наследство (1701–1714), Семилетней войны (1756–1763) были дипломатическая и военная борьба за островные территории. Исследовано место и роль Вест-Индии в международных отношениях XVII–XVIII вв.

Ключевые слова: Карибский бассейн, Великобритания, Франция, колониализм, Семилетняя война, метрополия, внешняя политика.

O. Mashevsky, Doctor of History, Prof.,

E. Braylyan, Master Stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BRITISH – FRENCH RIVALRY IN THE CARIBBEAN IN THE XVII–XVIII CENTURIES

The article analyzes the struggle of Great Britain and France in the Caribbean. The reasons of the deterioration of relations between England and France in modern times are described. Considered the economic, diplomatic, military aspects of competition. Initially, both the European powers sought to intensify due to international trade. Since the beginning of the XVIII century. Spanish and Portuguese empire in the New World were experiencing stagnation. In the first half of the XVII century Britain and France colonized the islands in the Caribbean. Constructing the colonial apparatus metropolises began to struggle for influence in the region. Unchanged components of the League of Augsburg War (1689–1697), The War of the Spanish Succession (1701–1714) Seven Years' War (1756–1763) were diplomatic and military struggle for the island territories. Investigated the role and place of the West Indies in international relations in XVII–XVIII centuries.

Key words: Caribbean, the United Kingdom, France, colonialism, Seven-year war, the metropolis, foreign policy.

УДК 930.2 "168" (477)

О. Ніколайчук, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

"ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ" ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КРИМСЬКИХ ПОХОДІВ 1687–1689 РОКІВ

Розглянуто матеріали, зміщені в "Полном собрании законов Российской империи" як джерела з історії Кримських походів 1687–1689 рр. Проаналізовано інформативний потенціал законодавчих актів з вивчення військової та дипломатичної підготовки походів, участі в них українського козацтва, оцінки результатів воєнної кампанії з боку держави.

Ключові слова: укази, Кримські походи, козацтво, татари.

"Полное собрание законов Российской империи" (далі ПСЗ) являє собою величезний комплекс документів, які містять інформацію з найрізноманітніших питань історії України. В ПСЗ широко представлені джерела з військової історії українського народу, зокрема і щодо участі українців у російсько-турецьких війнах XVII-XVIII ст.

Одним з найцікавіших та найдискусійніших епізодів російсько-турецького протистояння XVII-XVIII ст. були Кримські походи 1687 та 1689 рр. Ці походи стали першою спробою Росії перейти в питанні захисту південних регіонів від нападів турецько-татарських військ, від оборонної стратегії до наступальної. В історичній науці до цього часу існують різні погляди на результати та наслідки цієї воєнної кампанії. Тому актуальним є впровадження та узагальнення матеріалів ПСЗ як одного з важливих джерел з вивчення Кримських походів.

Умови участі Московської держава у військових діях проти Криму були визначені в "Вічному мирі", укладеному між Росією та Польщею 26 квітня-6 травня 1686 р. Цей документ став результатом тривалих переговорів між обома державами і, в значній мірі, торкався питання участі Московської держави у війні з турками та татарами. А вже на 1680-ті рр. значно зросла військова активність Османської імперії, яка робила спроби захопити австрійські та польські землі. Для протидії туркам в 1684 р. була сформована "Священна ліга" – коаліція європейських держав (Австрія, Польща, Мальта та ін.), направлена проти османів. Для досягнення максимальної ефективності в боротьбі з турецькими військами необхідно було залучити Росію, а, відповідно, і Гетьманщину. Тому протягом 3 років (з 1683 по 1686 рр.) тривали дипломатичні переговори між росіянами та поляками, які завершилися підписанням "Вічного миру" [1, с. 338-340]. Залучення Росії до війни з турками та татарами було першочерговим завданням під час перемир'я, що підтверджує той факт, що з 33 пунктів угоди 6 торкались саме умов входження Московської держави до "Священної ліги" та її участі у військових діях [3, № 1186]. Згідно з 10 пунктом договору Росія зобов'язувалась розірвати укладений з Портою в 1681 р. Бахчисарайський мир. Натомість Московська держава і Річ Посполита утворювали оборонно-наступальний військовий союз, направлений проти Османської імперії та Кримського ханства. Тут також зазначалось про направлення на Запорізьку Січ військових загонів задля перешкодження переправам татар через Дніпро, а також, що найголовніше, зобов'язання Росії в 1687 р. здійснити похід на Крим. Річ Посполита обіцяла виступити проти турецьких військ та Білгородської орди. Наступний пункт "Вічного миру" торкався питання обопільної допомоги в разі нападу турецько-татарських військ на Київ чи Львів. У цьому ж пункті зазначалось: "А когда даст Господь Бог Их Царского Величества войскам вступить в Крым и учинить воинской промысл над Крымским юртом...", тобто перед російсько-українськими військами ставилось завдання увійти безпосередньо на сам Кримський півострів, що свідчить про перехід російської

влади до наступальної стратегії у вирішенні питання безпеки південних кордонів [3, № 1186].

Крім того, в тексті угоди окремими пунктами обумовлювалось входження Росії до "Священної ліги" та оборона сепаратних переговорів з турками та татарами.

Перший Кримський похід відбувся 1687 р. Офіційно про початок підготовки походу було оголошено в іменному указі від 3 вересня 1686 р. У документі йшлося про мобілізацію війська для військового походу проти Кримського ханства. Початок військових дій позиціонувався як відповідь на загрозу нападу татар на Гетьманщину, про що, як наголошувалось в указі, повідомляв гетьман І. Самойлович. Водночас, інформації про те, що похід організований унаслідок міжнародного зобов'язання Російської держави, в документі не міститься. Таким чином, влада намагалась продемонструвати справедливий характер майбутньої кампанії, тому цей документ можна розглядати як один із прикладів державної пропаганди [3, № 1205].

Причини вступу Росії у війну також окреслені в іменному указі, виданому в листопаді 1686 р. (в ПСЗ число місяця не вказано) "О пригтовлении к походу на Крымских Татар, за нанесения от них обиды и разорения в пограничных Российских владениях и за поругание посланников Царских". На відміну від попереднього документу, тут підготовка до походу на Крим обумовлювалась порушеннями з боку кримських татар умов Бахчисарайського миру 1681 р. Насамперед, це стосувалось нападів татар на прикордонні міста Наддніпрянської та Слобідської України. Зокрема, в документі згадується про великі напади татарських загонів на містечка, розташовані поблизу Торських озер (великий центр солеваріння) в 1683-1684 рр. Окремо вказувалось на образи та знущання з російських послів [3, №1205]. Це мало на меті показати, що Росія, виступаючи у похід проти татар, не порушувала умов мирного договору 1681 р., оскільки першими його порушили татари.

Іменний указ від 20 вересня 1686 р. "О сборе денег с двороваго числа на жалованье войску" визначав джерела та розподіл фінансового забезпечення армії, що мала виступити в похід на Крим. Тут вказувалась і чисельність військ: двадцять тисяч рейтар і списоносців та сорок тисяч солдатів і стрільців. Кошти мали бути зібрані до 25 грудня 1686 р [3, № 1210].

Особливістю матеріалів уміщених в ПСЗ, є те, що вони містять мало інформації про власне бойові дії. Що стосується першого Кримського походу, то тут ситуація дещо інша. Досить детальні відомості про перебіг першого Кримського походу містяться в іменному указі від 5 вересня 1687 р. Сам документ присвячений нагородженню російських дворян та офіцерів, які брали участь в поході. Незважаючи на це, в указі відзначено і заслуги українців. Зокрема, в документі повідомляється про успішні дії запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом Ф. Лихопоем, які разом з російськими ратними людьми воєводи Г. Косагова в битві поблизу урочища Каратебень завдали значної шкоди ворогу, не зазнавши жодних втрат. Крім того тут описано інші бої, без

конкретних повідомлень про участь українських козацьких полків, однак враховуючи те, що козаки під час походу завжди діяли спільно з російськими військами, тому і ці повідомлення є важливими для вивчення участі в поході українців [3, № 1258].

Цей документ також є важливим джерелом щодо результатів походу та його оцінки. Насамперед, слід врахувати те, що це був офіційний документ, тому тут міститься не надто об'єктивна оцінка, на що впливав і той факт, що командувачем походу був В. Голіцин, тогочасний фаворит Софії Олексіївни, царівни і регентші при малолітніх царях Петрові та Іванові [5, с. 135]. Через це, реальні результати походу в документі не відображені.

Одним із наслідків походу стало відсторонення від влади та арешт гетьмана І. Самойловича. Причиною стала цілковита, не зважаючи на успіхи в окремих сутичках з татарами, невдача походу на Крим. В основному, це сталося через погану підготовку військ, невдалий вибір дати початку кампанії та підпал татарами степу, що унеможливило просування російсько-українських військ. Вина за невдачу була покладена на І. Самойловича, який насправді перед початком походу попереджав про небезпеку такого перебігу подій. Гетьмана за доносом старшини звинуватили у зраді і змові з татарами та заарештували разом із сім'єю. Замість І. Самойловича на посаду гетьмана обрали генерального осавула І. Мазепу [2, с. 378].

В ПСЗ ці події відображені у низці документів. Зокрема, це царська грамота від 17 липня 1687 р., видана В. Голіцину про відсторонення від гетьманства І. Самойловича та вибір нового гетьмана. В тексті документу чітко не вказується за якими причинами Самойловича відсторонили від влади, лише наголошується на зраді гетьмана [3, № 1252]. Практично та сама інформація наведена і в тексті Коломацьких статей, укладених після затвердження І. Мазепи на гетьманстві [3, № 1254].

Більш детально звинувачення гетьмана прописані у згаданому іменному указі про нагородження учасників походу. В документі наголошувалось на контактах І. Самойловича з татарами, про що у своєму доносі повідомляла козацька старшина: "...что он [І. Самойлович] в нынешнем воинском походе явною своею изменою степи жег и с Ханом Крымским в том обсылку имел...". Цей вираз в документі повторювався, що засвідчує відверте бажання перекласти вину за невдалий похід на гетьмана, який офіційно вважали вдалими, про що свідчить кількість нагороджених російських офіцерів. У цьому ж документі вказується і на справжні причини невдачі походу, хоча на них і не акцентувалась увага. Зокрема, в указі повідомлялось про поспішність при підготовці військ: "...и пришед в указные места, полков своих с их Великих Государей ратными людьми собирались потому ж с великим поспешением..." [3, № 1258].

Враховуючи невдачу першого походу на Крим та зовнішні зобов'язання, Росія почала готуватись до нового походу, який відбувся в 1689 р. Підготовка до нього велась протягом 1688 р., що висвітлено в документах ПСЗ за відповідний період. Зокрема, іменним указом від 31 січня 1688 р. командувачами військ в майбутній кампанії призначались воеводи Р. Неплюев та Г. Косагов, який ще після закінчення першого Кримського походу разом із загонами російських ратних людей розташовувався на Запорожжі [3, № 1275].

Офіційно про початок походу оголосили в іменному указі від 18 вересня "О изготовлении к походу против Крымскаго Хана, о записке в службу пришедших в возраст детей и родственников, и об отсрочке им во всяких судебных делах, и по решенным делам в казенных и частных взыскаиях". На відміну від аналогічного документу, виданого перед першим Кримським походом, тут необ-

хідність військового виступу проти татар аргументувалась необхідністю боротьби проти мусульман та звільнення християнського населення. Жодних повідомлень про небезпеку з боку татар конкретно російським чи українським землям в документі не наводиться. Також в указі зазначалось про спільні дії з Австрією, Польщею та Венецією у війні проти Порту та її васалів [3, № 1313].

Підготовка до війни розглядалась і під час укладання Коломацьких статей у липні 1687 р. Окремими положеннями підтверджувалась участь українських козацьких військ у воєнних кампаніях російської армії проти кримських татар. Крім того в документі йшлося про будівництво на р. Самара фортеці, яка стала основною тиловою базою під час другого Кримського походу [1, с.354]. Окремим іменним указом визначались умови збору коштів на фінансування майбутнього походу [3, № 1319].

Окрім власне військової підготовки, проводились і дипломатичні переговори. В ПСЗ міститься грамота, видана валашському господарю Ш. Кантакузину про надання попередньої згоди на прийняття його в підданство російського царя. Цей документ став відповіддю на активні запити молдавських та валашських світських та духовних чинів, які намагались укласти союз з "Священною лігою" та вийти з під влади турецького султана. В грамоті оголошувалось про похід російсько-українських військ на Крим і вказувалось на необхідність залучення до кампанії і військ Кантакузина. Однак через смерть Ш. Кантакузина в 1688 р. союз з Валахією не склався. Крім того, в документі зауважувалось про плани російського командування розпочати похід якнайраніше, щоб дістатись кримських володінь в середині квітня. Це засвідчує про проведену роботу над помилками першого Кримського походу і, відповідно, більш ретельну підготовку [3, № 1324].

Інформація про перебіг походу міститься в двох іменних нагородних указах, що були видані після повернення військ. Перший з них, виданий 19 червня 1689 р., стосувався відзначення та нагородження за похід В. Голіцина. Сам документ не є надто інформативним, в ньому міститься загальний опис походу, хоча його можна використати для вивчення загальної картини другого Кримського походу, зокрема офіційної оцінки результатів кампанії [4, № 1340].

Значно важливішим є іменний указ від 27 липня 1689 р. "О похвальной их службе в Крымском походе, о пожаловании их вотчинами, поместьями, придачею денежных окладов и разными подарками; о повелении внести в Синодики имена воинов, за веру и отечество положивших свой живот на поле брани, для поминовения в соборных церквях и монастырях и о вознаграждении детей сих убиенных поместными и денежными окладами". Тут Кримський похід 1689 р. описано детальніше, в тому числі згадується і про участь у поході українського козацтва. В документі відзначено бойові навички та відвагу лівобережних козаків у боях з татарами. Так, в указі зазначалось: "И в пути с речки Карачакрака...Гетмана Ивана Степановича регименту Черкасы за речкою Белозеркою людей побили и языков поимали...". Відзначали козаків і за участь у боях біля урочищ Чорна та Зелена Долини, а також за розгром татарських загонів під Києвом. Враховуючи те, що указ був присвячений нагородженню російських військових, то широка увага до участі у поході козацтва свідчить про дійсно значну роль українців у цій військовій кампанії.

Крім того в документах вказано на результати завершення походу та пояснення причин, через які не вдалося досягти основної мети (вторгнення в Крим). Результати походу тут подані досить об'єктивно, як і причини його

невдачі (нестача води, фуражу, спалення степу). Хоча в цілому похід оцінюється як вдалий [4, № 1343].

Зміна в офіційній оцінці походу відображена в іменному указі від 9 вересня 1689 р. про позбавлення князя В. Голіцина боярського титулу та майна, що стало наслідком відсторонення від влади царівни Софії Олексіївни. Однією з причин покарання В. Голіцина зазначено його невдале командування під час другого Кримського походу. В документі повідомляється про те що, князь з військом лише простояв під Перекопом і не вів ніяких реальних військових дій, тоді як на підготовку походу були затрачені великі матеріальні та людські ресурси [4, № 1348].

Таким чином, можна зазначити, що в ПСЗ міститься група документів з історії Кримських походів. Зокрема, матеріали ПСЗ можуть бути використані для вивчення військової та дипломатичної підготовки Російської держави до Кримських походів, участі у походах лівобережного та запорозького козацтва та дослі-

дження результатів і наслідків походів та їх оцінки з боку держави. Впорядкування та більш широке залучення цих джерел дасть можливість краще дослідити історію цих воєнних кампаній.

Список використаних джерел

1. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / В. Заруба. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.
2. Панашенко В. Кримські походи 1687 та 1689 / В. В. Панашенко // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. 5. – С. 378.
3. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. 2 (1676–1688 гг.). – 979 с.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. 3 (1689–1699 гг.). – 694 с.
5. Станіславський В. Голіцин Василь Васильович / В. В. Станіславський // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 2. – С. 135.

Надійшла до редколегії 07.04.14

О. Николайчук, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ" КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КРЫМСКИХ ПОХОДОВ 1687–1689 ГОДОВ

Рассматриваются материалы "Полного собрания законов Российской империи" как источник по истории Крымских походов 1687-1689 гг. Проанализирован информационный потенциал законодательных актов для изучения истории военной и дипломатической подготовки походов, участия в них украинского казачества, оценки результатов военной кампании со стороны государства.

Ключевые слова: указы, Крымские походы, казачество, татары.

O. Nickolaychuk, Graduate Stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"COMPLETE COLLECTION OF LAWS OF RUSSIAN EMPIRE" AS A SOURCE OF THE HISTORY OF THE CRIMEAN CAMPAIGNS 1687–1689

The materials of the collection of laws of Russian empire are examining as a source of the history of the Crimean campaigns 1687-1689. The informative potential of the legislative acts for researching of military and diplomatic preparation for campaigns, participation of the Ukrainian Cossacks and the state assessment of the results of the Crimean campaigns were analyzed in the article.

Key words: edicts, Crimean campaigns, Cossacks, Tatars

УДК 930.1:355.311.97](477.5) "18"

А. Оліянчук, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСНОВНІ ЕТАПИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЗАЦЬКИХ ФОРМУВАНЬ ЛІВОБЕРЕЖЖА УКРАЇНИ ХІХ СТ.

Розглянуто історію дослідження козацтва Лівобережжя України ХІХ ст., охарактеризовано основні етапи дослідження даної проблеми в українській та зарубіжній історіографії, виділено основні дискусійні моменти і проблеми, що залишилися поза увагою істориків.

Ключові слова: козацтво Лівобережжя України, "малоросійські" кінно-козацькі полки, історіографія.

Українська і зарубіжна історіографії упродовж двох століть приділяють велику увагу історії українського козацтва, в тому числі й діяльності козацьких формувань, які продовжували епізодично засновуватись і функціонувати після ліквідації Гетьманщини. За цей час створено значний масив наукової, науково-популярної та навчальної літератури, яка досі не отримала історіографічного осмислення. Між тим, ця проблема залишається актуальною, оскільки, з одного боку, дозволяє простежити нескореність козацької ідеї, безперервність козацьких традицій в українській історії, а з другого, – повніше досягнути закономірності розвитку самої історичної науки, пріоритетне місце в ній козацької проблематики. Мета статті полягає в тому, щоб окреслити періодизацію нагромадження знань з історії козацьких формувань на Лівобережжі України у ХІХ ст., починаючи з його другої половини і до сьогодення, і підсумувати найважливіші надбання істориків з означеної проблеми.

Систематизація наявних узагальнюючих та монографічних праць, численних статей з історії українсько-

го козацтва, включаючи й козацькі формування українського лівобережжя ХІХ ст., дозволяє виокремити щонайменше три великих історіографічних періоди: дорадянський, радянський та пострадянський. Паралельно розгортались дослідження в українській діаспорі (з 1920-х рр. ХХ ст.) та зарубіжні студії.

Більшість дослідників дотримуються думки про те, що населення України, насамперед Гетьманщини, не змиралося з ліквідацією козацького полково-сотенного устрою та продовжувало зберігати традиції і жити надією на відродження статусу козацтва. На Лівобережжі не було постійного козацького війська на зразок Бузького, Азовського чи Чорноморського, а створювались тимчасові козацькі формування. На нашу думку, цим можна пояснити недостатню увагу істориків до козацтва Лівобережжя України. Дослідники відштовхуються від даних ревізій, які зафіксували відомості про податне чоловіче населення Російської імперії і проливають світло на козацький рух. За матеріалами VI – IX ревізій першої половини ХІХ ст. козацтво становило майже півміль-

йонний прошарок населення Чернігівської та Полтавської губерній [11, с. 12], яке в тогочасній офіційній документації носило назву "малоросійське козацтво", а створювані з нього іррегулярні військові формування "малоросійські кінно-козацькі полки". Уряд Російської імперії формував і мав намір використати їх під час військових кампаній 1812-1814, 1831-1832, 1855-1856 та 1863-1864 рр., а після завершення воєнних дій розпускав.

Ключовою проблемою історії козацтва Лівобережжя України в XIX ст., яка не перестає викликати зацікавлення дослідників, є інтеграція козацької верстви у соціальну структуру Російської імперії. У 1897 р. було оприлюднено ряд статей М. В. Стороженка, присвячених даній проблематиці [14]. Автор акцентував увагу на входженні рядового козацтва в соціальну градацію тогочасного суспільства. Збереження за ним ряду привілеїв, у порівнянні з рештою державних селян, дослідник пояснював тим, що уряд прагнув послугуватись їх схильністю до військової справи, тобто використання урядом козацтва задля підсилення боєздатності російської армії, стало рушійним фактором інтеграції козацтва Лівобережжя України в соціальну структуру суспільства у XIX ст.

М. В. Стороженко першим зробив спробу викласти історію козацтва від ліквідації Гетьманщини до відставки генерал-губернатора М. Г. Рєпніна в 1834 р. Автор побудував своє дослідження на документах архіву М. Г. Рєпніна у Яготині, матеріали якого втрачені. М. В. Стороженко не приділяв належної уваги участі козацьких полків у військових конфліктах першої третини XIX ст. Щодо їх участі у війні 1812 р. автор обмежився згадкою про формування полків, помилково вказуючи, що козацтво не брало участі у військових діях кампанії 1812 р., та закордонному поході 1813-1814 рр. Про події, пов'язані з існуванням лівобережних козацьких полків 1831-1832 рр., згадується лише процес їх формування та переформування у 1832 р., що було пов'язано зі зміною характеру служби. Частково це можна пояснити тим, що М. В. Стороженко користувався тільки архівом М. Г. Рєпніна, в яких згадані події не були відображені.

Наступним автором, який вніс значний вклад у дослідження лівобережних козацьких полків у XIX ст., був І. Ф. Павловський [12]. Він ретельно дослідив історію їх створення та участі у військових операціях в 1812-1814 і 1831-1832 рр., наголосивши на зловживанні чиновників та офіцерів при організації полків і звернув увагу на неприязне ставлення місцевого населення до новостворених формувань, через те, що останні, надуживаючи своїм становищем, грабували місцевих жителів. Автор використав матеріали архіву губерньського правління, що є нині втрачені.

Спільною рисою праць згаданих дослідників було надмірне цитування документів без належного аналізу і критики, що характерне для позитивістського історіописання. Події, пов'язані з існуванням іррегулярних козацьких полків у XIX ст., ще не стали для авторів кінця XIX ст. "історією". І все ж, вони заклали фундамент до революційної історіографії козацтва Лівобережжя України XIX ст. і "малоросійських" кінно-козацьких полків.

По мірі становлення радянської історіографії стала насаджуватись нова концепція історії козацтва Лівобережжя України в XIX ст., яка ґрунтувалась на партійно-класовому підході до оцінки подій і явищ. У роки Великої Вітчизняної війни у зв'язку з пошуком патріотичних прикладів боротьби народних мас проти окупантів побачили світ декілька праць, насамперед дослідження Г. Ю. Гербельського [4]. У 1962 р., з нагоди святкування 150 річчя Вітчизняної війни 1812 року побачила світ праця А. К. Буцика та В. І. Стрельського, в якій висвітлювався процес створення козацьких полків на Правобережжі та Лівобережжі України [3].

Б. С. Абаліхін, характеризуючи участь українського народу у війні з Наполеоном I [1], підтримав точку зору І. Ф. Павловського щодо позитивного досвіду формування 4 кінно-козацьких полків на Правобережжі України, який підштовхнув владу до створення подібних формувань з вихідців козацького стану Лівобережжя України. Він описав процес формування та бойовий шлях кінно-козацьких полків із нащадків козацтва Полтавської та Чернігівської губерній.

Оскільки радянська історіографія сповідувала марксистську концепцію визначальної ролі економіки у суспільному розвитку, то і при вивченні історії козацтва вона приділяла головну увагу соціально-економічним аспектам. Так, І. О. Гуржій відносив козацтво Полтавської і Чернігівської губерній до категорії державних селян на оброчному становищі. Він визначив їх відсоткову частку серед населення даних губерній та забезпечення землею, вважав черезсмузжя характерною рисою козацьких господарств і однією з головних проблем, підрахував, скільки козаки сплачують податків та які несуть повинності, досліджував процес майнової стратифікації та обезземелення козацтва [5]. Автор не торкався проблем створення та функціонування іррегулярних козацьких утворень на Лівобережжі України.

Т. І. Лазанська аналізувала вплив розвитку капіталізму на становище державних селян, до яких авторка включає козацтво. Вона розглянула демографічні та соціально-економічні аспекти історії козацтва, подала відомості щодо чисельності, основних джерел доходів і розшарування козацтва Чернігівської та Полтавської губерній з кінця XVIII ст. до 1861 р. Автор вважає, що держава прагнула зберегти козацтво як воєнний резерв, тому уряд забороняв їм переходити до інших станів та продавати землю особам, що не належали до козацтва. Водночас, дослідниця зазначає, що уряд довго не міг чітко визначити свого ставлення до даної верстви, коливаючись між позиціями розгляду їх як держателів землі або як спадкових власників [11, с. 65]. Т. І. Лазанська пов'язала осмислення державної політики щодо оподаткування козацтва зі створенням кінно-козацьких полків у 1812 та 1831 рр., тобто виконанням військової повинності, і на прикладі оброчного податку, який держава то накладала на козаків, то скасовувала, показала зміну поглядів влади щодо них у залежності від зовнішньополітичної ситуації – звільнення від нього настає в часи зовнішньої небезпеки і необхідності створення ополчення. Коли ж зовнішньополітична ситуація протягом тривалого періоду часу залишалась стабільною, на козаків знову покладалась обов'язок сплачувати оброчний податок.

Окремої уваги заслуговує українська діаспорна історіографія козацтва Лівобережжя України. В 1933-1935 рр. у Варшаві, в журналі "Табор", що заснували емігранти-військовики з УНР, виходить серія статей О. Переяславського, що були присвячені створенню іррегулярних збройних формувань з козацтва Лівобережжя України [13]. Автор прагнув показати продовження існування військових традицій козацтва після ліквідації Гетьманщини. Однак, спроба створити цілісну історію козацьких військових формувань в XIX ст. не вдалась. Детально описавши участь козацтва у війні з Наполеоном 1812-1814 рр., автор згадує про свої наміри написати історію козацьких формувань у 1831-1832 та 1855-1856 рр., але не втілював у життя свої починання і пише лише про участь козацтва у придушенні польського повстання 1863-1864 рр. О. Переяславський опирався на роботи І. Ф. Павловського. Автор, пишучи свої студії з позиції воєнки, критикує поміщиків Лівобережжя України та вихідців з козацької старшини, які отримали дворянство, за те, що стали вірними помічниками уряду у ліквідації національних збройних сил.

Характеризуючи козацькі полки у 1812-1814 рр., автор виділяє проблему нестачі офіцерських кадрів, яка виникла через небажання дворянства Полтавської та Чернігівської губерній нести військову службу (дістається і І. П. Котляревському), і пояснює це тим фактом, що дворянство своїм коштом сформувало ополчення. Автор спробував описати бойовий шлях козацьких полків з моменту започаткування влітку 1812 р., і до розформування у 1814 р. Йому не вдалося зібрати детальної інформації щодо участі козацтва у придушенні польсько-го повстання 1863-1864 рр. О. Переяславський прийшов до висновку, що кожного разу, коли уряд Російської імперії потрапляв у скрутне становище, він змушений був звертатись до козацтва Лівобережжя України по допомогу, апелюючи до його військових традицій, чим зберігав дух національних збройних сил.

Проблему інкорпорації Гетьманщини в Російську імперію досліджував канадський історик Зенон Коугт [9]. В межах даної проблеми він розглядав питання інтеграції козацтва до соціальної структури Російської імперії, детально зупиняючись на усвідомленні свого соціального статусу в суспільстві рядовим козацтвом. В рамках цього питання автор зазначає, що в кінці XVIII ст. в Російській імперії не було соціальної групи, яка б за своїми правами та обов'язками відповідала б козацтву Лівобережжя України. Тому уряд змушений був визнати на певний час їх особливий статус. Автор висуває концепцію про існування двох точок зору в першій половині XIX ст. серед вищих державних урядників на майбутнє козацтва регіону. Прихильники першої вважали доречним для держави кроком скорочувати кількість козацтва та урівнювати їх з державними селянами. Друга точка зору передбачала збереження козацтва та використання їх військового потенціалу для блага держави. Її прихильниками виступала місцева адміністрація, і особливо М. Г. Рєпнін, в той час як першу точку зору підтримували представники центральних органів влади і особливо міністерства фінансів. Головними причинами постійного погіршення економічного становища козацтва Полтавської та Чернігівської губерній, незважаючи на отримання економічних поступок від держави, автор вважав стабільне зростання їх чисельності і скорочення забезпечення земельним фондом, незважаючи на активну політику переселення козаків.

Дослідник висунув тезу, що подією, яка означала кінець особливого козацького статусу, стало створення Міністерства державного майна у 1837 р. та підпорядкування йому козацького населення регіону. Це твердження підтримують і провідні сучасні дослідники даної проблеми О. А. Бачинська та Ф. Ф. Стоянов.

Новий етап розвитку історіографії означеної проблеми започаткувало відновлення незалежності України. Ряд вітчизняних істориків виявляв зацікавленість до вивчення історії козацьких формувань на Лівобережжі України в XIX ст. Зокрема, В. С. Шандра досліджувала дану проблему в контексті історії Малоросійського генерал-губернаторства [16]. Вона звернула увагу на шляхи вирішення козацького питання в генерал-губернаторстві, оскільки перебування козацтва на привілейованих правах, у порівнянні з державними селянами, не входило до планів міністерства фінансів. Іншим аспектом дослідження стали спроби генерал-губернатора М. Г. Рєпніна відновити права козацтва та перетворити його на постійне козацьке військо.

Значну увагу вивченню історії козацьких формувань Лівобережжя України приділяють одеські дослідники Ф. Ф. Стоянов [15] та О. А. Бачинська [2]. Вони запропонували періодизацію історії козацтва Лівобережжя України після ліквідації Гетьманщини. Так, Ф. Ф. Стоянов за критерій бере 4 прецеденти існування тимчасових кінно-козацьких полків: 1812-1814, 1831-1832, 1855-1856 та 1863-1864 рр. і відповідно ділить їх історію у XIX ст.

О. А. Бачинська за критерій періодизації взяла зміну стратегії влади щодо козацтва Лівобережжя України та виділила три етапи трансформації цих стратегій: перший етап – від ліквідації Гетьманщини до 1812 р., другий – від 1812 р. до 1837 р., коли було створено міністерство державного майна, третій – від 1837 р. до початку XX ст., коли відбувається стирання відмінностей між козацтвом та іншими станами, насамперед селянами.

В історіографії ставлення місцевої влади в особі генерал-губернатора до козацького питання простежується два підходи. Так, О. В. Кухарук вважає, що М. Г. Рєпнін намагався унеможливити службу козаків на постійній основі [10]. Ця теза суперечить напрацюванням В. С. Шандри, яка зауважує, що М. Г. Рєпнін клопотався перед Миколою I про створення з козацтва Лівобережжя України постійного козацького війська. До здобутків О. В. Кухарука слід віднести ретельну характеристику еволюції становища козацтва після ліквідації владних структур та війська Гетьманщини і до 30-х рр. XIX ст.

Торкуючись ставлення дворянства регіону до організації козацьких ополчень, Ф. Ф. Стоянов та О. А. Бачинська вважають, що певна його частина вбачала участь в ополченнях як гарний засіб для початку престижної військової кар'єри [15, с. 85] [2, с. 237], займаючи там посади молодших офіцерів. О. В. Кухарук висловлює тезу, що представники колишньої старшини Гетьманщини, які в XIX ст. зуміли стати великими поміщиками, виступали проти створення козацьких ополчень та перетворення їх на постійне козацьке військо, боячись втратити можливість скуповувати козацькі землі [11, с. 66].

Участь козацтва Полтавської та Чернігівської губерній у Кримській війні, що проявилось у формуванні 6 кінно-козацьких полків у 1855-1856 рр., досліджував В. В. Задунайський, який торкнувся проблем організації та засад функціонування даного військового утворення, однак не розкриває до їх використання у військовому конфлікті [7].

У 2012 р., до 200-річчя початку російсько-французької війни виходить праця, що висвітлює український аспект проблеми. Автори роблять огляд формування 4 козацьких полків, що були створені на Правобережжі України, та 15 кінно-козацьких полків з території Лівобережжя України і прийшли до висновку, що при організації даних військових утворень влада пішла на поступки місцевому населенню, яке бажало, що б вказані військові частини створювались з урахуванням місцевого колориту [6, с. 23].

У найгрунтовнішій праці, присвяченій українському козацтву – "Історія українського козацтва. Нариси у двох томах", розглядаються і кінно-козацькі полки з Лівобережжя України у XIX ст., зокрема їх формування, діяльність та роль у долі козацтва регіону в даний період загалом [8]. Цим питанням присвячено окремий розділ, написаний О. А. Бачинською.

Ряд дослідників висвітлювали сюжети, пов'язані з історією козацтва Лівобережжя України в XIX ст. у контексті інших проблем. Насамперед, це такі автори як: В. М. Орлик, М. М. Міц та Н. О. Конопка.

Що ж до аспектів, які досі залишаються мало або й зовсім не дослідженими, зокрема, виділимо процес створення та діяльності козацьких формувань 1855-1856 та 1863-1864 рр. Це пояснюється як їх незначною чисельністю, так і обмеженістю джерельної бази. Особливої уваги заслуговують питання структури і характеристики особового складу кінно-козацьких полків у всіх чотирьох випадках їх формування та настрою рядового козацтва при вступі до них. Дискусійними залишаються такі проблеми як: переселення козаків, бачення становища козацтва Лівобережжя України представниками центральної та місцевої влади та ставлення місцевого дворянства до козацтва та козацьких ополчень.

Отже, історіографія тимчасових козацьких формувань Лівобережжя України XIX ст. представлена порівняно невеликою кількістю досліджень, підготовленими упродовж трьох історіографічних періодів: дорадянського, радянського та пострадянського. Однак, окрім праць Ф. Ф. Стоянова та О. А. Бачинської, спеціальні студії відсутні, що надає проблемі, пов'язаній з діяльністю козацтва Лівобережжя України в XIX ст. та створення з них тимчасових козацьких полків, наукової актуальності.

Список використаних джерел

1. Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. / Б. С. Абаліхін. – К., 1962. – 63 с.
2. Бачинська О. А. Козацтво в "післякозацьку" добу української історії (кінець XVIII – XIX ст.) / О. А. Бачинська. – К. : Вища шк., 2011. – 287 с.
3. Буцик А. К. Великий патріотичний подвиг (Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року) / А. К. Буцик, В. І. Стрельський. – К. : Укрполітвидав, 1962. – 44 с.
4. Гербільський Г. Ю. Українські козацькі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 р. / Г. Ю. Гербільський. – М. : Укрполітвидав., 1943. – 20 с.
5. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. – К. : Наук. думка, 1954. – 448 с.
6. Гуржій О. І. Війна 1812 року: український контекст / О. І. Гуржій, О. П. Реєнт, А. А. Палій. – К. : Ін-т історії України, 2012. – 154 с.
7. Задунайський В. В. До історії українських козацьких полків у 50-ті рр. XIX ст. / В. В. Задунайський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2009/104-91-3.pdf>. – Назва з екрану.

А. Олійчук, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КАЗАЧЬИХ ФОРМИРОВАНИЙ ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ УКРАИНЫ XIX СТ.

Рассмотрена история исследования казачества Левобережья Украины XIX в., охарактеризированы её основные этапы в украинской и зарубежной историографии, выделены главные дискуссионные моменты и проблемы, оставшиеся вне поля зрения историков. Ключевые слова: казачество Левобережья Украины, "малороссийские" конно-казачьи полки, историография.

A. Olianchuk, Graduate Stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE MAIN STAGES OF RESEARCHES OF COSSACK'S FORMATIONS FROM LEFT-BANK OF UKRAINE OF THE 19th CENTURY

The article is devoted to the problem of history of researches of Cossack's from Left-Bank of Ukraine of the 19th century. Basic information is characterized main stages of investigation of this problem in Ukrainian and foreign historiography, also underlined the main discussions problems, which left unattended by historians.

Key words: Left-Bank Ukrainian Cossacks, "Malorossyiskie" horse-cossacks regiments, historiography.

УДК 167.1:069.01[(470+570)+(477)]"1991/2013"

М. Парахіна, канд. іст. наук, наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОБЛЕМИ І ЗАВДАННЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ МУЗЕЙНОЇ МІЖДЕРЖАВНОЇ ПРАКТИКИ 1991–2013 РОКІВ

Подано аналіз розвитку українсько-російських відносин у сфері музейної міждержавної практики, яка є важливою складовою для здійснення повноцінної наукової роботи, адже після розпаду Радянського Союзу виникло питання не лише подолання наслідків кризи у цій галузі, а й досягнення зростання рівня інтересу населення до музеїв, оптимізації та підвищення ефективності їхньої роботи. Спираючись на взаємне прагнення розширювати та поглиблювати рівноправне співробітництво, постає необхідність закріплювати дружні відносини між Україною та Російською Федерацією у галузі музейної міждержавної практики. Сучасний стан соціально-економічного, громадсько-політичного та культурного розвитку суспільства зумовлює необхідність істотних змін у діяльності всіх традиційних закладів культури, уточнення їх місця і ролі в житті людини. Завданням музеїв є мінімізація наслідків глобальних процесів, що загрожують культурному розмаїттю, необхідність фіксації та збереження знань про культурні форми, що поступово зникають. Історичний шлях, що пройшли музеї, свідчить, що музейними засобами можливо вирішити багато культурних і суспільних проблем. Нові суспільні відносини, тенденції, що відстежуються в культурному житті світової спільноти, породжують велике розмаїття форм музейної роботи. Нові напрямки діяльності музеїв, помітно збільшивши сферу їх впливу на суспільство, разом з тим вимагають і суттєвих змін в роботі самих музеїв.

Ключові слова: музеї, експозиції, Україна, Росія, міждержавні відносини.

Аналізуючи двостороннє співробітництво між Україною та Російською Федерацією у соціогуманітарній сфері, не можна оминати увагою проблему взаємодії важливих культурницьких закладів – музеїв. Об'єднані за радянських часів у єдину систему, підпорядковану центру, та отримуючи державне фінансування, музеї мали можливість для регулярного оновлення та реконструкції фо-

8. Історія українського козацтва. Нариси : у 2 т. / В. А. Смолій та ін. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – Т. 2 – 757 с.

9. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996. – 302 с.

10. Кухарук О. В. Формування стану "малоросійських козаків" наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / О. В. Кухарук // Чорноморська мина-вшина. – Одеса, 2007. – Вип. 2. – С. 61–76.

11. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т. И. Лазанская. – К. : Наук. думка, 1989. – 198 с.

12. Павловский И. Ф. Малороссийское козацье ополчение в 1812 г. по архивным данным / И. Ф. Павловский. // Киев. старина. – 1906. – Кн. 9. – С. 431–451; Його ж. Малороссийские козацьки полки в борьбе с поляками в 1831 г. // Тр. Полтав. Губерн. Ученой Архив. Комис. – Полтава, 1910. – Вып. 7. – С. 108–116.

13. Переяславський О. Українська збройна сила в Наполеонівських війнах 1812–1814 рр. / О. Переяславський. // Табор. – Варшава, 1933. – Ч. 19. – С. 44–52; Ч. 20. – С. 28–41; Ч. 21. – С. 28–37; Ч. 22. – С. 33–37; Ч. 23. – С. 16–25; Ч. 25. – С. 28–37; Ч. 26. – С. 23–35; Його ж. Остання збройна сила Старої України (1863–1864 рр.) // Табор. – Варшава, 1934. – Ч. 27. – С. 24–32.

14. Стороженко Н. К. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в. / Н. К. Стороженко. // Киев. старина. – 1897. – Кн. 4. – С. 473–480; Кн. 6. – С. 473–480; Кн. 10. – С. 115–130; Кн. 11. – С. 143–156; Кн. 12. – С. 332–350.

15. Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / Федір Федорович Стоянов ; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 270 с.

16. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів / В. С. Шандра. – К., 2001 – 356 с.

Надійшла до редколегії 10.04.14

ндів, проведення повноцінної реконструкційної та охоронної роботи, здійснення наукових досліджень. Окрім того, зважаючи на їх доступність та відсутність значної конкуренції з боку інших культурно-освітніх закладів, музеї користувалися значним інтересом у населення та мали стабільний, численний контингент відвідувачів за

рахунок школярів, студентів й екскурсійних груп з інших, навіть віддалених міст колишнього СРСР [1].

Однак з відновленням незалежності пострадянськими країнами ситуація в галузі значною мірою змінилася. Економічна криза зумовила скорочення державного фінансування, особливо з місцевих бюджетів, і це спричинило зубожіння, а згодом й закриття ряду місцевих музеїв. Відтоді більша частина коштів, котрі виділяються державою, йдуть на заробітну плату працівників та оплату комунальних послуг, й лише 5–10 % спрямовується безпосередньо на розвиток музеїв та необхідну для збереження та поповнення фондів діяльність [2].

Водночас зубожіння того соціального прошарку, що становив основну частину відвідувачів, вимушене економічними потребами зростання цін на квитки, й що важливо – втрата переважно більшістю населення інтересу до історії, мистецтва та культури, витіснення таких зацікавлень масовою культурою призвели до значного зменшення інтересу до музеїв. Поряд зі зменшенням прибутків, музейна справа в перші роки незалежності набула ще низку складних проблем, котрі потребували якнайшвидшого вирішення – недостатній рівень науково-освітнього використання фондів, відсутність єдиної системи реєстрації Музейного фонду України; недостатній рівень забезпечення комп'ютерними та інформаційними технологіями; зношення основної матеріальної бази й потреба капітального ремонту в більшості приміщень, реставрації пам'яток тощо [3]. Ці явища були характерними не лише для України, а й для всіх інших країн колишнього СРСР, в тому числі й для Російської Федерації.

Після розпаду Радянського Союзу виникло питання не лише подолання наслідків кризи у галузі, а й досягнення зростання рівня інтересу населення до музеїв, оптимізації та підвищення ефективності їхньої роботи. Важка економічна ситуація, що поставила фінансування музейної справи під загрозу, спроба переведення музеїв на самофінансування змушували керівництво музейними закладами шукати нетрадиційні форми пошкваллення суспільного інтересу до музеїв в цілому, так і до галузі як такої [4]. Адже музейна галузь включає в себе ряд важливих напрямків, як-от: науково-дослідна, культурно-освітня діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, виставкова, пам'яткоохоронна робота, а також діяльність, пов'язана з науковою атрибуцією, експертизою, класифікацією, державною реєстрацією та усіма видами оцінки предметів, які можуть бути визначеними як культурні цінності, з метою включення до Музейного фонду України. До того ж, галузь передбачає також необхідність підготовки кваліфікованих кадрів для проведення музейної роботи і постійне підвищення їхньої кваліфікації та професійних навичок. Окрім того, нові вимоги сучасності передбачають запровадження у музейній справі нових інформаційних технологій й більш тісної співпраці із спорідненими музейними закладами та організаціями [5].

Очевидним є той факт, що в сучасних економічних умовах та в умовах переходу до відкритого інформаційного простору вирішення цих проблем неможливе на рівні однієї країни – воно потребує міжнародної співпраці. Саме через це двосторонні відносини між Україною і Росією в музейній галузі набули актуальності з перших років незалежності. При цьому вони були досить неоднорідними. Спроби налагодження співробітництва на початку 90-х років ХХ ст. значною мірою були унеможливлені через відкрите протистояння двох держав у культурній сфері, котре було пов'язане зі спробами української сторони добитися реституції культурних цінностей, вивезених як за часів Російської імперії, так і

в радянський період. Ці спроби викликали досить однозначну негативну реакцію російського суспільства загалом й керівників музейної галузі РФ, зокрема (хоча при цьому цьому наголошувала, що необхідно знайти цивілізовані форми вирішення цього складного питання) [6].

Завдяки подальшому зняттю напруження між країнами, процес налагодження відносин в напрямку співробітництва розвивався передусім у контексті компромісу, порозуміння та правового вирішення питань. В обох країнах були прийняті відповідні нормативні акти, котрі не лише регламентували діяльність музеїв і музейну справу, а й визначали правові можливості суб'єктів цієї сфери. Так, в Україні 1995 р. був прийнятий Закон України "Про музеї і музейну справу". В ньому чітко було визначено права установ галузі на міжнародній арені. Приміром, участь музеїв у міжнародному співробітництві мала будуватися на основі багатосторонніх та двосторонніх угод й передбачала такі можливості:

- проведення спільних наукових досліджень на основі розробки і реалізації міжнародних наукових програм;
- здійснення взаємного обміну музейною інформацією, виставками, вивчення міжнародного досвіду організації музейної справи;
- проведення міжнародних конференцій, конгресів, симпозіумів, виставок та участь в них;
- організація спільної підготовки музейних працівників, розвитку видавничої діяльності;
- здійснення іншої спільної діяльності відповідно до угод, якщо вона не суперечить законодавству України та міжнародним договорам України [7].

Схожі правові норми регламентував також прийнятий в Російській Федерації Закон "О музейном фонде Российской Федерации и музеях в Российской Федерации" [8].

Важливою формою співробітництва між музейними установами обох країн, що активно розвивається після 1996 р., стала організація виставок експонатів фондів російських музеїв в Україні й, навпаки – українських музеїв у Російській Федерації. Така робота стала своєрідною альтернативою питанню швидкої реституції, піднятому українською стороною на початку 90-х років. Призначенням таких виставок стало ознайомлення населення сусідньої країни з тими історичними пам'ятками та культурними цінностями, що можуть викликати інтерес у спеціалістів та широкого загалу; можливість популяризації власної національної культури; задоволення потреб місцевих діаспор у ознайомленні з духовною та матеріальною спадщиною історичної батьківщини. Приводом для виставки можуть бути актуальні події, значні дати, річниця того чи іншого митця, тощо [9]. Музейні виставки охоплюють практично всі напрямки галузі: активно проводяться виставки історичних, образотворчих, музичних та інших галузевих музеїв. Особливу активність у організації візних російських та українських музейних виставок виявляють провідні музейні заклади обох країн – російські Ермітаж, Третьяковська галерея, Пушкінський музей; українські – Національний музей історії України у м. Києві, Львівський історичний музей; Національний художній музей України та інші. Особливою увагою глядачів на виставках користуються роботи визначних вітчизняних та світових митців, реліквії, котрі, окрім науково-історичної, мають також мистецьку та фінансову цінність (переважно скарби з дорогоцінних металів), твори сучасних митців.

Одним із важливих заходів музейного співробітництва між двома країнами є участь у міжнародних конгресах музейних спеціалістів. Так, наприклад, одним з провідних заходів такого формату стали традиційні Музейні міжнародні форуми, організовані Союзом музеїв Росії та Міждержавним фондом гуманітарного співробітництва країн-

учасниць СНД. Перший такий захід відбувся 2009 р. в м. Красноярську, другий – 2010 р. – у м. Казані, третій, присвячений 20-річчю СНД, – у Санкт-Петербурзі. Метою таких форумів, на думку його організаторів, є сприяння інтеграції музейних організацій Російської Федерації, держав-учасниць СНД та інших країн в збереженні культурної спадщини, щоб використовувати цей ресурс для виховних та освітніх цілей, а також для формування міцних зв'язків між історією, сучасністю і майбутнім локальних суспільств, країн та світу в цілому [10]. Відбуваються також інші форуми, конференції, симпозиуми тощо, спрямовані на розв'язання комплексу нагальних питань як в галузі організації та оптимізації музейної діяльності, так і щодо шляхів подолання перепон для повноцінної міждержавної двосторонньої співпраці. Такі заходи організуються як окремими музеями, так і музейними асоціаціями та об'єднаннями.

Для підвищення кваліфікації працівників музейної сфери проводяться конференції, круглі столи, симпозиуми, учасниками яких є спеціалісти та науковці з різних країн. Так, Україна і Росія беруть активну участь у європейських конференціях музейних працівників (конференція 2011 р. відбулася у Києві) [11], в наукових заходах, що організуються іншими організаціями чи окремими музеями. Результатом такої роботи є не лише наукове зростання спеціалістів галузі, розвиток її наукової складової, а й вирішення ряду складних організаційних питань, розробка і затвердження нових програм та проектів, спрямованих на покращення стану галузі в обох країнах.

В цілому, незважаючи на певну складність організації співробітництва між Росією та Україною в музейній галузі, вона розвивається з кожним роком: збільшується кількість спільних заходів, відбувається взаємний обмін як інформаційними ресурсами, так і матеріалами музейних фондів, що становлять інтерес для партнера. Однак, як і будь-яка галузь двосторонніх відносин, в якій існує спроба перегляду права власності та правової приналежності (в цьому випадку на приналежність

певної частини історико-культурних пам'яток і артефактів), музейна справа має своє болюче питання – питання реституції в Україну цінностей, що входять до складу фондів російських музеїв [12]. При цьому актуалізація цього питання в ЗМІ, зазвичай, залежить від рівня політичних відносин між країнами, й часто використовується тільки на шкоду як міждержавним відносинам, так і музейній галузі взагалі. Однак поміркована позиція більшості науковців та компроміси дозволяють знівелювати найбільш негативний вплив вищезазначеного протистояння й уможливають поступове зростання рівня ефективності двосторонніх відносин у цій галузі.

Список використаних джерел

1. Богуцький Ю.П., Андрущенко В.П., Безвершук Ж.О. та ін.; Українська культура в європейському контексті; За ред. Ю.П.Богуцького. – К.:Знання, 2007. – 679 с.
2. Чупрій Л.В. Стан та проблеми музейної справи в Україні / Л.В. Чупрій // Музеї України. – 2010. – 29 травня. – див. <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=4744>
3. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження програми розвитку музейної справи на період до 2005 р." від 30.03 2002 р. № 442.
4. Маньковська Р. Музейництво в Україні. – К., 2000. – 136 с.
5. Закон України "Про музеї та музейну справу" від 29 червня 1995 р. № 249/95-ВР // Закони України / Верховна Рада України. Інститут законодавства; редкол.: В. Ф. Опришко (голова) та ін. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1997. – Т. 9. – С. 86–87. – Ст. 1–3.
6. Государственный герольдмейстер Георгий Вилинбахов "Музейные фонды неприкосновенны" //Файл-РФ – див. <http://file-ru/context/828>
7. Про музеї та музейну справу : Закон України від 29 червня 1995 р. № 249/95-ВР // Закони України. – К., 1996. – Т. 9. – С. 92–93.
8. О музейном фонде Российской Федерации и музеях в Российской Федерации : Закон от 26 мая 1996 г. № 54 –ФЗ.
9. Виставкова робота музею [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://muzey.vn.ua/node/168>
10. Мероприятия СНГ // Интернет-портал СНГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: див. <http://e-cis.info/page.php?id=19666>
11. Європейську конференцію музейних працівників проводять у Києві // Музеї України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=5476>
12. Белофастова Т. Педагогичні засади діяльності музею як соціально-культурного центру : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Белофастова Т. – К., 2003. – 27 с.

Надійшла до редколегії 15.01.14

М. Парахина, канд. ист. наук, науч. сотр.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПРОБЛЕМЫ И ЗАДАЧИ РАЗВИТИЯ УКРАИНСКО-РОССИЙСКОЙ МУЗЕЙНОЙ МЕЖГОСУДАРСТВЕННОЙ ПРАКТИКИ 1991–2013 ГОДОВ

Представлен анализ развития украинско-российских отношений в области музейной межгосударственной практики, которая является важной составляющей для осуществления полноценной научной работы, ведь после распада Советского Союза возник вопрос не только о преодолении последствий кризиса в этой отрасли, но и о достижении роста уровня интереса населения к музеям, оптимизации и повышению эффективности их работы. Опираясь на взаимное стремление расширять и углублять равноправное сотрудничество, возникает необходимость закреплять дружеские отношения между Украиной и Российской Федерацией в области музейной межгосударственной практики. Современное состояние социально-экономического, общественно-политического и культурного развития общества обуславливает необходимость существенных изменений в деятельности всех традиционных учреждений культуры, уточнения их места и роли в жизни человека. Задачей музеев является минимизация последствий глобальных процессов, угрожающих культурному разнообразию, необходимость фиксации и хранения знаний о культурных формах, которые постепенно исчезают. Исторический путь, который прошли музеи, свидетельствует, что музейными средствами можно решить много культурных и общественных проблем. Новые общественные отношения, тенденции, которые отслеживаются в культурной жизни мирового сообщества, порождают большое разнообразие форм музейной работы. Новые направления деятельности музеев заметно увеличивают сферу их влияния на общество, вместе с тем требуют и существенных изменений в работе самих музеев.

Ключевые слова: музеи, экспозиции, Украина, Россия, межгосударственные отношения.

M. Parakhina, PhD (equiv. in History), Research Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROBLEMS AND TASKS OF DEVELOPMENT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN MUSEUM INTERSTATE PRACTICE 1991–2013

The article presents the analysis of the Ukrainian-Russian relations in the sphere of the museum interstate practice, which is an important component for the implementation of the full-valued scientific work, since after the collapse of the Soviet Union an issue arose not only concerning overcoming of consequences of the crisis in this sphere, but also with regard to attaining an increased interest of people to museums, as well as optimizing and raising the efficiency of their work. Based on the mutual striving for the expansion and deepening of the equal cooperation, a need arises to strengthen friendly relations between Ukraine and the Russian Federation in the sphere of the museum interstate practice. The current state of the social-economic, civil-political and cultural development of the society preconditions the need in essential changes in the activities of all the traditional cultural institutions, clarification of their place and role in the life of a man. The task of museums is to minimize the consequences of the global processes which impede cultural variety, as well as to locate and appropriate the knowledge about the cultural forms which are disappearing gradually. The historical way covered by museums testifies to the fact that museums can help in solving many cultural and social

problems. New social relations, tendencies, which manifest themselves in the cultural life of the world community, generate a great variety of forms of the museum work. New directions of the museum activities, which have noticeably increased the scope of their influence on the society, also require essential changes in the work of museums themselves.

Keywords: museums, expositions, Ukraine, Russia, interstate relations.

УДК 327.56(73)(045)С78

Н. Слободян, канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА "ЗМІН" БАРАКА ОБАМИ

Комплексно проаналізовано близькосхідну політику Б.Обама. Досліджено основні концептуальні документи щодо формування зовнішньополітичного курсу США, вивчено механізм реалізації положень доктрини Б. Обама, а також зроблено авторські висновки щодо її ефективності.

Ключові слова: доктрина Б. Обама, зовнішньополітична стратегія, Перська затока, "Каїрська промова", Стратегія – 2010, "м'яка сила", проблеми безпеки.

Після Другої світової війни Близький Схід посів в системі американських зовнішньополітичних пріоритетів одне з ключових місць, що пояснюється економічними, військово-стратегічними та політичними інтересами США в цьому регіоні. Не став виключенням й президент Барак Обама, для котрого стабілізація ситуації в близькосхідному регіоні стала центральним вектором зовнішньої політики.

З метою комплексного аналізу та об'єктивного розкриття основних напрямків зовнішньополітичного курсу Б. Обама використовувались основні концептуальні документи, такі як промова президента Б.Обама в Каїрському університеті (4 липня 2009 р.), Стратегія національної безпеки (травень 2010 р.), звіт Міністерства оборони США "Підтримка глобального лідерства США: пріоритети на XXI ст." (5 січня 2012 р.). Важливе значення для розкриття теми мали науково-аналітичні роботи З. Бжезинського, Б. Гончара, А. Сергуліна, В. Кошищева, Ю. Туміною, О. Колобової та ін.

Мета статті – розкрити основні напрямки "змін" у близькосхідному векторі зовнішньої політики Б. Обама та його адміністрації.

Після перемоги на президентських виборах 4 листопада 2008 року головним завданням Барака Обама та його адміністрації стало сприяння створенню позитивної атмосфери у відносинах США з іншими країнами світу. Зовнішньополітична стратегія Б. Обама, задекларована ним у риториці передвиборчої компанії, передбачала активне використання Сполученими Штатами так званої "м'якої сили", основним інструментом міжнародних відносин виступала дипломатична діяльність, а головним принципом – компромісний підхід у вирішенні конфліктів, озвучений президентом курс закінчення політики неоконсерватизму, котра загалом базувалась на експорті демократії та веденні безкомпромісної непримиренної боротьби з опонентами Білого дому на світовій політичній арені. Таким чином, зовнішня політика адміністрації Б. Обама базувалась на своєрідному "перезавантаженні" взаємовідносин США з багатьма країнами, а особливо державами мусульманського світу.

Варто погодитись із твердженнями багатьох західних та вітчизняних аналітиків про те, що 44-тому американському президенту дісталась від Дж.Бушамолодшого вкрай несприятлива "близькосхідна спадщина": війна в Афганістані, окупація Іраку, поглиблення арабсько-ізраїльського протистояння, загрози ядерної програми Ірану, активізація діяльності радикальних ісламістських організацій та посилення антиамериканських настроїв в мусульманському світі. Отже, питання вибору лінії поведінки у конфліктах, де виявились втягнутими США, було для молодшої адміністрації Б.Обама ключовим завданням, а лейтмотивом "зовнішньополі-

тичного порядку денного" новообраного очільника Білого дому стала теза необхідності поновлення позитивного іміджу та повернення довіри до Сполучених Штатів на міжнародній арені. Багато українських дослідників позитивно оцінили задекларовану Б. Обамою готовність відмовитись від "силової дипломатії" Дж.Бушамолодшого, яка за багатьма напрямками виявилась не ефективною, та вдатись до методів "прагматичної дипломатії", котра передбачає висунення саме дипломатії на передній план зовнішньої політики [1, с. 4].

Публічною апробацією нового зовнішньополітичного вектора США на Близькому Сході стала так звана "каїрська промова" голови Білого дому. Так, американський президент 4 червня 2009 р. звернувся з промовою до всіх мусульман світу з трибуни Каїрського університету (Єгипет) та закликав відкрити нову сторінку американсько-арабських відносин – вести спільну боротьбу з глобальними терористичними загрозами та поглиблено розвивати політико-економічну і наукову співпрацю. Не випадковим стало обрання американським президентом для виголошення фундаментальної промови саме Каїру, адже Єгипет на ряду з Саудівською Аравією та Кувейтом представляв держави так званого "поміркованого арабського центра" та відігравав виключно важливу роль у питаннях забезпечення регіональної безпеки, стабільних поставок нафтових ресурсів та контролю над ядерною програмою Ірану.

Своєю промовою Б.Обама виказав готовність ініціювати боротьбу з негативними стереотипами сприйняття в Сполучених Штатах ісламської релігії, а також поставив під сумнів право Вашингтона нав'язувати власні цінності державам з абсолютною відмінною історією та різними культурами. Відкинувши концепцію "зіткнення цивілізацій", котра розглядає Захід й ісламський світ у якості протилежних полюсів, голова Білого дому зробив наголос на історичних зв'язках і таких спільних цінностях Сходу й Заходу, як принципи правосуддя і прогресу. Спростувавши тезу щодо нібито властивої ісламській релігії жорстокості та схильності мусульман до насильства, Б. Обама навмисно кілька разів звернув увагу на довгу історію ісламської віротерпимості.

"Каїрська промова" представила нове бачення Сполученими Штатами головних пріоритетів зовнішньополітичної стратегії в регіоні: мирне врегулювання близькосхідного конфлікту наряду із проголошенням незалежної палестинської держави; підтримання "особливих відносин" з Ізраїлем із одночасним усвідомленням нелегітимності розширення ізраїльських територій; пришвидшення виведення військ з Афганістану й Іраку та скорочення військової присутності США в регіоні в цілому. Більше того, американський президент задекларував готовність визнати право Ірану розвивати мирну атомну енергетику за умови дотримання Договору про

нерозповсюдження ядерної зброї, та на основі взаємної поваги нормалізувати американсько-іранські відносини без будь-яких попередніх умов [2].

У тогочасній риторичі Б. Обама спостерігаються певні відмінності від традиційного бачення Капітолієм близькосхідної проблематики. Перш за все, це стосувалося посилення вимог до Ізраїлю і, відповідно, пом'якшення позицій Вашингтону щодо ісламського світу, а також фактичної відмови від ідеології нав'язування мусульманам американських цінностей. Така позиція призвела до зростання популярності адміністрації Обама в мусульманських країнах.

Іншим знаковим документом у розрізі формування зовнішнього курсу Сполучених Штатів стала Стратегія національної безпеки, обнародована в травні 2010 р., котра давала розгорнуте уявлення щодо зовнішньополітичних пріоритетів адміністрації Б. Обама. У Стратегії – 2010 виділено чотири ключові аспекти зовнішньої політики США: безпека; економічний розквіт; просування "універсальних цінностей"; укріплення світопорядку під американською егідою [3].

Стратегія – 2010 вперше запропонувала інтегрувати основні інструменти зовнішньої політики: дипломатію, економічні інструменти, розвідку, сили забезпечення внутрішньої безпеки, військову силу. Проблема забезпечення національної безпеки традиційно обмежувалася в політичному істеблiшменті США міжнародними аспектами, а саме питаннями військової та зовнішньої політики, в той час як проблеми внутрішньої політики та економічного розвитку зазвичай не відносились до сфери національної безпеки США. Адміністрація Б. Обама, відступивши від традиційних принципів, розширила поняття національної безпеки. Розроблена нею Стратегія – 2010 носить комплексний характер та, на переконання автора, є дієвою спробою Білого дому сполучити внутрішні та міжнародні аспекти національної безпеки.

Документ задекларував рішучість США зберігати в майбутньому власну військову перевагу та здатність "взяти гору" над будь-яким потенційним противником. Утім, важливу особливість розробленої адміністрацією Б. Обама Стратегії безпеки – 2010 стало фактичне нівелювання положень доктрини Дж.Буш-молодшого в плані можливості ведення кількох превентивних війн одночасно, з одночасно запропонованим, натомість, розширенням переліку інструментів "м'якої сили" та повсякчасною підтримкою конструктивних дипломатичних ініціатив.

Стратегія – 2010 отримала як схвальні, так і критичні оцінки в експертному середовищі. Критики американського президента відзначали неспроможність Стратегії забезпечити повною мірою зовнішню безпеку держави та пророкували масштабні зовнішньополітичні провали США у майбутньому в таких стратегічно важливих регіонах, як Близький та Середній Схід [4]. Прихильники, навпаки, виділяють низку позитивних тенденцій у зовнішній політиці Обама: по-перше, американський президент своєю політикою та риторикою продемонстрував конструктивізм у зовнішніх питаннях та готовність всі проблемні моменти вирішувати шляхом перемовин; по-друге, суттєво покращився імідж та зросла довіра до Вашингтона у традиційно конфліктних регіонах Сходу [5]. Усе таки низка американських експертів справедливо відзначає певну незавершеність та незрілість Стратегії – 2010, яка вибудована за принципом *ad hoc* – від проблеми до проблеми, в той час, як від зовнішньої політики США залежить стабільність світового порядку [6].

Один з головних стратегів американської зовнішньої політики З. Бжезінський у своїй книзі "Ще один шанс: три президенти та криза американської наддержави" стверджує, що не існує сьогодні реальної альтернативи світовому лідерству США, тому більшість провідних

держав світу погоджуються з потребою у лідер-стабілізаторі, на якого покладатиметься відповідальність за мир і безпеку у планетарному масштабі [7]. Національна рада з розвідки США, маючи інші інформаційні ресурси та використовуючи найбільш сучасні прогностичні моделі у своїй доповіді "Глобальні тенденції 2025: зміни у світі" (2008, листопад) аргументувала позицію З.Бжезінського більш конкретно. В розділі "Сполучені Штати: менш домінуюча сила" (The United States: Less Dominant Power) спеціалісти Ради прогнозують затребуваність США до 2025 року в якості регіонального балансира на Близькому Сході та в Азії [5]. Якщо врахувати, що в Азії знаходяться нові глобальні гравці, Китай та Індія, – потенційні конкуренти США, а на Близькому Сході – основні світові запаси нафти та газу, то це, скоріш за все, заявка на управління не регіональними, а глобальними процесами.

Принциповими зовнішньополітичними цілями США зберігались досягнення беззаперечних політичних та військових якісних переваг в ХХІ ст., що засвідчують головні цілевизначальні положення Стратегії – 2010. Перше завдання – багатостороннє перегрупування в інтересах скорочення зобов'язань Сполучених Штатів за кордоном та покращення іміджу держави. Показово задекларована необхідність спільних дій держави з іншими країнами в рамках міжнародного права та посилення ролі дипломатії у вирішенні проблемних питань. Зокрема, в документі не має згадки щодо односторонніх превентивних заходів США (*preemption*), котрі можуть проводитись без вагомих доводів про загрози та відповідних рішень міжнародних організацій. Друге завдання підкреслює особливу значимість "м'якої сили" на шляху досягнення мети глобального лідерства (дипломатія, всебічна широка співпраця, міжнародно-правове врегулювання) та констатує готовність Вашингтону щодо лібералізації системи взаємовідносин між державами (визнання множинності центрів сили, підтримка ліберально-демократичних реформ в інших країнах, активізація діяльності міжнародних організацій, зростання політичної ролі держав, котрі розвиваються) [8, с. 26].

Стратегія – 2010 головною підставою застосування Вашингтоном військової сили визначає захист США та їх союзників в регіональному та глобальному масштабах, зокрема, включаючи випадки гуманітарних криз. Відповідно до положень документу Сполучені Штати, у разі проведення військової операції, покладатимуться на міжнародну підтримку, співпрацюючи з інститутами НАТО та ООН. В той же час, згідно з документом, Сполучені Штати залишають за собою право на односторонні дії за умови чіткого визначення та обґрунтування необхідності силової акції, її мети та можливих наслідків. На наше припущення, подібне розпливчате визначення передумов застосування сили дає офіційному Вашингтону змогу доволі вільного трактування доцільності та залишає за ним широку свободу і можливість швидкого підходу у прийнятті рішень щодо планування і проведення військових операцій. Найбільшу небезпеку серед зовнішніх загроз для США, з огляду формулювань Стратегії – 2010, несе зброя масового ураження, особливо ядерна, у випадку заволодіння нею неядерними державами або екстремістськими організаціями.

На додачу, в лютому 2010 року Міністерство оборони США оприлюднило черговий Чотирьохрічний огляд області оборони, свого роду "дорожню карту" військового будівництва на наступні чотири роки. Документ декларує, що основну загрозу для Сполучених Штатів становлять "Аль-Каїда" та інші послідовники тероризму. Не дивлячись на звичну риторичку щодо визначення потенційних ворогів та загроз, автори звіту до числа можливих ризиків віднесли внутрішні загрози. За твердженням аналітиків, вперше в національній стратегії

презентованій Б. Обамою, внутрішня безпека проголошена частиною більш широкої стратегії національної безпеки [9]. Виходячи з наведених вище міркувань можна з високою вірогідністю припустити найближчу перспективу безроздільного панування на світовій арені Сполучених Штатів, військові, технологічні та фінансові можливості яких дозволятимуть Вашингтону тривалий час залишатись єдиною у глобальному масштабі домінуючою силою.

"Успіхи та провали США у зовнішній політиці, – відзначають російські дослідники О. Колобов та Ю. Туміна, – повинні стати перевіркою їх здатності до світового лідерства на фоні посилення національних устремлінь жителів всіх континентів та різкої зміни геополітичних балансів" [10, с. 283]. Ми погоджуємось з твердженням науковців та у якості доказової бази наведемо такі аргументи:

- по-перше, Стратегія – 2010 відображає курс, взятий Сполученими Штатами на координацію процесу формування нової системи міжнародних відносин, де превалюватиме посилення співпраці між державами та налагодження базових стратегічних відносин. Хоча термін "багатополярний світ" не фігурує у Стратегії – 2010, втім у документі зроблено акцент на багатостороннє партнерство: зміцнення альянсів на просторах від Європи до Північної Америки та від Східної Азії до Тихого океану. Довгострокові цілі зовнішньої політики США визначені в документі, як підтримання миру та гарантування безпеки, що змушує Вашингтон чітко сформулювати пріоритети та підходи у розрізі близько-східного курсу, пряма залежність котрого від швидкоплинних та глобальних політико-економічних змін в регіоні сьогодні невпинно зростає та який є своєрідним "лакмусовим папірцем" світових процесів на теренах знаходження величезних запасів енергоресурсів, де відбувається конкурування інтересів двох ключових держав світу (США та Росії);

- по-друге, в Стратегії – 2010 йдеться про пошук способів запобігання або, щонайменше, стримування локальних та регіональних конфліктів, боротьбу з тероризмом та недопущення розповсюдження ядерної зброї. Отже, президент Б. Обама поставив за мету змінити ставлення громадян та політичного істеблішменту своєї країни до проблематики зовнішнього світу та нових глобальних викликів людству, таким чином більш органічно "вписавши" Сполучені Штати в історичний контекст ХХІ століття.

Визначальним та знаковим для зовнішньої політики США став документ Міністерства оборони США "Підтримка глобального лідерства США: пріоритети для ХХІ століття", опублікований 5 січня 2012 р., який анонсував суттєві зміни та доповнення в американській військовій доктрині [11]. Пошук нових зовнішньополітичних рішень стимулювала ціла серія вагомих факторів геополітичного характеру: "кольорові революції" на Півночі Африки, що загрожувало дестабілізацією всього Близького та Середнього Сходу та посилення конфронтації з Ізраїлем; виведення інтернаціональних підрозділів з Іраку та близька перспектива полишення американськими військами Афганістану поставили на порядок денний питання територіальної цілісності та, власне, майбутнього цих держав; відсутність дієвого забезпечення політичної стабільності у комплексному поєднанні реальної загрози приходу до влади у цих державах ісламських екстремістів; зростання конфліктності та нагнітання протистояння у відносинах США з Іраном, що може обернутись новою військовою операцією у зоні Перської затоки. До переліку зовнішньополітичних факторів варто додати й обставини внутрішньополітичного характеру, зокрема, тривала світова економічна криза, котра почалася з фінансової сфери США, змусила аме-

риканського президента скоротити видатки на утримання збройних сил та ведення військових дій за кордоном [12].

"Підтримка глобального лідерства США" виступає керівництвом та програмним документом розбудови та удосконалення американських збройних сил, формування військового бюджету та планування воєнних операцій. Вказаний документ, не маючи статусу військової стратегії, лише деталізує й уточнює ряд положень Національної оборонної стратегії та Стратегії національної безпеки (2010), а також розтлумачує механізм забезпечення Міністерством оборони США виконання завдань щодо реалізації Стратегії – 2010. "Підтримка глобального лідерства США" відображає бачення військовими фахівцями цілей і завдань Пентагону та характеру військово-політичної обстановки у світі, містить професійну, з точки зору оборонного відомства, оцінку вірогідних викликів та ризиків, з якими можуть зіштовхнутись збройні сили США, а також демонструє ймовірні варіанти вирішення та реалізації поставлених завдань. Таким чином, даний відомчий документ носить суто інструментальний уточнюючий характер, розкриває методи і шляхи практичного вирішення стратегічних завдань у царині гарантування національної безпеки США.

Перша частина документа цілком присвячена оцінці політичної обстановки у світі з постановкою особливого акценту на питаннях військової присутності в близько-східному та азійсько-тихоокеанському регіонах, і декларує намір США зберегти власне домінуюче положення на глобальному рівні, якісно покращуючи оперативнотрагетичні можливості армійських підрозділів та з'єднань за рахунок технологічного переоснащення та удосконалення системи взаємодії. В документі виокремлено поняття так званої "зони/об'єкту глобального значення" (global commons – загальне надбання), що представляє собою для Сполучених Штатів зону життєво важливих природних ресурсів. Причому, будь-який державний чи приватний суб'єкт, котрий створює перешкоди у доступі та господарюванні Америки в цих "зонах", автоматично стає джерелом загрози національній безпеці США та підпадає під категорію допустимого адресного застосування проти нього військової сили.

Наступна частина документа містить уточнення та конкретизацію завдань військових сил в частині захисту національних інтересів та реалізації цілей Стратегії національної безпеки на зразок:

- Боротьба з тероризмом та нерегулярними збройними формуваннями. Головна мета військової діяльності в цій сфері полягає у знищенні Аль-Каїди, задля чого Сполучені Штати продовжуватимуть контролювати ситуацію в Афганістані (який традиційно розглядається Пентагоном, як "коліска тероризму"), що передбачає планове використання прямих силових та несилкових заходів впливу, включаючи військову допомогу проамериканським режимам держав третього світу, котрі ведуть боротьбу з терористичними угрупованнями;

- Стимування агресії. Вашингтон, відмовившись від концепції одночасного ведення "двох великих регіональних війн" в різних частинах світу, засвідчив готовність здійснювати одну великомасштабну військову операцію в будь-якій точці світу та паралельно вести і супроводжувати іншу конфліктну ситуацію (в науковій літературі подібна тактика у політиці США отримала назву "півтори війни"). При цьому відзначається, що військовій дії будуть однаково успішно та інтенсивно проводитись в будь-якому середовищі: на землі, у повітряно-космічному просторі, на морі чи у кіберпросторі;

- Протидія розповсюдженню та застосуванню ЗМУ. На цьому напрямі передбачено планування, попри скорочення арсеналу ядерної зброї у загальносвітовому вимірі, операцій виявлення, моніторингу, супро-

водження та перехоплення бойових частин чи компонентів ЗМУ, знищення технічних засобів їх виробництва у тому числі за умови активного використання засобів політико-дипломатичного характеру (ключова мета – запобігти створенню ядерної зброї в Ірані);

- Підтримання ефективного ядерного стримування. Відповідно до положень документу, – допоки існує ядерна зброя, – США матимуть потребу в ядерному арсеналі. Втім, політика стримування ставить на меті досягнення результату обмеження ядерним потенціалом, що передбачає скорочення запасів ядерної зброї до достатньо-необхідного рівня та, певною мірою применшує її значимість в рамках стратегії національної безпеки;

- Проведення стабілізаційних та антиповстанських операцій. Враховуючи військовий досвід американських збройних сил в Афганістані та Іраку, Пентагоном заплановано розширення сфери використання невійськових заходів та налагодження прямої співпраці оборонного відомства США та з державами, на території яких проводяться операції, що дозволять скоротити використання військово-силових методів у ході реалізації завдань зі стабілізації ситуації в окремих країнах.

Третя-заклучна частина документу подає загальні принципи військової стратегії Пентагону та представляє програму її фінансування на перспективу до 2020 року.

Підсумовуючи наше дослідження доктринального аспекту близькосхідної політики США можемо відзначити, що основні завдання зовнішньополітичної стратегії адміністрації Б. Обами на цьому етапі зазнали відповідних змін у порівнянні з баченням цього питання попередніми президентами Сполучених Штатів, залишившись, загалом, незмінними у концептуальному вимірі. Віддзеркаленням трансформаційного процесу стали зміна концепції "двох великих регіональних війн" доктриною "одна війна, одне стримування" (або за американською термінологією "півтори війни"); відмова від участі в довготривалих та масштабних військових операціях в окремому регіоні (через невдалий досвід воєн в Іраку та Афганістані); посилення контролю за виробництвом і розповсюдженням зброї масового ураження. Вперше після Другої світової війни програмні документи американської зовнішньої політики не називають Росію одним із джерел потенційних військових загроз. Навпаки, йдеться про необхідність розбудови більш тісних взаємин з Москвою та налагодження співпраці з нею на основі взаємних інтересів. Також, на нашу думку, варто окремо виділити відхід сучасної військової стратегії США від державно-центричної моделі оцінки загроз національній безпеці, що означає відсутність орієнтування військової машини на протистояння загрозам зі сторони конкретних держав. Натомість, в основу концепції закладено принцип "повного спектра", тобто готовності дати відсіч будь-якій загрозі, що походить від лю-

бого супротивника, зокрема, недержавних суб'єктів міжнародної політики.

Таким чином, нова зовнішньополітична доктрина Сполучених Штатів, розроблена адміністрацією Б. Обами, носить суперечливий характер у своїй спробі поєднати, з однієї сторони, намагання привести військову стратегію Вашингтона у відповідність до геополітичних реалій та фінансово-економічних можливостей США, надаючи пріоритети міжнародному співробітництву, співпраці та взаємодії у вирішенні конфліктних ситуацій, а з іншого боку, подальший розвиток американського військово-стратегічного потенціалу в контексті жорсткої конкуренції з іншими світовими центрами сили, зокрема, Росією, задля досягнення неподільного безальтернативного домінування в стратегічно важливих для Америки регіонах, наприклад, Перській затоці, залишаючи за собою право за крайньої потреби одноосібно приймати рішення щодо застосування військової сили.

Список використаних джерел

1. Гончар Б. Барак Обама і зовнішньополітична спадщина Джорджа Буша-молодшого (кризові аспекти) / Б. Гончар, Ю. Гончар // Вісн. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 2009. – Вип. 96. – С. 4–6.
2. Выступление президента США о новой странице в отношении (Каирский университет, Каир, Египет), 4 июня 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.whitehouse.gov/files/documents/aneewbeginning/SPEECH_as_delivered-Russian.pdf.
3. National Security Strategy 2010. I. Overview of National Security Strategy, p.1 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf
4. Baker P. New US Strategy Focuses on Managing Threats [Electronic resource] / P. Baker, D. Sanger. – Mode of access: http://www.nytimes.com/2010/05/28/world/28strategy.html?src=me&_r=0
5. Friedman G. Obama's Foreign Policy: The End of the Beginning [Electronic resource] / G. Friedman – Mode of access: http://www.stratfor.com/weekly/20090824_obamas_foreign_policy_end_beginning.
6. Global Trends 2025: A Transformed World. National Intelligence Council, November 2008. [Electronic resource]. – Mode of access: www.dni.gov/nic/NIC_2025_project.html
7. Бжезинский З. Ещё один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы / З. Бжезинский ; пер. с англ. Ю. В. Фирсова. – М. : Междунар. отношения, 2007. – 192 с.
8. Конышев В. Н. Стратегия национальной безопасности Барака Обамы: старое вино в новых мехах? / В. Н. Конышев, А. А. Сергунин // США – Канада: Экономика. Политика. Культура. – 2011. – Т. 1. – С. 23–36.
9. Quadrennial Defense Review, 2010 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.defense.gov/QDR/images/QDR_as_of_12Feb10_1000.pdf
10. Колобов О. А. Доктринальные основы внешней политики США при администрациях Дж. Буша-младшего и Б. Обамы / О. А. Колобов, Ю. В. Тумина // Вест. Нижегород. Ун-та им. Н.И. Лобачевского. – 2012. – № 1. – С. 277–284
11. Sustaining Global Leadership: Priorities for 21st Century Defense. Washington: Department of Defense. 2012. January // The New York Times [Electronic resource]. – Mode of access: <http://graphics8.nytimes.com/packages/pdf/us/20120106-PENTAGON.PDF>.
12. The Future Military: Your Budget Strategy // The New York Times 2012. January 2. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.nytimes.com/interactive/2012/01/02/us/you-cut-thedefense-budget.html?choices=znpf4jwj>.

Надійшла до редколегії 18.04.14

H. Слободян, канд. ист. наук, ст. науч. сотр.,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА "ИЗМЕНЕНИЙ" БАРАКА ОБАМЫ

Комплексно проанализирована ближневосточная политика Б. Обамы. Изучены основные концептуальные документы, формирующие внешнеполитический курс США, представлен механизм реализации положений доктрины Б. Обамы, а также сделаны авторские выводы относительно ее эффективности.

Ключевые слова: доктрина Б. Обамы, внешнеполитическая стратегия, Персидский залив, "Каирская речь", Стратегия – 2010, "мягкая сила", проблемы безопасности.

N. Slobodian, PhD (equiv. in History), Senior Research Fellow,
Military Academy of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FOREIGN POLICY OF THE "CHANGES" B. OBAMA

It is focused on the comprehensive analysis of B. Obama's Middle East policy. The author analyzes the main conceptual documents of the US foreign policy, studies the realization mechanism of B. Obama's doctrine theses and draws the author's conclusions regarding its effectiveness.

Key words: B.Obama's doctrine, foreign policy strategy, the Persian Gulf, "Cairo speech", Strategy – 2010, "soft power", problems of security.

УДК 94(477):(37.0356:821:161:2 Шевч-Грінч)

А. Тарнавський, історик 2 категорії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ**ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ
У ТВОРАХ ШЕВЧЕНКА ТА ГРІНЧЕНКА***Розглядаються проблеми виховання самосвідомості молодого покоління у творах Т.Г. Шевченка та Б.Д. Грінченка.**Ключові слова: виховання, самосвідомість, молодь, Шевченко, Грінченко.*

Т.Г.Шевченко і Б.Д.Грінченко – два велетні української культури і духовності, яких ми сьогодні по праву можемо поставити поруч. Вони жили в різні роки, але мали багато спільного, бо обидва були носіями української ідеї, великими працелюбами – прикладом свідомих українців.

Поетична творчість і Шевченка, і Грінченка дала українському народові розуміння його долі, потреб і його завдань перед майбутнім – з погляду загальнолюдської історії і боротьби, загальнолюдських завоювань розуму і духу, з висоти найпередовіших ідеалів і уявлень свого часу. Давши людству краще з українського, вони водночас дали "українцям краще із вселюдського" [4].

Дитячі роки Бориса Дмитровича Грінченка пройшли на хуторі Вільховий Яр, Харківського повіту, Харківської губернії, – тут він і народився 9 грудня 1863 року², а також на хуторі Кути (Долбино) тієї ж губернії, куди родина переїхала у середині 70-х років. Приховують досить непросту загадку: як міг він, син відставного штабс-капітана, дворянина, у власності якого було кілька десятин землі та водяний млин, так рано перейнятися турботами простого люду та зрозуміти свою з ним спільність? Відомо, що виховні заходи, які здійснював у сім'ї Дмитро Якович Грінченко, мали спрямовувати сина виключно на "панську" стежу – так наполегливо батько намагався запроваджувати панське життя в домі [7], так категорично наказував дітям не вживати "мужицького наріччя". Як свого часу й у батька С. Руданського, вимога тут була принципова: розмовляти виключно "по-благородному".

Навряд чи додавало демократизму і виховання з боку матері – Поліксенії Миколаївни, дочки полковника Літарьова (походила з російської сім'ї). Отже, підкреслював у автобіографії письменник, "в сім'ї у Грінченків ніколи не говорено по-українському" [1, т. 1, с. 598]. Недивно, що виростав Борис Грінченко у прихильності, як сам згадував, "до московських патріотичних тенденцій шовіністичного кольору" [3].

Що стосується усвідомлення юнаком своєї національної приналежності, то цьому процесові сприяли, в першу чергу, постійні й близькі його контакти з простими селянами. Всупереч батьковій забороні, Грінченко вже змалку знав українську мову, знайомий був зі світом народної поетичної творчості та обрядовості.

Читати й писати навчився майже в 5 років, хлопець із запалом читав усе, що потрапляло до рук. Першими літературними вчителями, після кількох дитячих книжок, були Вальтер Скотт, Байрон, Альфред де Віні, Еркман Шатріан, Гюго, Гоголь, Пушкін, Некрасов, Кольцов.

З дитячих років виявляв нахил до писання: дитиною шести років складав вірші, оповідання, навіть цілі "журнали". Все це було написано російською мовою.

Читати українською мовою хлопець розпочав ще вдома: байки Гребінки ("Борода та чуприна", "Думитрашка") у "Вѣстнику Европы" розвідку доктора Рудченка про чумаків з уривками українських пісень, згодом у Харкові, навчаючись в першому класі – "Енеїду" І. Котляревського. Ці твори не мали на нього суттєвого впливу, він вважав їх за комедійні жарти. Ось чому рядки прочитаного ним на тринадцятому році "Кобзаря" Т.Шевченка лягли вже на попередньо підготовлену для його засвоєння душу, хоч враження від цієї книги, що випадково потрапила до батькової скрині, можна було порівняти хіба що з потужним електричним розрядом. "Трупи встали і очі розкрили", – згадував Борис Грінченко про пережите тоді потрясіння. З того часу для майбутнього письменника "Кобзар" став його особистим "євангелієм" (так він і підкреслив в автобіографії), а сам Шевченко "зробивсь мені і до сього дня зостається пророком", адже "я не шуткуючи кажу, що й досі я не можу думати про нього, як про людину, він і досі стоїть перед мене на такому високому п'єдесталі, що торкається головою до неба" [2].

Головним у цих зізнаннях є те, що під впливом Шевченкових слова Борис Грінченко, як, до речі, й десятки інших літераторів, від І.Нечуя-Левицького та Панаса Мирного до С.Васильченка та А.Тесленка, став писати українською мовою.

Надзвичайна емоційність притаманна стилеві Грінченка-критика і тоді, коли він щось засуджує, і тоді, коли виражає своє захоплення, що яскраво видно у його шевченкознавчих розвідках, написаних ніби на одному подиху, та тих висловлюваннях про Великого Кобзаря, що містяться в полемічних виступах, "Автобіографії", листах тощо. "Його "Кобзар" зробивсь моєю Євангелією", – писав він в "Автобіографії", опублікованій у "Зорі" 1892 р. У статті "Шевченків "Кобзар" на селі" Б. Грінченко спростує уявлення про Шевченка як, нібито, "мужицького поета", чиє художнє мислення не сягнуло вершин світової культури. Проблема народності і художньої оригінальності поезії Великого Кобзаря тут уперше розглядається в історико-функціональному аспекті. Зокрема, Б.Грінченко відзначає, що не все у творчості Шевченка доступне сприйняттю малоосвіченого селянства, – і це закономірно, бо "великий поет іде завсігди поперед мас, показуючи їм такі далекі перспективи, яких вони досі не знали".

Особливий інтерес становить стаття "Двоє рідних", де Б.Грінченко здійснив спробу поєднання соціологічного методу дослідження з компаративним. Співставляючи Шевченка і Гейне, автор спочатку підкреслює їхню несхожість, а далі визначає суспільний резонанс творчості двох поетів: обидва запалюють до "боротьби зі злом", "за світ і волю" – і саме це ріднить їх та зумовлює спільність їхньої посмертної долі: "Вони живі, обидва живі й досі. Через те їх так люблять, через те їх так ненавидять" [1, т. 2, с. 565].

Основна тема ліричних роздумів Шевченка на історичні теми – доля України, що виражається в поетичних образах волі, слави, правди, могили. Ліричний герой Шевченка осмислює історію України на зрізі минулого і тяжкого, безславного сучасного. Його дума проймається

² У виданому в 1869 році "Списке населенных мест по сведениям 1864 года... Харьковская губерния" місцезнаходження неіснуючого нині хутора Вільховий Яр визначено так: "біля ставка Вільхового Яру", між "Курсько-Харківським шосе і колишнім Московським поштовим трактом", за 28 верст від повітового міста – тобто від Харкова, та 8 верст від станової квартири в с. Липцях. У 1864 році в хуторі нараховувалося 6 дворів та 12 жителів.

великим болем за втраченою волею: Не вернеться воля, / Не вернуться запорожці, / Не встануть гетьмани, / Не покриють Україну / Червоні жупани! / ("До Основ'яненка").

Минуле України у Шевченка й у Грінченка протиставляється тяжкому сучасному становищу народу. Згадуючи колишні події в поемі "Тарасова ніч", Шевченко передусім підкреслює боротьбу народу за волю, висловлює тугу з приводу того, що десь поділась доля-воля. Тема історичної пам'яті завжди присутня в поезії Шевченка. Про це свідчать поеми "Гайдамаки", "Гамалія".

Більшість поем Б. Грінченка – "Смерть отаманова", "Лесь, преславний гайдамака" – також присвячені незабутнім подіям української історії і мають героїко-патріотичне звучання. В історичному аспекті образ України постав перед Шевченком і Грінченком, насамперед, як символ боротьби за національну незалежність [5].

Так уже здавна велось в народі, що найкращого за вдачею парубка величали козаком, бо де козак, там слава і доблесть. А тому Україна і в творчості Шевченка, і в творчості Грінченка – це передусім волелюбний народ, героїчна визвольна боротьба, душевна краса поборників волі. Такими постають і Ярема з поеми Шевченка "Гайдамаки", і Лесь із поеми Грінченка "Лесь, преславний гайдамака". Вони вперше в літературі на повний голос заявили "про велич, красу народної любові до вітчизни як символи волелюбності" [6]. Палка любов до свого народу, жертвність в ім'я кращого майбутнього, людська порядність, душевна чуйність – ось складові концепції позитивного героя в творчості Б. Грінченка.

Виразне романтичне спрямування мають поема Б. Грінченка "Смерть отаманова" та поема Шевченка "Гамалія". І старий отаман, і Гамалія – це яскраві, сильні й героїчні натури. Вони наділені надприродною силою.

Ця гіперболізація бере свій початок від фольклору. Так малював народ своїх героїв у легендах, піснях, думах, такими бачили своїх мужніх предків Шевченко і Грінченко.

Через дії і вчинки своїх героїв поети передають свою любов до України: Свою Україну любіть, / Любіть її... Во время люте, / В останню тяжку минуту, / За неї Господа моліть! Як найвищий заповіт звучать ці слова Великого Кобзаря, з ним же перегукується і Б. Грінченко: Але ж я віддав би усе на цім світі / За змогу умерти за рідний свій край. /

Шевченко і Грінченко створили ідеал людини, у який вклали все те найкраще, що створив народ у розумінні властивостей людської особистості та її призначення.

Список використаних джерел

1. Грінченко Б.Д. Твори: в 2 т. / Б.Д. Грінченко. – К., 1963. – Т.1. Поезії. – 603 с.; Т. 2. Повісті. – 591 с.
2. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – Спр. 41016.
3. ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 41016, лист до І. Липи від 9 лютого 1892 р.
4. Неживий О.І. Для рідного слова / І.О. Неживий. – Луганськ, 1994. – С. 45.
5. Скоць А. "Доба романтичного націоналізму" у творчості Тараса Шевченка / А. Скоць // Дивослово. – 1995. – № 3. – С. 27.
6. Шубравський В.С. Уроки Шевченкового милосердя / В.С. Шубравський // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 5. – С. 82.
7. Як засвідчувала М. Загірня, намагання представити себе багатшим, було слабиною Грінченкового батька. В дійсності, "сім'я дуже бідувала, грудочка цукру чи бублик були дітям великими розкошами. Так само й цілі чоботи" (Див.: ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 32293). Порівняймо зізнання письменника, зроблене ним у 18-річному віці, про відрядну подію, що збігалася з одержаним дозволом на вчителювання: "Одна щира душа дала мені добренні довгохлявні чоботи – і я тепер аж підскакую з радощів" (Див.: ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 40903, лист до І. Зозулі від 17 листопада 1881 р.).

Надійшла до редколегії 24.04.14

А. Тарнавский, историк II категории
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШЕВЧЕНКО И ГРИНЧЕНКО

*Рассматриваются проблемы воспитания самосознания молодого поколения в произведениях Т.Г. Шевченко и Б.Д. Гринченко.
Ключевые слова: воспитание, самосознание, молодежь, Шевченко, Гринченко.*

A. Tarnavskiy, Historian of the 2nd Category
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROBLEMS OF EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION OF NATIONAL IDENTITY IN THE WORKS OF SHEVCHENKO AND HRINCHENKO

*This paper addresses the problem of education of the younger generation of identity in the works of T. Shevchenko and B.D. Hrinchenko.
Keywords: education, identity, youth, Shevchenko Hrinchenko.*

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 1(119)

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,7. Наклад 300. Зам. № 215-7298.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-1.
Підписано до друку 06.04.15

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02